

NƏSİR ƏHMƏDLİ

**JURNALİSTİN NİTQ
MƏDƏNİYYƏTİNİN
ƏSASLARI**

NƏSİR ƏHMƏDLİ

JURNALİSTİN
NİTQ MƏ-
DƏNİYYƏTİNİN
ƏSASLARI

DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası
təhsil nazirinin 07 fevral 2014-cü
il tarixli 136 nömrəli əmri ilə
təsdiqlənmişdir*

BAKI - 2014

Elmi redaktor: **F.Y.VEYSƏLLİ,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **1. Ş.Q.VƏLİYEV,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar Jurnalist, BDU Jurnaistika fakültəsinin dekani
2. C.Ə.MƏMMƏDLİ,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, BDU Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedrasının müdiri, İctimai Yayım Şurasının sədri
3. Ə.Ə.AMAŞOV,
Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədri, Əməkdar Jurnalist
4. Bakı Slavyan Univtrsiteti

Əhmədli N.Ə. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları.
(Dərslik). Bakı-2014, 281 səh. «Elm və təhsil» nəşriyyatı.

Dərslik jurnalist kadrlarının hazırlanması üzrə əsas mərkəz olan Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsinin tədris planına və “Jurnalistin nitq mədəniyyəti” fənninin proqramına uyğun yazılmışdır.

Dərslikdə kursun predmeti və əsas anlayışları müəyyənləşdirilmiş, nətiqlik sənətinin yaranmasına və inkişaf tarixinə nəzər salınmış, jurnalist nitqinin başqa nitqlərdən fərqi göstərilmiş, jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi və lingvistik-publisistik əsasları dəqiqləşdirilmiş, vizual (mətbuat), audial (radio) və audiovizual (televiziya) nitq mədəniyyətlərinin özəllikləri açıqlanmışdır.

Kitab praktik jurnalistlər üçün də faydalıdır.

İÇLİK

I mövzu. Kursun predmeti və əsas anlayışları. Natiqlik sənətinin tarixinə bir nəzər	6
II mövzu. Nitq və nitq mədəniyyəti anlayışlarına jurnalistika prizmasından baxış	30
III mövzu. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları	37
IV mövzu. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin linqvistik- publisistik əsasları	64
V mövzu. Jurnalistin nitq mədəniyyəti və söz yaradıcılığı	93
VI mövzu. Vizual nitq mədəniyyəti və orfoqrafiya	112
VII mövzu. Audial- və audiovizual nitq mədəniyyətinin əsasları	133
VIII mövzu. Orfoepiya	164
Ümumi ədəbiyyat	175

Əlavələr

Əlavə 1. “Jurnalistin nitq mədəniyyəti” kursunun proqramı	179
Əlavə 2. Azərbaycan (türk) dili haqqında qısa məlumat	187
Əlavə 3. Dövləti lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqədən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istəməsinə müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı (27 iyun 1918)	195
Əlavə 4. Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarı (28 avqust 1918)	196

Əlavə 5. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında əmrnaməsi (18 sentyabr 1920).....	198
Əlavə 6. Sovet idarələrində kargüzarlığın rus və türk dillərində aparılmasını tətbiq etmək haqqında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əmri (8 fevral 1921).....	199
Əlavə 7. Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq etmək haqqında Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dekreti (27 iyun 1924).....	200
Əlavə 8. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Azərbaycan KP MK bürosunun Qərarı (24 iyul 1956)	204
Əlavə 9. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Qanun (21 avqust 1956).....	205
Əlavə 10. Yeni Azərbaycan əlifbası layihəsinin hazırlanması haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Qərarı (2 fevral 1991)	206
Əlavə 11. Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (25 dekabr 1991)	207
Əlavə 12. "Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi qaydası barədə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının Qərarı (25 dekabr 1991)	208
Əlavə 13. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (22 dekabr 1992)	211

Əlavə 14. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (18 iyun 2001-ci il)	215
Əlavə 15. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu	227
Əlavə 16. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (23 may 2012)	237
Əlavə 17. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı	242
Əlavə 18. Abbasov İlham. Mətbuat ilk növbədə dil hadisəsidir	254

I MÖVZU

KURSUN PREDMETİ VƏ ƏSAS ANLAYIŞLARI. NATIQLIK SƏNƏTİNİN TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Dərsin planı:

1. *“Jurnalistin nitq mədəniyyəti” kursunun predmeti və başqa fənlər sırasında yeri*
2. *“Jurnalist”, “nitq” və “mədəniyyət” sözlərinin etimologiyası. “Jurnalistin nitq mədəniyyəti” birləşməsinin mahiyyəti*
3. *Nitqin yaranma prosesi, tərifi və düsturu*
4. *Dünyada və Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin tarixinə qısa baxış*
5. *Mövcud ədəbiyyatın xülasəsi*

Başqa fakültələrdə olduğu kimi, jurnalistika fakültəsində də tədris olunan fənlər 2 qrupa bölünür: ümumi fənlər və ixtisas fənləri. Ümumi fənlər tələbələrin bir şəxsiyyət kimi dünyagörüşünü formalaşdırır, təbiət, cəmiyyət və təfəkkürdə baş verən proseslər barədə onların bilgilərini zənginləşdirir, ixtisasa daha dərinlən yiyələnməyə zəmin yaradır. Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, o, jurnalistlərin mövzu dairəsinə daxil olmasın. Buna görə də gələcək jurnalistlərin ümumi fənlərə də bələd olmaları son dərəcə vacibdir.

İxtisas fənləri jurnalistikanın müxtəlif sahələrini əhatə edir, medianın tarixi, nəzəriyyə və təcrübəsi, yaradıcılıq metodları haqqında geniş təsəvvür yaradır, tələbələri mətbuat, radio, televiziya, internet jurnalistikasının, müasir nəşriyyat işinin incəlikləri ilə yaxından tanış edir, onlara bütün bu sahələr üzrə ilkin praktik vərdislər aşılayır. İxtisas fənləri sırasına "Jurnalistikaya giriş", "Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi", "Jurnalist etikas", "Azərbaycan jurnalistikası tarixi", "Televiziya jurnalistikasının əsasları", "Radio jurnalistikası-

nın əsasları", "Ədəbi redaktənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi", "Xarici ölkələrin jurnalistika tarixi", "Yeni dünya jurnalistikası" və s. daxildir.

"Jurnalistin nitq mədəniyyəti" kursu ixtisas fənləri arasında özünəməxsus önəmli yer tutur. Kursun əsas predmeti jurnalist nitqinin (vizual, audioal və audiovizual) xüsusiyyətləridir.

Bilindiyi kimi, dildə işlənən sözlərin müasir anlamı müəyyən tellərlə onların etimologiyasına (mənşəyinə) bağlıdır. Buna görə də *Jurnalistin nitq mədəniyyəti* birləşməsinə daxil olan sözlərin etimologiyasına diqqət yetirilməsi bu birləşmənin mahiyyətinin daha dərinlən anlaşılmalarına yardımçı ola bilər.

Jurnalist sözündən başlayaq. *Diur* latınca *gün* deməkdir. Bu söz fransız dilinə keçdikdən sonra eyni mənəni bildirən *jur* formasını alıb və *-nal* şəkilçisi ilə birləşərək *jurnal* (gündəlik) kəlməsini meydana gətirib. Avropa dillərində *-ist* dilimizin *-çı⁴* şəkilçisinə uyğun gələn leksik şəkilçidir. Beləliklə, *jur* "gün", *jurnal* "gündəlik", *jurnalist* gündəlik hadisələr haqqında məlumatı müxtəlif kütləvi kanallarla (mətbuat, radio, televiziya, internet) cəmiyyətə çatdıran şəxs deməkdir. Marafıdır ki, aparıcı dövrü çap məhsulu olan qəzetin də adı bir neçə dildə *gün*, *zaman*, *yenilik* anlayışları ilə bağlıdır. Məsələn, ona farsca *ruznamə* (günün yazısı), ispanca *diario* (gündəlik), almanca *Saytung* (çağdaş), ingiliscə *Nyuspeype* (yeniliklər kağızı) deyilir.

Dilimizdə işlənən *qəzet* sözünün etimologiyasında bir qədər qəribəlik var. Belə ki, onun *gün*, *zaman*, *yenilik* anlayışları ilə bağlılığı yoxdur. *Qazetta* orta əsrlərdə Venesiyada gümüşdən hazırlanmış xırda pul vahidi olub. XVI yüzildə əlyazma qəzetlərinin bir nüsxəsi burada bir qazettaya satıldığına görə pul vahidinin adı əmtənin adına keçib. Bu söz I Pyotrun vaxtında *qazeta* formasında Rusiyaya gəlib. Azərbaycanın hər iki (Güney və Quzey) bölümündə bir müddət *qəzet* əvəzinə farscadan alınmış *ruznamə* deyimi işlənilib. Ərazimiz

İranla Rusiya arasında bölündükdən (1813 və 1828-ci illər) sonra Güney hissədə *ruznamə*, Quzeydə isə *qəzetə* deyimləri fəal olub. Sonralar ədəbi dilimizin iki özəlliyinin (ahəng qanunu və alınmalarda son saitin düşməsi) təsiri ilə həmin söz *qəzet* şəkilində¹ sabitləşib.

Jurnalist sözünün etimologiyası ilə onun müasir sosial anlamı arasındakı bağlılıq bundan ibarətdir ki, başqa yaradıcılıq sahələrindən (yazıçılıq, rəssamlıq və s.) fərqli olaraq jurnalist, əsasən, bu günün hadisələrini əks etdirir, ölkədə və özgə yerlərdə baş vermiş və hətta baş verməkdə olan yenilikləri ictimaiyyətə çatdırır, keçmişdə baş vermişləri təsvir edəndə belə, onlara bu günün gözü ilə baxır.

Keçək *nitq* termininə. Ərəb mənşəlidir. İlk mənası *danışiq* deməkdir. Görünür, bu söz yarananda yazı hələ meydana gəlməyibmiş. İndi isə *nitq* anlayışı həm danışığı, həm də yazını əhatə edir. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında *şifahi nitq* və *yazılı nitq* (Bunları *ağız nitqi* və *kağız nitqi* də adlandırmaq olar) deyimlərinə rast gəlirik. Ağız *nitq*inin tarixi çox qədimdir. Adamlar Yer üzünə gəldikləri vaxtdan bir-biriləri ilə ünsiyyətə can atıblar. Təsadüfi deyil ki, ərəbcədən alınmış *insan* və *ünsiyyət* kökdəş, yəni qohum sözlərdir. Bu o deməkdir ki, adamı (Adəm övladını) insan edən, “dünyanın əşrəfi”nə (S.Vurğun) çevirən əsas amil ünsiyyət, yəni “fikirin, məlumatın dil vasitəsilə qarşılıqlı şəkildə verilməsi və qəbul edilməsi”dir². Adamlıqdan insanlığa keçidin ilk mərhələlərində ün-

¹ Mövcud qaydalara əsasən, bu söz *şəkində* kimi yazılmalıdır, çünki müasir Azərbaycan dilinə aid araşdırmalarda göstərilir ki, *şəkil*, *oğul*, *sınıf*, *boyun*, *geyim*, *fikir* kimi bir sıra ikihecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırılarkən sözün son hecasındakı sait düşür. Əslində isə səsdüşümü (eliziya) sırf fonetik, yalnız şifahi *nitqə* xas olan hadisədir. Sözlər yazılarkən onların kökləri (leksik məna bildirən hissələri) təhrif olunmamalı, ilkin - lüğəvi formasını saxlamalıdır. Bu barədə dərsliyin müvafiq bölümündə (s. 124-125) bəhs olunacaq. Burada və bundan sonra dərslikdə həmin sözlər eliziyaya uğradılmadan yazılmışdır.

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cild, s. 495.

siyyət yalnız ayrı-ayrı fərdlər arasında, ibtidai ailə, qohum-əqrəba, qəbilə, tayfa daxilində gerçəkləşirdi. Zaman keçdikcə bu əlaqələrin coğrafiyası, əhatə dairəsi genişlənib. İndi ölkələr, kontinentlər bir-biriləri ilə daha fəal surətdə təmasda olur və bu işdə *kütləvi informasiya vasitələrinin* (KİV-in), xüsusən də radio, televiziya və internetin çox böyük rolu var. Təsadüfi deyil ki, bir çox ölkələrdə KİV-ə kütləvi kommunikasiya vasitələri (KKV) deyirlər. Latın sözü olan *kommunikasiya* (*communicatio*) “əlaqəyaratma”, “birləşdirmə” deməkdir. Kütləvi kommunikasiya informasiya istehsalçısı ilə informasiya istehlakçısı arasında məlumat daşıyan boru rolunu oynayır.

Bəs nitq necə yaranır?

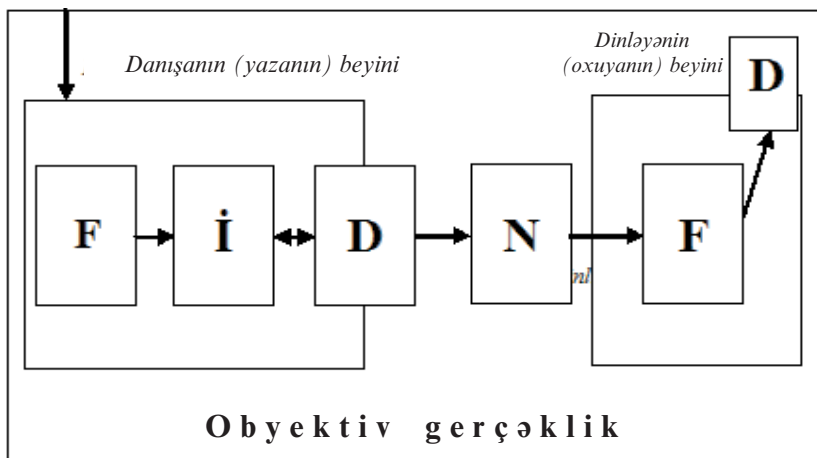
Hər bir fərd onu əhatə edən obyektiv gerçəklik barədə duyğu orqanları vasitəsilə müəyyən bilgi əldə edir: *Bu bina ucadır* (göz); *Arxadan səss gəlir* (qulaq), *Güllərin atiri adamı bihuş edir* (burun), *Bu xörək çox dadlıdır* (ağız); *Hava istidir* (dəri). Alınmış bilgi insan beyinində fikir kimi formalaşır. Sonra isə formalaşmış fikiri başqalarına çatdırmaq ehtiyacı yaranır. Fikir yalnız yiyəsinə, daşıyıcısına bəllidir, başqaları onu heç bir duyğu üzvünün, hələlik hətta ən mükəmməl kompüterin də köməyi ilə mənimsəyə bilmirlər. Almanıyanın məşhur riyaziyyatçısı, məntiqşünası, dilçisi və filosofu Qottlob Freqe (1848-1925) məqalələrinin birində yazmışdır: “Mineroloqla müqayisədə mənim vəziyyətim xeyli çətinidir: onun imkanı var ki, dağ kristalını söhbətədaşına göstərə bilsin. Mən isə fikiri oxucuların ovucuna qoyub deyə bilmərəm: alın, onu yaxşı-yaxşı nəzərdən keçirin. Mənim gücüm ona çatır ki, özlüyündə duyulmayan fikiri duyulan dil qabığında oxucuya təqdim edim”¹. Bəli, fikiri oxucuya, dinləyiciyə, tamaşaçıya, internet istifadəçisinə çatdırmaq üçün “maddi qabıq”, vasitə,

¹ Фреге Г. Мысль: логическое исследование. - В книге «Философия, логика, язык». Москва: 1987, с. 30.

² Bax: Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: 1979, s. 72.

“insanların ünsiyyətinə xidmət edən... maddi vahidlər sistemi”², yəni dil lazımdır. Həmin sistem adi ünsiyyət prosesində müəyyən ardıcılıqla düzülmüş danışq səslərindən, yaxud onların yazılı forması olan hərflərdən ibarətdir.

Obyektiv gerçəkliyin təsiri ilə insan beyinində yaranmış ilkin fikir təfəkkür prosesində informasiyalaşır, yəni bilgilər toplusuna çevirilir, dilin geriye — fikrə doğru yönəlmiş “şüaları” ilə (eyni cür “şüalar” qarşılıqlı olaraq həm də fikirdən dilə doğru yönəlir və fikirin informasiyalaşma nöqtəsində onların “görüşü” baş verir) ətə-qana dolaraq xarici mühitə can atır. Bu proses fikri daşıyıcısının ana dili ilə, yaxud onun bildiyi başqa bir dillə birləşdirib əşidilən, yaxud görünən bir obyektə — NİTQə çevirir. Həmin obyekt başqaları mənimsəyərkən bayaq ikinci planda olan dil indi fəallaşır ön plana keçir, “yükünü” (informasiyanı, biliyi) qulaq, yaxud göz, yaxud həm qulaq, həm də göz kanalları ilə, dinləyicinin, oxucunun, tamaşaçının beyinində ötürür, özü isə sanki parçalanıb yox olur. Bunu belə sxemləşdirə bilərik:

F — fikir; İ — informasiya; D — dil; N — nitq

Psixologiyaya və linqvistikaya (dilçiliyə) aid elmi mənbələrdə nitq anlayışının hamının qəbul edə biləcəyi vahid definisiyası (tərif) olmasa da, müxtəlif yozumları var. Bu cəhət — vahid definisiyanın olmaması elmin bir çox sahələrinə, bir çox anlayış və terminlərə xasdır. *“Elmi dildəki terminlərin bir-mənalılığı üçün təriflərin olması zəruridir... Amma bu, elmi işin uğurunun yalnız definisiyalardan asılılığı və onlar olmasa, elmlə məşğul olmağın dəyərsizliyi demək deyil... Elmdə belə hallar çox olur ki, alimlər hələ tərif olmayan, yaxud tərif hələ dəqiq müəyyənləşdirilməmiş anlayışlarla işləyir və uğur qazanırlar. Belə hallarda elm adamları definisiyası olmayan anlayışların yozumlarını verirlər”*.¹

Formal məntiqin tələbinə görə, hər hansı konkret anlayışa tərif vermək üçün ilk növbədə onun daxil olduğu ümumi — daha geniş anlayışı, sonra isə həmin anlayışın başqa konkret anlayışlardan fərqi (fərqlərini) müəyyən etmək lazımdır. Məsələn: “Əşyanın adını bildirən nitq hissəsinə isim deyilir”. Burada tərif verilən konkret anlayış *isim*, onun daxil olduğu ümumi anlayış isə *nitq hissəsidir*. Əşyanın adını bildirmək ismi başqa konkret nitq hissəsindən (sifətdən, saydan, feildən v.s.) fərqləndirən əsas cəhətdir.

Ensiklopediya lüğətlərindən birində nitqə verilmiş tərifə və yozuma baxaq: *“Nitq insanın kommunikativ fəaliyyətinin növlərindən biri, dil vasitələrindən dil kollektivinin digər üzvləri ilə ünsiyyət yaratmaq üçün istifadə edilməsidir. Nitq dedikdə həm danışmaq prosesi (nitq fəaliyyəti), həm də onun nəticəsi (yaddaşda saxlanmış, yaxud yazıya alınmış nitq məhsulları) nəzərdə tutulur”*. Göründüyü kimi, buradakı birinci cümlədə və ikinci cümlənin birinci hissəsində nitqin daxil olduğu ümumi anlayışın *“fəaliyyət növü”*, *“istifadə prosesi”* olduğu bildirilir. Bir qədər dərinlən fikirləşəndə tamamilə aydınlaşır ki,

¹ Зегет В. Элементарная логика. Москва: 1979, с. 217-218.

² Советский энциклопедический словарь. Москва: 1989, с. 1134.

kommunikativ fəaliyyət özlüyündə nitq ola bilməz. Fəaliyyət insanın müəyyən işi görmək prosesi (indiki halda: danışması, yaxud yazması), nitq isə həmin proses nəticəsində yaranmış, ikinci cümlənin ikinci hissəsində deyildiyi kimi, “yaddaşda saxlanılmış, yaxud yazıya alınmış”, başqalarının qavraması üçün “istehsal olunmuş” məhsuldur. Professor Bəşir Əhmədov bununla əlaqədar qeyd etmişdir ki, “nitq prosesinin müəyyən məhsulu olur (məsələn, mətn). Bu məhsulun bir-birindən ayrılmaz olan iki tərəfi vardır: 1) oradakı fikir, yəni nitqin məzmunu və 2) bu fikirin maddi qabığı, varlıq, mövcudluq üsulu, yəni forma. Deməli, bu mənada **dil nitqin formasıdır, fikir isə məzmunu**”¹.

Məzmun nisbətən sabit, forma isə dəyişkən olur. Fikirin formalaşma prosesi insanların hamısında, demək olar, eyni cür baş verir, lakin eyni cür formalaşmış fikiri hər millət bir dildə ifadə edir. Dünyada 3.500-ə qədər dil var. Bu müxtəlifliyin səbəbi ayrı-ayrı insan qruplarının min illər boyu bir-birilərindən təcrid olunmuş halda yaşamaları olub. Məsələn, keçmişdə aullar arasında gediş-gəliş olmadığına görə Dağıstan kimi kiçik bir ölkədə indi əhali 40-dan çox dildə danışır. Elm və texnika inkişaf etdikcə, ölkələr, qitələr arasında gediş-gəliş intensivləşdikcə söz ehtiyatı çox olan zəngin dillərin populyarlığı artır, zəif dillər isə tədricən sıradan çıxmağa doğru gedir. Dilin zənginlik dərəcəsi həmin dili yaradanları əhatə edən mühitin zənginlik dərəcəsindən və insanların intellektual səviyyəsindən asılıdır. “Tədqiqatçıların müşahidələrinə görə, vaxtilə cəngəlliklərdə yaşamış vəhşi adamın lüğəti 50, ya 60 sözdən ibarət olub. XIX əsrin ortalarında yaşamış savadsız kəndli ən çox 300 söz bilirdi. Zəmanəmizin ziyalısı təxminən 1500-2000 sözdən ibarət lüğətdən istifadə edir. Keçmişin və bu günün böyük yazıçılarının lüğəti ölçüyəgəlməz dərəcədə

¹ Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: 1974, s. 49.

zəngindir. Böyük rus şairi A.S.Puşkin on min sözdən ibarət lüğətdən istifadə edərmiş”¹.

Nitqin məzmununu təşkil edən fikirlə onun forması olan dili həmişə üzvi, dialektik vəhdətdə görürük (eşidirik). Onları yalnız beyin “laboratoriyası” birləşdirə və tərkib hissələrinə parçalaya bilir. Beləliklə, nitqə bu cür tərif verə bilərik: **nitq fikirlə həmin fikiri ifadə etmək üçün zəruri olan dil vahidlərinin vəhdətindən yaranmış idrak (qavrayış) obyektidir**. Yəni: $N=F+D$ (N — nitq, F — fikir, D — dil). Burada nitqin daxil olduğu ümumi — daha geniş anlayış “idrak obyektı”, onu başqa konkret anlayışlardan fərqləndirən əlamət isə fikirlə dilin vəhdətindən ibarət olmasıdır.

Mədəniyyət anlayışı barədə. Bu dünyada olan şeylər iki böyük qrupa bölünür: Allahın yaratdıqları və Allahın yaratdıqlarının əsasında insanların yaratdıqları. Allahın yaratdıqları *təbiət*, insanın yaratdıqları *mədəniyyət* adlanır. Ərəbcədən alınmış *mədəniyyət* kəlməsinin kökündə *şəhər* anlamı durur. İnsanların yaratdıqları ilk böyük mədəniyyət nümunəsi şəhər olduğuna görə hər iki sözün kökü eynidir. Geniş mənada götürsək, təkcə şəhərlər yox, insan zəkası, insan əli, insan fəaliyyəti ilə yaradılmış hər şey (abad yollar, binalar, memarlıq abidələri, yazı, din, incəsənət və s.) *mədəniyyət* anlayışına daxildir.

Nitq mədəniyyəti ifadəsindəki *mədəniyyət* sözü *qabiliyyət*, *bacarıq* mənasındadır. Yəni nitq mədəniyyəti dedikdə danışan, yaxud yazan şəxsin fikiri dil vasitəsilə **dəqiq, aydın, qısa** şəkildə ifadə etmək qabiliyyəti və bacarığı nəzərdə tutulur. “Natiqlik söz ustalıqı üzərində qurulmuş bir sənətdir. Əlbəttə, hər bir işdə olduğu kimi, burada da Allahın bəxş etdiyi qabiliyyət öz rolunu oynayır, lakin bu qabiliyyətin hər şeyi həll etdiyini düşünmək səhv olardı. Ən zəngin mənəviyyətə malik olan insan da öz üzərində müntəzəm işləməsə, dünyanın yeni-

¹ Xəlilzadə F. Söz ustalıqı. “Azərbaycan” qəzeti, 2011. 9 iyun.

liklərindən, ətrafda baş verən hadisələrdən, Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarından, qrammatikasından xəbərdar olmasa, bu yerdə hansısa istedadın da köməyi çatmaz. Canlı söz ustalığı və natiqlik sənəti, ilk növbədə, insandan böyük zəhmət tələb edir ki, öz üzərində işləyərək müəyyən vərdislərə yiyələnsin”¹.

Böyük rus mütəfəkkiri M.V.Lomonosov (1711-1765) yazmışdır ki, nəyisə olduğu kimi ifadə edə bilmiriksə, bunu dilimizə deyil, özümüzün bacarıqsızlığımıza aid etməliyik. Eyni fikirə N.A.Nekrasovda da rast gəlirik: elə bir fikir yoxdur ki, insan onu başqasına aydın və inandırıcı şəkildə çatdırmağa özünü məcbur edə bilməsin. Biri deyəndə ki, fikrimi ifadə etməyə söz tapmıram, mən pərt oluram. Boş şeydir! Söz həmişə var, sadəcə, bizim ağılımız onu tapmağa tənbellik edir.

* * *

Şifahi nitq mədəniyyətinin tarixi min illərlə ölçülür. “Hələ qədim Misirdə, Assuriyada, Babilistanda, Hindistanda və Çində, daha sonralar Ərəbistanda natiqlik sənəti çox geniş yayılmış, istedadlı natiqlər xalqın hörmət və məhəbbətini qazanmışdılar”². Bununla belə, professional natiqliyin vətəni qədim Yunanıstan sayılır. Burada Demosfen (e.ə. 384-322), Qorgi (e.ə. 483-380), İsokrat (e.ə. 436-338), Aristotel (e.ə. 384-322) kimi məşhur natiqlər və ritorika (natiqlik sənəti) nəzəriyyəçiləri olmuşdur. Qədim Romada da natiqlik sənəti geniş yayılmışdır. Onun ən görkəmli nümayəndəsi Mark Tulli Siseron (e.ə. 106-43) hesab edilir.

Azərbaycanda da natiqlik sənətinin tarixi qədimdir. “Hələ vaxtilə Azərbaycanın Alban-Aran vilayətində natiqlik sənətinə xüsusi maraq bəslənilirdi. O dövrdə natiqlər böyük hörmətə malik idilər. VII əsr şairlərindən Dəvdəkin müasiri, məşhur

¹ Xəlilzadə F. Söz ustalığı. “Azərbaycan” qəz., 2011. 9 iyun.

² Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı: 1975, s. 21.

Aran tarixçisi Musa Kalankaytuklu yazır: “Dəvdək dövrünün bütün elmlərinə bələd, müdrik bir filosof, gözəl natiq və ustad şair idi”. Məşhur tarixçinin bu qeydləri bir cəhətdən daha çox maraqlıdır: o, ustad şairdən məhəbbətlə danışarkən, hər şeydən əvvəl, onun natiqliyini də qabarıq şəkildə qeyd etməyi unutmur”¹.

Ölkəmizdə natiqlik sənətinin əldə olan ilk mükəmməl nümunəsi kimi, şübhəsiz, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları qəbul olunmalıdır. “Kitab”ın boylarını boylayan, soylarını soylayan, bu Oğuznaməni düzüb-qoşan Dədə Qorqud haqq aşığı (ozan), oğuzların kamil bilicisi, gələcəkdən xəbərlər söyləyən, könülünün ilhamını Allahdan alan bir el ağsaqqalı olub. Qolça qopuzunu sinəsinə basıb məlahətli səsle, şirin avazla aforizmlərlə, atalar sözləri ilə, öyüd-nəsihətlərlə, rəngarəng ifadə vasitələri ilə zəngin olan 12 boy boylayıb. Bu dastanlar Dədə Qorqudun bəlağətli nitqi, gələcəyə ünvanlanmış, bir-biri ilə sıx bağlı olan monoloqlar silsiləsidir.

Dədəm Qorqud boy boyladı, soy soyladı,

Bu Oğuznaməni düzdü-qoşdu, belə dedi:

“Onlar da bu dünyadan gəldi, keçdi.

Karvan kimi qondu, köçdü.

Onları da yer gizlədi, əcəl aldı.

Fani dünya yenə qaldı...

Qara ölüm gəldikdə keçid versin.

Sağlıqla dövlətini Allah artırsın.

O öydüyüm uca Tanrı yar olub yardım etsin.

Xeyir-dua verək, xanım:

Yerli böyük dağların yıxılmasın!

Kölgəlicə uca ağacın kəsilməsin!

Coşqun axan gözəl suyun qurumasın!

Qanadlarının ucları qırılmasın!

¹ Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları, s.68.

*Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!
Döyüşəndə böyük, iti polad qılıncın gödəlməsin!
Vuruşarkən uzun nizən əyilməsin!
Ağ birçəkli ananın yeri behişt olsun!
Ağ saqqallı atanın yeri cənnət olsun!
Haqq yandıran çırağın daim yansın!
Qadir tanrı səni namərdə möhtac eyləməsin,
xanım, hey!..*

Azərbaycanda uzun müddət natiqlik sənətinin əsl yaradıcıları, daşıyıcıları, nəsil-dən-nəsilə ötürənlər Dədə Qorqud ənənəsini davam etdirən aşığılar olmuşlar. Ölkədə zaman-zaman hansı yad dilin hökmranlıq etməsindən asılı olmayaraq ozan-aşıqlar el şənliklərini daim sadə, anlaşıqlı ana dilində idarə etmiş, dilimizin daha da zənginləşməsinə, yad təsirlərdən qorunmasına misilsiz töhfələr vermişlər. Qurbaninin məşhur **“Ayrılıqımı çəkib boynu ayridir, // Heç yerdə görmədim düz bənövşəni”** beytinin 500 il əvvəl, Füzulinin, Xətəinin yaşadığı, yəni ərəb-fars sözlərinin yazılı ədəbiyyatda gen-bol işlədildiyi bir dövərdə meydana gəldiyinə inanmaq olmur. Burada bir dənə də alınma söz yoxdur. Yaxud Qurbanidən 100 il sonra yaşamış Abbas Tufarqanlıının bu bəndinə diqqət yetirək:

*Abbas ağlar zarı-zarı,
Getməz könünün qubarı,
İlqarından dönən yarı
Tanrı tezbazar eləsin.*

“Ən qədim dövrlərdən bu vaxta qədər xalqımızın toy-düyünlərində, bayramlarında, məişətlə bağlı olan başqa şənliklərində ozanlar, aşığılar fəal iştirak etmiş, indi də iştirak edirlər. Uzun qış gecələrində ... aşığıların ifa etdikləri dastanlara

babalarımız, nənələrimiz azmı qulaq asmışlar?! ... Dastanı gözəl ifa etmək, dastan gecəsi keçirmək, dinləyiciləri razı salmaq yalnız ustad aşıklara nəsib olurdu”¹.

Müxtəlif tarixi mənbələrdə Cavanşirin, Babəkin, Nəsirəddin Tusinin, Xaqaninin, Nizaminin, Məhsəti xanımın, Nəsiminin, Xətəinin, M.P.Vaqifin, X.B.Natəvanın, Aşıq Ələsgərin, N.Nərimanovun və bir çox başqa tarixi şəxsiyyətlərimizin həm də gözəl nətiq olmaları barədə məlumatlara rast gəlinərsə də, əlimizdə bu fikiri təsdiqləyə biləcək əyani material yoxdur. Tanınmış nətiqlərin səs yazılarını və görüntülərini yalnız XX əsrin ortalarından sonra saxlamaq mümkün olmuşdur. Bunların bəziləri ilə tələbələrımız praktik məşğələlər zamanı tanış ola biləcəklər.

Aşıqların nitqi ilə yanaşı, Azərbaycanda qədim dövrlərdən başlayaraq XIX əsrin ikinci yarısına qədər nətiqlik məharəti, professor A.Abdullayevin yazdığı kimi, əsasən, mollaxana və mədrəsələrdə müəllimlik etmiş şəxslərin nitqləri ilə bağlı olmuşdur. Bundan əlavə, məhkəmə salonlarında, qonaqlıqlarda, toy məclislərində, yubileylərdə də müxtəlif növ nitqlər yaranıb inkişaf etməyə başlamışdır. XIX əsrin ikinci yarısından kütləvi nitqdən köhnəlmiş, zərərli adət-ənənələrə, xurafata, maarifsizliyə qarşı mübarizə silahı kimi istifadə edilmişdir. “Bu zaman həmin nətiqlərin bir hissəsi çıxış etmək üçün özlərinə tribuna tapmaqda müəyyən çətinliklərə rast gəldiklərindən... öz məharətlərini yazdıqları məqalə və kitablarda göstərməyə səy edirdilər. Onların əsərlərində bir tərəfdən kitab və mətbuat dilinin, o biri tərəfdən isə ifşaedici şifahi nətiqlik məharətinin ahəngi və qüvvətli təsiri aydın hiss olunurdu”². Belə əsərlərin ən yaxşılarından biri M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” traktatıdır. Bu cür müəlliflər sırasında H.Zərdabi, N.Vəzirov, Əhsənül-Qəvaid və başqaları-

¹ Əliyev K. Nətiqlik sənəti, Bakı: 1994, s. 87-88.

² Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və nətiqlik məharəti haqqında. Bakı: 1968, s. 23.

nın adlarını çəkmək lazımdır. Mətbu nitq mədəniyyətinin inkişafında Cümhuriyyət dövrü də daxil olmaqla XX əsrin ilk 20 ilində çıxmış qəzet və jurnalların, M.Şahtaxtlı, C.Məmmədquluzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, F.Köçərli, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, Ə.Topçubaşov... kimi ziyalıların misilsiz xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin, şifahi və yazılı nitq mədəniyyətinin ən coşqun tərəqqisi sovet illərinə və müstəqilliyin bərpasından sonrakı dövrə düşür. Geniş dövrü və qeyri-dövrü mətbuatın, orta və ali məktəb şəbəkələrinin, teatr, radio və televiziya sisteminin mövcudluğu bu işi yüksək səviyyədə gerçəkləşdirməyə imkan vermişdir.

Natiqliyin güclü və çox faydalı qollarından biri ali məktəb auditoriyalarında mühazirələr oxuyan tanınmış alimlərin nitqləridir. Bu cəhətdən XX əsrin 50-60-cı illəri daha yaddaqalan olub. Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin) filologiya fakültəsində (1945-1969-cu illərdə jurnalistika şöbəsi də həmin fakültənin tərkibində olub) dərs demiş akademik Həmid Araslı, professorlardan Məmmədcəfər Cəfərov, Məmmədhüseyn Təhmasib, Cəfər Xəndan, Mikayıl Rəfil, Əli Sultanlı, Mir Cəlal Paşayev və başqaları bu gün də hörmət və minnətdarlıqla xatırlanırlar. 1950-1955-ci illərdə filologiya fakültəsində təhsil almış Xanəqlan Məmmədovun “Qoy rəhmət oxusun bizə nəsillər” sərlövhəli məqaləsini¹ azacıq ixtisarla buraya əlavə etməyi özümüzə borc bilirik:

“1950-55-ci illər Azərbaycan Dövlət Universitetində tələbəlik illərim. O çağları, o şux və qaynar günləri unuda bilmirəm. Əsərləri ilə az tanış olduğumuz, hələ üzlərini görmədiyimiz professor-müəllim heyətinin dünyasına düşdüyümüz o miqyasasız fərəhli günləri unuda bilmirəm. Müləyim təbiətli, son dərəcə mehriban və humanist olan, rus ədəbiyyatını bizə təmkinlə

¹ “Ədalət” qəzeti, 5 oktyabr 2011-ci il.

öyrədən Məmmədcəfər Cəfərov, konkretliyi, nitqdə yığcamlığı sevən, seminarlarda buna ciddi əməl edən və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə tutarlı nümunələrlə sevdirən Mir Cəlal Paşayev, obrazlı qalereyasının labirintindən bizi öz yorulmazlığı ilə çıxaran tükənməz enerji sahibi Pənah Xəlilov, uşaq sadəlövlüyü ilə tələbələrə tez isnişən, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına dair sanballı tədqiqatlarını bizə bəxş edən Həmid Araslı, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının şirinliyini öz şirin təhkiyə tərzilə mənimlədən Məmmədhüseyn Təhmasib, dilçilik elminin korifeyləri Məmmədəğa Şirəliyev və Muxtar Hüseynzadə — bu təmiz, dağ bülluru kimi saf və təmənnəsiz, umacaqsız, gözütöx insanlar ADU-nun zینət və şərəfi idilər.

Yox, o zəka nurlarını, o ürfan səhərlərini unutmaq olmur. Bizi bəlağət tutisitək sehirləyən yanar xilqətli Cəfər Xəndan yaddanmı çıxar? Əzəli qisməti olan xoşbəxt səsi onun parlaq natiqliyini uğurla tamamlayırdı. Son dərəcə təmiz və səliqəli geyinən professorun sinəsi şeir xəzinəsi idi. O şairləri, xüsusən Səməd Vurğunu tədris edəndə az qala qoşasaat şeirə tutulurdu. C.Xəndan təlqin etdiyi ədəbi qəhrəmanların idealını, istək və məramlarını sözün sehiri, fikrin rabitəsi ilə sevdirdi. Onda dinləyəni öz ardınca aparan və mənəvi məmnunluq doğuran ovsun var idi. Bütün bunlar ədəbi-bədii dilin qüdrəti ilə təqdim olunurdu. Onun nitqində təhrif olunmuş söz və şəkilçiliyə təsadüf etmək mümkün deyildi. Ona itaət edən sözlər cilalanmışdı. O, dilimizin poetik-elmi qatlarının tilsimini açan müqtədir natiq idi. O, nəzəri fikirlər söyləyəndə həmişə faktlara əsaslanır və məntiqi nəticələr çıxarmağa sövq edirdi. Tədris etdiyi bütün yazıçıların yaradıcılığındakı bədii xüsusiyyətləri hafizələrə nəqş etmək onun proqramında möhkəm yer tutmuşdu. O vaxt bizə nəql edirdilər ki, M.F.Axundovun "Şərq poeması"nı professor öz tərcüməsində misilsiz bir məlahətlə söyləmişdir. Bunu dinləmək bizə müyəssər olmasa da, saysız-hesabsız şeirləri aktyor məharəti ilə söyləməsinin şahidi olmuşuq; o, misralara güc vur-

murdu, hay-haray salmurdu, sözlər onun sinəsindən rəvan və ilişiksiz axıb tökülürdü.

Heç yadımızdan çıxmır. Cəfər Cabbarlının yubileyi qeyd olunurdu. C.Xəndanın heç bir qeydə baxmadan iki saatlıq məruzəsi heyrat və qibtə timsalı idi. Sinə və boğaz saflığı, səsin ya-nığı, nitqin rəbitəsi, elmi mühakimlərin bədii söz və ifadələrdə rəvnəq tapması, dramatik epizodların təqdimində ciddi hökmlər, illah ki, faciəvilik — Bəhrəmin, Aydının, Oqtayın, El-xan və Eyvazın monoloqları onun ifasında salona od salmışdı. Bunlar yada düşdükcə peşman-peşman alışıb yanırıq ki, belə nitqlər niyə vaxtında lentə yazılmırdı?

Cəfər Xəndan natiqlik sənətinin təməl daşlarını qoyanlardan biri idi. Jestləri, diksiyası, yağılı səsi, təkrara yol vermədən, çaşmadan sözlərdən səf yaratmaq qabiliyyəti onun alın yazısı idi. O vaxt Cavidlər, Cavadlar, Müşfiqlər, Yusif Vəzirlər tiran-lığın qurbanları idilər. Onların işığı əlçatmaz uzaqlıqlarda say-rışırdı. Yasaq edilmiş bu əvəzsiz sənətkarların tədrisini Cəfər Xəndan nitqində görə bilmədik...

...Universitetdə natiqlik sənəti xüsusi kurs kimi öyrədilmir-di. Ancaq biz dərk edirdik ki, ən parlaq nitq öz inikasını ən cid-di hazırlıqda, dərin bilik və məlumatda tapır. Bax, buradaca "aləmə idrakla salam verənlər"dən (S.Vurğun) Mikayıl Rəfili yada düşür. Bəli, Hüqonun, Balzakin ağır əsərlərinin tərcümə-çisi, poetik söhbətlərin aşiqi, rus dilinin kamil bilicisi yada dü-şür. O da atəşin nitqi ilə natiqlik sənətinin təməl daşlarını qo-yanlardan idi.

Bir dəfə o, bayırda yağan quşbaşı qarı göstərə-göstərə Xa-qaninin də bax beləcə qar altında Şirvandan baş götürüb getmə-sini elə təbii, elə inandırıcı təsvir etdi ki, biz qeyri-iradi ayağa qalxıb bayıra boylandıq. Bir gün Məhsətinin rübailəri lazım ol-du, lakin kitabın ruscası tapıldı. O, kitaba baxır və onları asan-lıqla şeir kimi tərcümə edirdi...

50-ci illərin lap əvvəlində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının

tədrisi dayandırıldı. Bu, yuxarıdan gələn hökm idi, şəxsiyyətə pərəstiş mühitinin acı hökmü idi. Tələbələr bu barədə Mikayıl Rəfiliyə suallar verdilər. Hiss olunurdu ki, 37-nin vahiməsi hələ də ziyalılarımızın başı üstündədir. Nitqində "zatən", "qayət", "əcaba" kimi türk sözlərini həvəslə işlədən professor kədərli bir istehza ilə, eyhamla işarə vurdu ki, əsər bizim deyilmiş, bunu bilməmişik. Mən də, Araslı da, Təhmasib də bu barədə məqalələr yazmışıq, ancaq çox böyük səhv etmişik. Heç demə əsər bizim deyilmiş.

M. Rəfilinin vətəndaşlıq qüruru, zəngin bədii dili, bəlağətli nitqi, elmi mühakimələri tələbələri valeh etmişdi. Azərbaycan sovet yazıçılarının II qurultayının tribunasından onun ünvanına söylənən bəzi ittihamlar professorun çıxışına yağdırılan tələbə alqışları ilə, "Kirpi" jurnalındakı karikatura isə professora tələbə rəğbət ilə sanki zərərsizləşdirildi. Hətta bir az sonra "Qorio ata"nın tərcüməsində bədxahlıqla eyib axtaranlar da tapıldı. Bu bizə barlı-bəhərli ağacın dibindən baltalanması kimi görünürdü. Belə ensiklopedik biliyə malik alim niyə sarsıdıılır və səssiz-səmirsiz xəstəliklərə mübtəla edilirdi?..

Professor Əli Sultanlı! Öz alovları içərisində yanıb külə dönən və təzədən ehya olan Səməndər quşudurmu o? Yoxsa sözün qövsi-qüzehini ürəklərə köçürən şirin nağıl qəhrəmanıdır? Elmin və natiqlik məktəbinin sultanıdır Əli Sultanlı! Onun yaddaşı saysız-hesabsız surətlər qalereyası idi. Bitməz-tükənməz enerjiyə, həvəsə malik bu əvəzsiz alimin bütün mühazirələrini tələbə yataqxanasında yaxşı mənada təqlid edərdik; gah sözdən səhv düzəldib od yağdıran alimin antik dünyamızın işığı altında Homerə, Esxilə hördüyü çələngi sanki başımıza qoyub qalib kimi dayanar, "Demosfendən heç bir şey ixtira etmək, Siserona isə heç bir əlavə etmək olmaz" kəlamı bizi məşqə təşviq edər, gah intibah dövrünün qızıl haləsinə düşər, gah Şekspir atəşinin təlqini axınında dostun arxasından endirdiyi xəncər zərəbəsinə qarşı Sezarın: "Brut, sən də?!" xitabındakı ağır dərdi

atıb-tutar, gah da Hamletin: "Olum, ya ölüm?" tərəddüdünə qərq olardıq.

Siz ey tələbəlik illərinin sayrısan işıqları, əlimdən yapışb məni Əli Sultanlı dünyasına aparın, axı orada çoxbilmiş Odisseyin fəndgirliyində, Axilles qəzəbində, Yelena cazibəsində, qoca Triamın yalvarışlarında, Troya müsibətində, cəsur arqonavtların şücaətində, allahların min bir oyununda Homer zəkasının qüdrəti, Homer ürəyinin döyüntüsü var, axı orada Zevsin dərgahından od oğurlayan əzabkeş Prometeyin bu əsatiri titanın müqəddəs əzablarında, ürək parçalayan tənhalığında insan xilaskarının fədakarlığını görürük, axı orada qəzavi-qədərin girdabında qərq olan Edip taleyin hökmü altında anası ilə evlənməsini bəşər qarşısında cinayət kimi dərk edən bu zavalı, gözlərini çıxarmaqla baş götürüb biyabana üz tutur, axı orada Evripid və Sofokl fəciliyini Aristofan gülüşü başa çatdırır, Tirtəy nəğmələrinin səfərbəredici müqtədirliyi zühur edir, dünyanın yeddi möcüzəsi tapmaca-zərbül məsələ çevrilmiş Troya atı, Avgi tövləsi, Axilles dabanı, nifaq alması, Herostrat şöhrəti yerli-yerində şərh edilir.

Əli Sultanlı Avropanın məşhur əsərlərindəki ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini həmişə Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixi ilə əlaqələndirirdi. Onun dünyasında işıq zolağı açan təkə Qərbi Avropanın gözəllik məbədləri deyildi, orada Azərbaycan ədəbiyyatının da zəfər tağları ucaldılmışdı.

Çox illər qanadlanıb ötəcək, çox sular axıb gedəcək, çox körpə qığıtları eşidiləcək, çox nəğmələr oxunacaq, fəqət bu üç zəka nuru, bu üç ürfan səhəri — Cəfər Xəndan, Mikayıl Rəfili və Əli Sultanlı zaman-zaman əzizlənəcək, ürəklərə elə bircə natiqlik mədəniyyətinin yanğısını saldıqlarına əmin olduqları üçün onların ruhu haradasa həmişə Səməd Vurğunun: "Qoy rəhmət oxusun bizə nəsillər" — misrəsini arxayınlıqla pıçıldayacaq".

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanında göstəriləndiyi kimi, Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də dönə-dönə qeyd etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Bu dil tarixən nəinki Qafqazda yayılmış, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə etdikləri ümumi dil olmuşdur. Qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşıma vasitəsi olmuş bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılmış türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyniköklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri — dastanlar, nağıllar, bayatılar, laylalar və sair Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşmasına və təkamülünə səbəb olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür. Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, "Kitabi-

Dədə Qorqud"un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi. Qaynağını uzaq keçmişdən almış Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı nümunələri günümüzədək gəlib çatmasa belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların varlığı, həmçinin yazı dilimizin bədii məna kamilliyi və digər amillər bu dilin zəngin tarixi köklərinin olduğunu sübuta yetirir. Həsənoğlu, Qazi Bührə-nəddin, Nəsimi kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir bünövrəsi üstündə yüksəlmişlər. XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqelərinin daha da möhkəmlənməsi ilə əla-mətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq rəsmi və dövlətlərarası yazış-malarda işlədilməyə başladı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqe tutaraq özünü rəs-mi dil kimi təsdiqlədi. Anadilli ədəbiyyatın böyük ustadları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli, xalq ədəbiyyatımı-zın adı bizə bəlli ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbani bu dövrdə yetişmişlər. Şifahi şeir dili Qurbaninin əsərlərində əks olunmuşdursa, xalq şeiri dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdu. Ədəbi dildə sadəliyə, canlı danışq elementlərinə meyilin güc-ləndiyi bu dövrdə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı ilə başlanır. XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından da zənginləşmə prosesi gedir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranır, ay-rı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər yazılır. XIX əsr ədə-bi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş vermiş köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın ikiye par-çalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin tabeliyində bir-birin-dən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olmasıdır. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azər-baycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri ki-mi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdı. XIX əsrin orta-

larından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərsliklər və dərs vəsaitləri yazılıb nəşr olunmuşdu. Milli maarifçi ziyalılarımız ana dilini öyrənməyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolunun məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasında gördüklərindən Azərbaycan dilinə aid dərsliklər və lüğətlər yazmağa başlamışlar. Azərbaycan dilinə dair ilk dərsliklərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Səid Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məmməddağı Sidqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli, Abdulla Şaiq və başqalarının xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslarla aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər, təcrübə-tədris kitabları nəşr olunmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsində nəzəri dilçilik ideyaları təzahür edir. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi dil haqqında milli ədəbiyyatın realist məzmununa uyğun gələn tezləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Dram, satira, nəsr dilinin yarandığı XIX əsrdə elmi üslubun əsası kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrinə də rast gəlirik. Mətbuat dili də bu əsrin məhsuludur. "Əkinçi"dən başlayaraq yaranmış milli mətbuat bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır. XX yüzillik isə Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəlindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili kitabları hazırlanmış, dərsliklər buraxılmış, müntəxəbatlar tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik sistemində dair kitablar yazılmışdır. Mətbuat mükəmməl ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Bu prosesdə görkəmli zi-

yalılarımızın, demək olar, hamısı iştirak etmişdir. "Molla Nəsrəddin" jurnalı vasitəsilə xalq dili xəzinəsinin qapıları ədəbi dilin üzünə taybatay açılmışdı. Bu dövrdə yaranmış səhnə sənəti də yeni milli-mədəni şəraitdə ədəbi dilə bədii nitq vasitəsilə öz töhfəsini vermişdi. Ana dilinin taleyinə heç bir ziyanın laqeyd qalmadığı bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyli, Ömər Faiq Nemanzadə kimi görkəmli söz ustaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparmışlar. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan dilinin daha geniş tətbiqi yolunda böyük imkanlar açdı, bu sahədə bəzi uğurlu addımlar atıldı, lakin gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi¹.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bundan sonrakı yeni mərhələ sovet dövrü ilə başlanır. Ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədilə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926-cı ildə Bakıda Birinci Beynəlxalq Türkologiya Qurultayı çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyətə malik hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 20-30-cu illər Azərbaycanının dilçilik sahəsindəki elmi potensialına verilmiş qiymət kimi səciyyələndirmək olar. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlərinin yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni integrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş qərəzli siyasi məqsədlərə qurban verildi, Azərbaycanın dilçi alimlərinin əksəriyyəti totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiril qrafi-

¹ Bax: "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı. "Azərbaycan" qəz., 2001, 19 iyun.

kası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi. Beləliklə, 1924-cü ildən 1939-cu ilin sonuna qədərki on beş ildə xalqın yazı mədəniyyətinə bir-birinin ardınca iki ağır zərbə vuruldu. Buna baxmayaraq Azərbaycan dili, çətinliklə də olsa, öz saflığını qoruya bilmiş, elmi və bədii ədəbiyyatda, publisistikada böyük imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir. 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi də inkişafına təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sürətli inkişaf dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq emiş Bəkir Çobanzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdı. Qürur və fərh hissi ilə demək olar ki, o dövrdə Azərbaycan dilçilərinin gərgin əməyi sayəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik üzrə dəyərli araşdırmalar aparılmışdır. Azərbaycan sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda türkologiya üzrə araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur. Beləliklə, XX əsr bütünlükdə Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin əsl inkişaf yoluna qədəm qoyduğu dövrdür. Məhz həmin dövrdə dilimizin funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meyilləri əsasında yazı qaydaları cıllanmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlər (1969-1982; 1993-2003) Azərbaycan dilçiliyinin və nitq mədəniyyətinin inkişafında ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Bu barədə tibb elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Nağdəli Zamanovun “Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti” adlı 480 səhifəlik monoqrafiyasında geniş bəhs olunmuşdur.

Bir neçə dili mükəmməl bilən Prezident İlham Əliyev bu sahədə də Ümummilli liderin yolunu şərəflə davam etdirir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir¹.

* * *

Ümumi nitq mədəniyyəti ilə bağlı Azərbaycanda xeyli əsər yazılmışdır. Misal olaraq professor A.Abdullayevin “Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında” (1968), professor A.Qurbanovun “Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri” (1968), M.Əsgərovun “Natiqlik sənətinin əsasları” (1975), akademik A.Axundovun “Dil mədəniyyəti” (1992), dosent K.Əliyevin “Natiqlik sənəti” (1994), “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları” (2001), professor M.Yusifovun “Nitq mədəniyyətinin əsasları” (1998), professor H.Həsənovun “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları” (1999) kitablarını göstərmək olar.

“Jurnalistin nitq mədəniyyəti” fənni BDU-nun jurnalistika fakültəsində 1980-ci illərin əvvəllərindən tədris olunur. İlk vaxtlar dərslər ümumi nitq mədəniyyəti yönündə keçilirdi, lakin sonralar o, ayrıca araşdırma predmetinə çevirildi, professor Q.Məhərrəmlinin “Radiodramaturgiya dili” (1990), “Televiziya nitqi və ədəbi tələffüz” (1999), “Audiovizual nitq” (2000), professor N.Əhmədlinin “Jurnalistin vizual nitq mədəniyyəti” (2002), “Jurnalistin nitq mədəniyyəti” (2005), S.Axundovun “Ekran, efir və nitq mədəniyyəti” (2009) kitabları və bir sıra məqalələr, konfrans materialları, digər növ elmi araşdırmalar meydana gəldi.

¹ Bax: “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı. “Azərbaycan” qəz., 2001, 19 iyun.

MÖVZUYA DAİR SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Ümumi fənləri öyrənmək jurnalistlərə nə üçün vacibdir?
2. Jurnalistika fakültəsində tədris olunan ixtisas fənləri nəyi öyrədir?
3. *Jurnalistin nitq mədəniyyəti* birləşməsinə daxil olan sözlərin etimologiyasını araşdırın.
4. Nitq necə yaranır? Sxem vasitəsilə izah edin.
5. Nitqin tərifini və düsturunu izah edin.
6. *Nitq mədəniyyəti* dedikdə nə nəzərdə tutulur?
7. Azərbaycanda natiqlik sənətinin inkişaf tarixini yada salın.

MÖVZUYA DAİR ƏDƏBİYYAT:

1. **Abdullayev A.** Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı: 1968
2. **“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”** Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı. Dərsliyin sonundakı 14-cü Əlavəyə bax.
3. **Əliyev K.** Natiqlik sənəti, Bakı: 1994
4. **Əsgərov M.** Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı: 1975
5. **Xəlilzadə F.** Söz ustalığı. “Azərbaycan” qəz., 2011. 9 iyun.
5. **Zamanov N.** Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı: 2013

II MÖVZU

NİTQ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞLARINA JURNALİSTİKA PRİZMASINDAN BAXIŞ

Dərsin planı:

1. *“Jurnalistin nitq mədəniyyəti” anlayışına yeni baxış*
2. *Jurnalistin nitq mədəniyyətinin birinci şərti*
3. *Jurnalistika fakültəsinə qəbul zamanı qabiliyyət imtahanının vacibliyi*

İctimai fikrin formalaşdırıcısı, yayıcısı, cəmiyyət həyatının güzgüsü sayılan jurnalistika ilə fikrin ifadə vasitəsi olan dil daim qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı fəaliyyət, qarşılıqlı inkişaf şəraitində olur. Xüsusilə milli ədəbi dilin formalaşmasında, zənginləşməsində, cilalanmasında KİV-in rolunu ayrıca vurğulamaq lazımdır. “Əkinçi”dən başlanmış bu ənənə indi də yaradıcılıqla davam etdirilir. Buna görə də həmin prosesin ümumiləşdirilməsi, praktika ilə nəzəriyyənin faydalı “əməkdaşlığının” araşdırılması, problemə yeni baxışın ortaya qoyulması, yetişməkdə olan gənc jurnalistlərdə dilə həssaslıqla yanaşmaq vərdişi aşılması dövrün ən aktual, ən vacib məsələlərindən biridir.

Yeni baxış bundan ibarətdir ki, mətbuatın, radionun, kinonun, televiziyanın, internetin meydana gəlib kütləviləşməsi ilə fikrin ənənəvi ifadə formalarına (şifahi və yazılı) daha üç forma əlavə olunub: vizual nitq (VN); audionitq (AN) və audiovizual nitq (AVN). *Vizual* (latınca: **vizualis** — görünən) *nitq* dedikdə çap məhsullarının (qəzet, jurnal, kitab v. s.), *audial* (latınca: **audialis** — eşidilən) *nitq* dedikdə radioyayımın,

audiovizual (*audialis* + *vizualis* — eşidilən + görünən) *nitq* dedikdə kinonun, televiziyanın, internetin yaydığı publisistik materiallar nəzərdə tutulur. Bunların hamısı jurnalist yaradıcılığı ilə bağlı sahələrdir. Bu üç formanın özəlliyi ondan ibarətdir ki, fərdlərarası şifahi nitqdə fikir eşidilən sözlərlə, qismən də jest və mimika ilə, fərdlərarası yazılı nitqdə yalnız görünən sözlərlə ifadə olunduğu halda, VN-də görünən sözlər + illüstrasiyalar + tərtibat elementləri ilə, AN-də eşidilən sözlər + səs effektləri + musiqi ilə, AVN-də isə eşidilən sözlər + görüntü + səs effektləri + musiqi ilə auditoriyaya çatdırılır. Deməli, jurnalistin nitq mədəniyyəti anlayışına üç aspektdən yanaşılmalıdır:

- 1) Vizual nitq mədəniyyəti;
- 2) Audial nitq mədəniyyəti;
- 3) Audiovizual nitq mədəniyyəti.

Ümumi dilçiliklə məşğul olan mütəxəssislər fərdlərarası nitqin iki tərkib hissəsindən biri olan dilə fikiri ifadə etmək üçün lazım olan dil vahidlərinin — danışiq səslərindən, yaxud hərflərdən düzəlmiş sözlərin sistemli düzülüşü kimi baxırlar. Jurnalistikada isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, burada dil anlayışına sözlərlə yanaşı, yuxarıda sadalanmış başqa komponentlər də (illüstrasiya, tərtibat elementləri, səs effektləri, musiqi, görüntü və s.) daxildir. *İllüstrasiya* dedikdə mətbuatda dərc olunan və jurnalist fikrinin daha ətraflı, daha dərinlən anlaşılmalarına xidmət edən şəkillər, sxemlər, başqa təsviri materiallar, *tərtibat elementləri* dedikdə yazının hansı səhifədə, hansı şriftlərlə, hansı yazıdan sonra verilməsi və s., *səs effektləri* dedikdə radio və televiziya jurnalist materialını müşayiət edən təbii və mexaniki səslər (göy gurultusu, külək viyılması, quşların civiltisi, motor səsi və s.), *musiqi* dedikdə konsert proqramları deyil, verilişlərin fon musiqisi, *görüntü* dedikdə videotəsvirlər, kinolentlər, fotosəkillər və s. nəzərdə tutulur. Həm də bu elementlərdən ayrılıqda yox, vəhdət

halında istifadə edilməli, onların *kontrapunktuna*¹ nail olunmalıdır. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan jurnalistikasında nə praktiklər, nə də nəzəriyyəçilər ifadə vasitələrinin kontrapunkt məsələsinə lazımi qədər önəm vermirlər. Xüsusən televiziya verilişlərindəki təkrarçılığın başlıca səbəblərindən biri məhz bununla bağlıdır.

Nitq fikirlə dilin vəhdəti olduğu kimi, nitq mədəniyyəti də fikiri beyində düzgün formalaşdırmaq və dil vasitəsilə düzgün ifadə edə bilmək mədəniyyətidir. Publisistika üslubunu ədəbi dilin başqa üslublarından fərqləndirən əsas cəhət fikirin (informasiyanın) sənədlərə, gerçək hadisələrə söykənməsi və sənədli fikirə müvafiq sənədli dil vahidlərinin seçilib məzmununa (fikirə) uyğun formaya salınmasıdır.

Bəllidir ki, yazıçıdan fərqli olaraq jurnalist (publisist) həyatı, onun bir parçasını, fraqmentini gerçəkliyə (sənədliliyə, orijinala) ən yaxın şəkildə, yəni dəqiq əks etdirməyə borcudur. Rusiyalı tədqiqatçı B.S.Muçnik bu məsələni şərh edərək yazır ki, iki cür dəqiqlik var: müəllif fikrinin dəqiqliyi və onun söz təcəssümünün dəqiqliyi; yaxud niyyətin dəqiqliyi və icranın dəqiqliyi. Nəyin — müəllif fikrinin, yoxsa o fikiri ifadə edən dil vahidlərinin dəqiq olub-olmadığını aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllifin fikiri o zaman dəqiq olur ki, o, dildənkənar gerçəkliyin əks etdirilən fraqmentinə (fakta) maksimum uyğun gəlir. Dil vahidləri isə o zaman dəqiq olur ki, onlar müəllif fikrinin “boyuna biçilir”, yəni ondan nə böyük, nə də kiçik olur, müəllifin gerçəklik əsasında düzgün formalaşmış fikrini mümkün qədər tam, düzgün və aydın əks etdirir. *Mümkün qədər* ifadəsinin altından ona görə xətt çəkilmişdir

¹ *Kontrapunkt* (almanca: *müxtəlif nöqtələrin birliyi*) musiqi terminidir. Bir neçə müstəqil melodiyanın, səsin eyni vaxtda eşidilməsi ilə ahəng bütövlüyü yaratmaq deməkdir. VN, AN və AVN-də *kontrapunkt* dedikdə buradakı *dil* anlayışına daxil olan komponentlər arasında əlverişli funksiya bölgüsü nəzərdə tutulur. Yəni həmin komponentlər bir-birini təkrarlamaq, hərəsi məzmunun bir tərəfini açmaqla kompleks yaratmalıdır.

ki, fikrin tutumu həmişə dilin tutumundan genişdir. Hətta dünyanın ən zəngin dili belə, gerçəkliyi tam əks etdirmək gücündə deyil. Buna görə də hər fikir vahidinə uyğun dil vahidi tapmaq çox vaxt mümkün olmur. Bu səbəbdən söhbət fikrin tam yox, *mümkün qədər* tam ifadəsindən gedə bilər. Başqa sözlə, fikir gerçəklik fraqmentinə (fakta) nə qədər yaxın olsa, bir o qədər dəqiq olar.

Müəllif fikrini ifadə edən sözlər, digər ifadə vasitələri həmin fikri nə qədər düzgün, nə qədər dolğun, nə qədər aydın əks etdirərsə, jurnalistin nitqi bir o qədər dəqiq, bir o qədər dolğun, bir o qədər aydın olar. Deməli, **jurnalistin nitq mədəniyyətinin birinci şərti müəllif fikrinin real gerçəkliyə (fakta) və seçilmiş ifadə vasitələrinin (sözlərin, illüstrasiyaların, tərtibat elementlərinin, səs effektlərinin, görüntülərin və s.) müəllif fikrinə uyğunluğuna nail olmaqdır.** Mütəxəssislər bunu faktın dəqiqliyi və kommunikasiyanın dəqiqliyi kimi izah edirlər¹.

Burada 4 hal müşahidə olunur:

1. Fakt dəqiq, kommunikasiya qeyri-dəqiqdir. Yəni müəllifin fikri real gerçəkliyə, fakta uyğun formalaşmış, lakin onun təsviri qüsurludur, forma məzmunu dəqiq əks etdirmir (Tutaq ki, müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib, amma mətndə *ağ* əvəzinə başqa bir söz işlədib).

2. Fakt qeyri-dəqiq, kommunikasiya dəqiqdir. Yəni müəllif gerçəkliyi düzgün qavraya bilməyib, beyinində yanlış fikir formalaşdırıb, amma həmin yanlış fikri dəqiq ifadə edib (Müəllif ağ qatığı qara kimi görüb və *qara* sözünü də işlədib).

3. Fakt da, kommunikasiya da qeyri-dəqiqdir (Müəllif ağ qatığı qara kimi görüb və *qara* sözü əvəzinə başqa bir söz işlədib).

4-cü — ideal variant budur ki, fakt da dəqiq olur, onun ifadəsi də (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib və *ağ* sözünü də yerində işlədib).

¹ Бах: Мучник Б.С. Человек и текст. Москва: 1985, с. 167.

Jurnalistika fakültəsində ixtisas üzrə nəzəri-praktik fənləri tədris edən müəllimlərin başlıca vəzifəsi göstərilən ilk üç variantı təshih edib tələbələrin səviyyəsini 4-cü (ideal) varianta çatdırmaqdan ibarətdir. Əslində, 3-cü variantı sıradan çıxartmaq da olar, çünki nə faktın, nə də kommunikasiyanın dəqiqliyinə nail ola bilməyən şəxslərdən jurnalist (publisist) hazırlamaq mümkün deyil. Klassik qələm sahiblərimiz dəfələrlə deyiblər ki, kiminsə nitqi qüsurludursa, deməli, onun təfəkküründə, düşüncə tərzində problem var. Görkəmli maarifçi, pedaqoq, metodist, ədəbiyyatşünas, publisist Firidun bəy Köçərli (1863-1920) 1913-cü ildə “Molla Nəsirəddin” jurnalının 23-cü nömrəsində dərc etdirdiyi “Ana dili” məqaləsində yazırdı: “Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmış şəxsin fikiri də dolaşqdır. İbarəpərdazlıq fikirin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eləyir, doğru və salamat fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur”.

Jurnalist ixtisasına yiyələnməyi qərara almış gənclərin eyni vaxtda həm düzgün düşüncə qabiliyyəti, həm də fikiri düzgün ifadə etmək bacarığı olmalıdır. Elə buna görə də əvvəllər SSRİ məkanındakı universitetlərin jurnalistika fakültələrinin abituriyentləri ümumi qəbul imtahanlarından öncə üç turdan ibarət yaradıcılıq müsabiqəsindən keçirdilər. Birinci turda onların mətbuatda dərc olunmuş yazılarına, radioda səsləndirilmiş, televiziya da göstərilmiş verilişlərinə rəy verilir, ikinci turda ümumi dünyagörüşü (müxtəlif səpgili faktları qavraya bilmək qabiliyyəti), üçüncü turda isə fikiri yazılı ifadə edə bilmək bacarığı yoxlanılırdı. Təəssüf ki, müstəqillik illərində bu ənənə davam etdirilmədi. Bəhanə də bu oldu ki, 17 yaşında yeniyetmədən mükəmməl düşünməyi, mükəmməl yazı yazmağı tələb etmək düzgün deyil. Bu fikirin tərəfdarları nəzərə almırlar ki, hər bir yeniyetmənin daxilində gələcəkdə onun hansı sahədə uğur qazana biləcəyini, qabiliyyətinin yönünü göstərən gizli əlamətlər var. Yaradıcılıq müsabiqəsini (qabi-

liyyət imtahanını) keçirməkdə də məqsəd həmin əlamətləri aşkarlamaqdan, kimin hansı ixtisasa yararlı olduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Tanınmış pedaqoqlar, psixoloqlar, fizioloqlar sübut etmişlər ki, şəxsiyyətin formalaşmasında düzgün peşəseçimi həlledici rol oynayır. Peşəyönü ümumbəşəri mədəniyyətin mühüm elementlərindən birinin ümumiləşmiş anlayışı olaraq insanların ictimai fəaliyyətinin, bacarıqlarının müəyyən edilib formalaşdırılmasına, onların meyil və maraqlarına, fiziki imkanlarına, eləcə də dövrün sosial-iqtisadi tələblərinə uyğun gəlməlidir.

Jurnalistika üzrə ixtisas təhsili düşünməyi bacarmayanlara düşünmək, yazmağı bacarmayanlara yazmaq öyrədə bilməz. Bu təhsil hər iki sahədəki (düşünmək və yazmaq) başlanğıc qabiliyyəti inkişaf etdirmək, yönəltmək, zənginləşdirmək, cillalamaq, sahmana salmaq üçündür. Buna nail olmaqdan, yuxarıda göstərilmiş ideal variantı əldə etməkdən ötrü tələbələrə iki yöndə iş aparılmalıdır:

1. Müşahidə və qavrama (təfəkkür, yəni fikrin düzgün formalaşması) üzərində iş;

2. Düzgün formalaşmış fikrin KİV dili ilə düzgün qovuşdurulub jurnalist nitqinə çevirilməsi mərhələsi üzərində iş.

Başqa, daha elmi qaydada birinci yönü **jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi (leksik) əsasları**, ikinci yönü isə **jurnalistin nitq mədəniyyətinin linqvistik-publisistik (qrammatik) əsasları** adlandırmaq olar.

MÖVZUYA DAİR SUALLAR:

1. *Vizual nitq* (VN) dedikdə nə nəzərdə tutulur?
2. *Audionitq* (AN) dedikdə nə nəzərdə tutulur?
3. *Audiovizual nitq* (AVN) dedikdə nə nəzərdə tutulur?
4. Adi nitqlə jurnalist nitqinin fərqi nədir?
5. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin birinci şərti nədir?

6. Faktın və kommunikasiyanın dəqiqliyində müşahidə olunan hallar hansılardır?

MÖVZUYA DAİR ƏDƏBİYYAT:

1. Мучник Б.С. Человек и текст. Москва: 1985.

III MÖVZU

JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNTİQİ ƏSASLARI

Dərsin planı:

1. *Məntiq elmi haqqında qısa məlumat*
2. *Məntiqi vurğu, söz sırası, feli sifətin zamanları*
3. *Məntiq qanunları və jurnalistika*

Nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarını gənc jurnalistlərə, yəni tələbələrə düzgün mənimsətmək işində təkcə ixtisas müəllimləri deyil, həm də və daha çox başqa yaxın sahələrin mütəxəssisləri — jurnalistika fakültəsində dərs deyən fəlsəfə, məntiq, sosiologiya, psixologiya, dil müəllimləri iştirak etməlidirlər. Ona görə də jurnalistika fakültəsində həmin dərsləri deyən müəllimlər tədris etdikləri fənlərin proqramlarını məhz bu yöndə qurmalı, tələbələri “Jurnalistin nitq mədəniyyəti” fənninin öyrənilməsinə hazırlamaladırlar. Deməli, bu fənnin yuxarı kurslarda, yəni həmin fənlər keçildikdən sonra (VI, yaxud VII semestrə) tədris olunması daha məqsədəuyğundur. Lakin hələlik bu kurs “Məntiq” fənnindən əvvəl keçildiyinə görə məntiq və onun qanunları haqqında qısaca bilgi vermək məcburiyyətindəyik. *İnsan və ünsiyyət* sözləri kimi *nitq* və *məntiq* sözləri də ərəb dilindən alınmış qohum sözlərdir. Məntiq fəlsəfə elminin bir qolu olaraq fikrin düzgün formalaşması, mülahizənin düzgün yürüdülməsi, nitqin düzgün qurulması, nəyinsə təsdiq, yaxud təkzib edilməsi məsələlərini öyrənir.

Məntiq kortəbii və elmi olmaqla iki yerə bölünür. Kortəbii məntiq bəşəriyyətlə yaşıddır, yəni insan özünü tanıdığı, düşünməyə başladığı andan nəyi necə etmək, işi hansı ardıcılıqla görmək, çətin vəziyyətdən necə çıxmaq və s. barədə düşün-

mək, qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malik olur. Bəziləri qərarı düzgün, bəziləri isə yanlış qəbul edirlər. Bu, insanın məntiqi düşüncə səviyyəsini göstərir. Kortəbii məntiqi güclü olanlar az səhvə yol verir, sonradan həmin səhvi düzəltməyə qadir olur, gələcəkdə eynitipli səhvlərə, demək olar, yol vermirlər.

Hər iki tərəfin — kortəbii məntiqi güclü və zəif olanların — məntiq elmini öyrənməyə ehtiyacı var. Bu elm eramızdan əvvəl IV əsrdə formalaşmışdır. Yaradıcısı Aristotel (e.ə. 384-322) hesab olunur. Mütəxəssislərin fikrincə, məntiq həqiqətə aparan düzgün təfəkkür formaları, qanunları, bu formalara əsasən qurulan əməliyyatlar və qaydalar haqqında elmdir. Məntiq elmi təfəkkürün formalarını öyrənir və üzə çıxarır, obyektiv gerçəkliyi necə müşahidə və dərk etmək, necə fikirləşmək, fikirləri necə ümumiləşdirmək, bu ümumiləşdirmədən hansı nəticəni çıxartmaq, düşüncələri sözə necə çevirmək barədə insana “göstəriş” verir.

Məntiq elmini jurnalist nə üçün bilməlidir?

Kortəbii məntiqin köməkliyi ilə ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni problemləri professional səviyyədə açmaq, dərk etmək, araşdırma aparmaq, problemləri həll etməyin yollarını göstərmək mümkün deyil. Jurnalist məntiq elmini ona görə bilməlidir ki, bu elm:

1. Təfəkkürün şüursuzluq prosesini şüurluluqla əvəzləyərək düşüncə tərzini dəqiqləşdirir, baş vermiş və baş verməkdə olan hadisələrin mahiyyətini, başqa hadisələrlə əlaqəsini anlamağa, əldə edilmiş faktların geniş mənada jurnalist nitqinə çevirilməsinə kömək edir;

2. Kortəbii təfəkkürün həll edə bilmədiyi bir sıra problemlərin həllinə yardımçı olmaqla yanaşı, jurnalist-publisist sənətkarlığının inkişafı üçün konkret yollar göstərir, elmi əsaslarla hazırlanmış qaydalar verir;

3. Məntiqi təfəkkürün qarşıya qoyduğu bir çox fəlsəfi, elmi-nəzəri problemlərə cavab verməklə polemika mədəniyyə-

tinin cilalanmasına, ideoloji rəqiblərin əsassız iddialarının alt-üst edilməsinə imkan yaradır. Ölkəmizin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, demokratiya yolu ilə inkişafını qorumaq və daha da gəlişdirmək baxımından bu sonuncu bəndin Azərbaycan jurnalistləri üçün xüsusi əhəmiyyəti var.

Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına faktların düzgün, orijinala maksimum yaxın formada seçilməsi, onların beyindəxili təhlili, məntiqi vurğunun yerinin düzgün müəyyənəşdirilməsi, cümlələrdəki sözlər arasında mənə əlaqəsinin (söz sırasının) dəqiq qurulması, məntiq qanunlarına əməl olunması mədəniyyəti və s. daxildir.

Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları obyektiv gerçəkliyin qavranmasından, yəni seçilmiş mövzu ilə bağlı material toplanmasından başlanır. Material məqsədyönlü yaradıcılıq fəaliyyətinin “ilkin məhsulu”, bünövrə daşdır. Böyük alman şairi Haynrix Hayne (1797-1856) bunu obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdir:

*Əsərin materiyasını, maddəsini
Müəllif öz barmağından sorub çıxara bilməz.
Əlində lazımı material olmasaydı,
Allah özü də heç nə yarada bilməzdi.*

(Sətri tərcümə)

Əlbəttə, jurnalistikada *material* dedikdə bizi əhatə edən fiziki cisimlərin, hadisələrin özləri, orijinalları deyil, həmin cisimlər və hadisələr haqqında bilgi, məlumat, fakt, onların təsviri, ümumi şəkildə desək, informasiya nəzərdə tutulur.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, jurnalist yazısının əsasını bədii əsərlərdən fərqli olaraq gerçək faktlar, sənədlər, xronika təşkil edir. Publisistikada yalnız obyektiv, yəni gerçəkliyə maksimum uyğun gələn dürüst informasiyadan istifadə olunur. Rusiyalı publisist A.Nejnının yazdığı kimi, “*jurnalistikada*

xoşbəxt sonluq uydura bilməzsən, həyatda necədirsə, eləcə də yazmalısan”.

Jurnalist materialı, hər şeydən öncə, bu və ya başqa real şəxs, hadisə, proses haqqında, həmin şəxs, hadisə və proseslərə cəmiyyətin münasibəti, insanların dünyagörüşü, ehtiyacı, maraqları, dəyər oriyentasiyaları, arzuları barədə informasiyadan ibarətdir və bu informasiyanı o, müxtəlif qaynaqlardan əldə edir.

Jurnalist müraciət etdiyi mövzunu, bəhs etdiyi predmeti yaxşı bilməlidir. “Bir az mübaliğəli səslənsə də, predmeti bilməmək bizim çağdaş jurnalistikamızın ən geniş yayılmış “peşə xəstəliyidir” və bu xəstəliyin fəsadları ilə mətbuat səhifələrində hər an üzləşirik.

Qloballaşma ilə integrasiyanın fərqlərini bilməyən siyasətdən, kreditlə investisiyanın fərqlərini bilməyən iqtisadiyyatdan, əkinlə səpinin fərqlərini bilməyən kənd təsərrüfatından, ictimai təşkilatla qeyri-hökumət təşkilatının fərqlərini bilməyən sosial həyatdan, fərmanla sərəncamın fərqlərini bilməyən hüquqdan, snayperlə avtomatın fərqlərini bilməyən hərbdən, partitura ilə klavirin fərqlərini bilməyən musiqidən, güləşlə döyüşün fərqlərini bilməyən idmandan, etüdlə eskizin fərqlərini bilməyən rəssamlıqdan, tədrislə təlimin fərqlərini bilməyən təhsildən, yazıçı ilə nasirin fərqlərini bilməyən ədəbiyyatdan, fəsadla interyerin fərqlərini bilməyən memarlıqdan, tamaşaya qoymaqla səhnələşdirməyin fərqlərini bilməyən teatrdan, quruluş verməklə ekranlaşdırmağın fərqlərini bilməyən kinodan, müayinə ilə müalicənin fərqlərini bilməyən tibbdən yazır. Əslində predmeti bilsən, bütün bunlar çox sadə məsələlərdir. Amma nə qədər acınacaqlı olsa da, etiraf etməyə məcburuq ki, bu halla istənilən qəzetin hər bir nömrəsində üzləşmək mümkündür”¹.

Fakt, faktın əldə olunması və seçilməsi, fakta münasibət

¹ Abbasov İlham. Mətbuat ilk növbədə dil hadisəsidir. “525-ci qəzet”, 2011-ci il, 27 və 28 sentyabr.

başqa ixtisas fənlərində (məsələn, "Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi"ndə) tədris olunduğundan burada bu məsələyə yer verməyə ehtiyac yoxdur. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, nitq mədəniyyəti iki hissədən (1. Fikrin dəqiqliyindən və 2. Fikrin ifadə vasitələrinin dəqiqliyindən) ibarət olsa da, bunların hər ikisi "son məhsul"da — mətnə, radio və televiziya verilişlərində təcəssüm tapdığından həm fikrin, həm də onun ifadə vasitələrinin düzəldilməsi əməliyyatı da mətn üzərində, radionun eşidilən, televiziyanın görünən və eşidilən son məhsulu üzərində gedir və bu səbəbdən biz də hər iki səviyyədən (həm məntiqi, həm də linqvistik) olan səhvlərin düzəldilməsinə dair tövsiyələrimizi söz, ifadə və cümlələrin, söz-görüntü kontrapunktunun timsalında ümumiləşdirəcəyik.

Hazır mətnə məntiqlə bağlı səhvlərin düzəldilməsi prosesi iki mərhələdən ibarətdir:

1. Səhvin aşkarlanması;
2. Onun düzəldilməsi.

Bu prosesi həm müəllifin özü, həm də redaksiyanın başqa bir əməkdaşı (ədəbi redaktor) gerçəkləşdirə bilər, lakin bizim niyyətimiz jurnalistin öz səhvini özünün düzəltməsinə nail olmaqdır. Ona görə də mətnin müəyyən hissəsini (cümləni, abzası və s.), yaxud hamısını yazandan sonra müəllif professional oxucuya çevirilməli, buraxdığı səhvləri özü aşkarlayıb düzəltməyi bacarmalıdır.

Jurnalist nitqi (yazı, veriliş) üç başlıca tələbə cavab verməlidir: **dəqiqlik, aydınlıq, qısalıq (yığcamlıq, lakoniklik)**. Başqa sözlə, jurnalist fikri **dəqiq** formalaşdırıb oxucuya, dinləyiciyə, tamaşaçıya **aydın** və mümkün qədər **qısa** şəkildə (Bu qısalıq məzmunu xələl gətirməməli, dil vahidlərinin düzgün seçilməsi hesabına əldə edilməlidir) çatdırmalıdır.

Dəqiqlik jurnalistin beyinində (redaksiyada, yaradıcı kollektivdə) formalaşmış fikrin (informasiyanın) orijinala, yəni gerçəkliyə, fakta maksimum uyğunluğuna, **aydınlıq** müəyyən

vasitələrlə (söz, məntiqi vurğu, illüstrasiya, tərtibat elementləri və c.) ifadə olunmuş fikiri oxucunun, dinləyicinin, tamaşaçının düzgün, asan və tez qavramasına, təkyozumluluğa nail olunması, **qısalıq** isə hər fikir vahidinə uyğun konkret dil vahidləri seçilməsi, artıq (hər hansı fikir vahidinin ifadəsinə xidmət etməyən) söz, ifadə və hətta şəkilçilərdən, ayrı-ayrı hissəciklərdən, telessenarının görüntü sırasında olan təsvirlərin sözlə təkrarından qaçılmasıdır.

Fakt jurnalist yazısının — publisistikanın sənədli əsasıdır.

Həqiqəti dəqiq əks etdirən faktları aşkara çıxarıb yazıda, verilişdə istifadə etmək üçün cari gerçəkliyi dərinlən bilmək, vaxtın, zamanənin təbii ritmini tutmağı bacarmaq, bu və ya başqa faktın niyə mənəz o cür olduğunu anlamaq lazımdır.

Dəqiq fakt toplamaqdan və onu düzgün dəyərləndirməkdən ötrü jurnalistin güclü **müşahidə qabiliyyəti** olmalıdır ki, ağı qaradan, doğrunu yalandan seçə bilsin. Bundan sonra o, topladığı faktların mahiyyətinə, mənasına, daxili çalarlarına varmağı, onların sosial təbiətini, keçmişini, indisini və müəyyən mənada gələcəyini görməyi bacarmalıdır. Bunu edə bilsə, o, faktdan mövzuya, problemin açılışına asanlıqla keçir, öz müəllif (redaksiya) niyyətini çətinlik çəkmədən gerçəkləşdirir, gələcək üçün önəmli proqnozlar verir.

Jurnalistika bilicilərinin fikircə, fakt həqiqətən olmuş, baş vermiş mövcudluq, gerçəkliyin müəyyən empirik (təcrübi) anlamı, obyektiv məlumatlar, reallıqda baş vermişləri əks etdirən sənədlər, insan və onun işləri barədə bilgilər, müxtəlif rəqəmlərdir¹.

Yazılardakı faktlar iki səbəbdən qeyri-dəqiq ola bilər: ya *jurnalistin* müşahidə qabiliyyəti zəifdir, ya da o, faktları qəsdən, qərəzli şəkildə, müəyyən qüvvələrin sosial sifarişi ilə təhrif edir. *Jurnalist* sözünü burada ona görə fərqləndiririk ki, hər iki hal bu peşəni seçmiş adamlar üçün bağışlanılmaz səhv-

¹ Мастерство журналиста. Москва: 1976, с.122.

dir və belələrinin həmin adı daşımağa haqları yoxdur.

Tutaq ki, jurnalistin müşahidə qabiliyyəti normaldır, topladığı faktlar həqiqətə maksimum yaxındır. Bəs aydınlığa necə nail olmaq mümkündür? Başqa sözlə, jurnalist nitqinin aydınlığına əngəl törədən amillər hansılardır və onları aradan necə qaldırmaq olar?

Mütəxəssislər burada birinci olaraq **məntiqi vurğunun** (söz vurğusunun) adını çəkirlər.

Lüğətlərdə məntiqi vurğu cümlədə xüsusi mənə yükü daşıyan sözün intonasiya vasitəsilə fərqləndirilməsi kimi şərh olunur. Deməli, jurnalist cümlədəki sözlərdən birinə xüsusi anlam yermək, oxucunun, dinləyicinin və tamaşaçının diqqətini həmin sözə yönəltmək istəyirsə, onu məntiqi vurğu ilə seçməlidir. Əsas da budur ki, bəzən məntiqi vurğunun yerinin dəyişməsi bütövlükdə cümlənin mənasının dəyişməsinə səbəb olur.

Audial— və audiovizual nitqdə hansı sözün qabardılması—nı nəzərə çarpdırmaq asandır, yəni danışan tərəf (diktör, aparıcı, reportyor və b.) çətinlik çəkmədən məntiqi vurğunu hansı sözün üstünə saldığını intonasiyanın köməyi ilə dinləyiciyə, tamaşaçıya çatdıra bilir. Vizual nitqdə isə intonasiyanı və onun çoxsaylı çalarlarını əks etdirən xüsusi işarələr sistemi olmadığından yazan adamdan fərqli olaraq oxuyan adam cümlənin istənilən sözünü məntiqi vurğu altına sala bilər və təbii ki, əksər hallarda birinci tərəfin fikiri ikinci tərəfə təhrif olunmuş şəkildə çatır.

Cümlədəki sözlərin sayını a ilə işarə etsək, oxucunun səhvetmə ehtimalı $\frac{a-1}{a}$, məntiqi vurğunun yerini düzgün müəyyənləşdirmə ehtimalı isə cəmi $1/a$ qədər olar. Yəni cümlədə 10 söz varsa, məntiqi vurğunun yerinin müəyyənləşdirilməsindəki səhvetmə ehtimalı $9/10$ -a, düzgün müəyyənləşdirmə ehtimalı isə $1/10$ -a bərabərdir.

Yazıda məntiqi vurğunu nəzərə çatdırmağın geniş yayılmış

üsulu ənənəvi söz sırasını pozaraq məntiqi vurğusu olan sözü axırcı, yaxud axırdan ikinci yerə, yəni cümlənin xəbərindən əvvələ yazmaqdır. Publisist öz fərdi üslubuna daha çox sadıq olduğundan və yazını işləyərkən daha çox şifahi nitqin qanunlarına söykəndiyindən (fikir beyindən kağıza, yaxud kompüterə köçürülərkən şifahi nitqin qanunları fəal olur) məntiqi vurğunu istənilən sözün üstündə hiss edə bilər. Bu zaman o ya oxucu barədə fikirləşmir, ya da güman edir ki, oxucu da məhz onun kimi düşünür və məntiqi vurğunun harada nəzərdə tutulduğunu bilir. Oxucu isə yazılı nitqin qanunları və öz oxucu vərdişi ilə hərəkət edərək vurğulu sözün cümlənin sonlarında olduğunu güman edir, buna görə də çox vaxt jurnalistin fikirini təhrif olunmuş halda qavırayır. Başqa sözlə, yazan adamın cümlənin sol hissəsində nəzərdə tutduğu məntiqi vurğunun yerini oxuyan adam, bir qayda olaraq, cümlənin sağına doğru dəyişdirir.

Məsələn, *Spiker özü də bilmədən cəmiyyətin gerçək həyatını, axır ki, tribunadan söylədi*¹ cümləsində müəllif məntiqi vurğunu *axır ki* ifadəsinin üstündə nəzərdə tutub, lakin oxucuların bir qisimi ənənəvi olaraq onun *tribunadan* sözünün üstündə olduğunu güman edir və cümlənin məna yükünü soldan sağa gətirərək publisistin fikirini təhrif edir. Burada müəllif demək istəmişdir ki, spiker bu həqiqəti çoxdan söyləməli idi, amma yalnız indi (*axır ki*) söylədi. Vurğunun yerini bir söz sağa dəyişən oxucu isə belə başa düşür ki, spiker bu fikiri qeyri-rəsmi yerlərdə çox deyib, indi də tribunadan söyləyir.

Onu da qeyd edək ki, vurğulu sözü (ifadəni) hər bir cümlənin sonunda, yaxud xəbərin bilavasitə sol tərəfində yazmağı qələm sahibindən tələb etmək olmaz. Əvvəla, bu onun üslubuna xələl gətirər, ikincisi, cümlə quruluşlarını yeknəsəqləşdirər, standartlaşdırar, üçüncüsü isə, çox vaxt cümlənin əvvəlin-

¹ Buradakı və sonrakı misalların hamısı ölkədə fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarından, radio və televiziya verilişlərindən götürülmüşdür. Ayrışikliyə yol verməmək üçün mənbələr göstərilir.

də, yaxud ortasında işlənən elə sözü (ifadəni) vurğulamaq lazım gəlir ki, onun yerini dəyişib cümlənin sonuna, yaxud xəbərdən əvvələ aparmaq mümkün olmur. Məsəl üçün, *Müşavirə iştirakçıları siyasətçiləri real vəziyyətdən çıxış etməyə çağırırlar* cümləsində *real* sözü vurğulanırsa, onu təyin etdiyi *vəziyyət* sözündən ayıraraq *çağırdılar* sözünün sol böyürünə gətir-sək, anlaşılmaz, təhrif olunmuş belə bir cümlə alınar: *Müşavirə iştirakçıları siyasətçiləri vəziyyətdən çıxış etməyə real çağırırlar*.

Yeri gəlmişkən deyək ki, son vaxtlar publisistika üslubunda məntiqi vurğumun xəbərin sol tərəfindəki sözə deyil, xəbərin bilavasitə özünə düşməsi halları da geniş müşahidə olunur və bu, ən çox qəzet nömrəsinin aparıcı, daha aktual, manşetə çıxarılan yazısında özünü göstərir: *Qazilər ölüm açlığını DAYANDIRDILAR*. Buradakı dörd sözdən ilk üçü oxuculara qəzetin (və başqa informasiya vasitələrinin) əvvəlki məlumatlarından bəllidir. Onlar bilirlər ki, filankəslər (*qazilər*) bir müddətdir ki, nəyəsə etiraz əlaməti olaraq ölənədək ac qalacaqlarını bildiriblər. Burada məntiqi vurğu tələb edən əsas yenilik mübtəda və tamamlıqda deyil, məhz cümlənin xəbərində (*dayandırdılar*) əksini tapmışdır.

Onu da göstərək ki, manşetə çıxarılan sərlövhələrdə bəzən hansısa bir söz yox, bütövlükdə cümlənin özü vurğulanır. *Azərbaycan peyki orbitə çıxarıldı* sərlövhəsində oxucunun diqqəti bir sözə deyil, bütövlükdə Azərbaycan peykinin orbitə çıxarılması fikrinə yönəldilir.

Bir para cümlələrdə məntiqi vurğunun yerinin dəyişdirilməsi yalnız emosional yükü azaltdığı halda, bəzi məqamlarda tamamilə başqa məna alınmasına səbəb olur. Əhməd Cəmilin məşhur "*Can nənə, bir nağıl de*" şeirinin ilk misrası (*Ay nənə, bir nağıl da de!*) bir çox mənbələrdə buna bariz misal kimi göstərilir. Şeirdən bəlli olduğu kimi, nənə nəvəsinə nağıl danışaraq qurtarandan sonra uşaq ondan daha bir nağıl danışma-

sını xahiş edir:

— *Ay nənə, bir nağıl da de!*
— *Ömrüm-günüm, yat daha,*
Hamısını indi desəm,
Nağıl qalmaz sabaha.
— *Can nənə, de birini də.*
— *Ağrın alım, sözə bax.*
Evimizdə səndən savay
Gör, heç varmı bir oyaq?
Gecə keçib, ev soyuyub,
Hənir gəlmir ocaqdan;
Taxt üstündə məstan pişik,
Odur, yatıb bayaqdan.
Ört üstünü, dərdin mənə,
Bax, eşikdə yel əsir...

Göründüyü kimi, misrada məntiqi vurğunun *bir* sözünün üstünə düşdüyü şəxsizdir, lakin oxucu səhvən *nağıl* sözünü vurğulayarsa, mənə tam dəyişər və belə çıxar ki, nənə nəvəsinə əvvəlcə şeir, tapmaca, bayatı və s. deyib, uşaq isə indi NAĞIL eşitmək istədiyini bildirir. Aydınca hiss olunur ki, audial və audiovizual nitqdə olduğu kimi, vizual nitqdə də məntiqi vurğu çox vacib amillərdən biridir və onun vizual ifadə üsullarını tapmaq lazımdır. Mütəxəssislər onlardan üçünü göstərirlər:

a) Mövqe üsulu,

b) Söztərtirmə üsulu (yaxud leksik üsul),

c) Tərtibat üsulu.

Mövqe üsulu budur ki, məntiqi vurğu lazımı sözü vurğulu mövqeyə, yəni cümlənin sağ cinahına gətirməklə ifadə olunur. Danışan adam intonasiya vasitəsilə *VURĞUN* (başqası yox) *XX əsrin ən böyük lirik şairidir* deyə bilər, amma mövqe

üsulunun tələbinə görə, yazan adam bu fikiri qabartmaq üçün cümləni *XX əsrin ən böyük lirik şairi VURĞUNDur* formasına salmalıdır. Hətta bu halda da problemin birmənalı şəkildə həll edildiyini söyləmək olmaz: danışan adam əvvəlki qayda ilə yenə də axırıncı sözü deyil, başqalarını vurğulaya bilər: *XX (XVIII, XIX yox) əsrin ən böyük lirik şairi Vurğundur*; *XX əsrin ƏN BÖYÜK* (tayı-bərabəri olmayan) *lirik şairi Vurğundur*; *XX əsrin ən böyük LİRİK* (satirik yox) *şairi Vurğundur*; *XX əsrin ən böyük lirik ŞAİRİ* (nasiri, dramaturqu, publisisti yox) *Vurğundur*.

Söztartırma üsulu tələb edir ki, gücləndirici sözlər əlavə etməklə seçilməsi vacib olan sözün sanbalı artırılsın. Məsələn, yuxarıdakı cümləni belə yazmaq olar: Başqası yox, *Vurğun XX əsrin ən böyük lirik şairidir*. Yaxud: *Məhz Vurğun XX əsrin ən böyük lirik şairidir*. Və ya: *Vurğun, yalnız Vurğun XX əsrin ən böyük lirik şairidir* və s. Bu variantlarda məntiqi vurğunun yeri dəqiq müəyyənləşsə də, yazan adamın üslubu dəyişir, mətn ciddiliyini itirir.

Tərtibat üsulunda lazım olan sözün şriftlərinin fərqləndirilməsi, yəni *kursiv*, **qara kursiv**, **qara şriftdən** istifadə olunması, vurğulu sözün altından xətt çəkilməsi, hərflərin *s e y r ə l d i l m ə s i*, sözdəki hərflərin hamısının **İRİ ŞRİFTLƏRLƏ** yazılması və s. nəzərdə tutulur. Tərtibat üsulu jurnalistə daha doğmadır, lakin oxucu müəyyən anlaşılmazlıqlarla burada da üzləşə bilər. Belə ki, şrift fərqləndirmələrindən bəzən başqa niyyətlər üçün də (sətiri doldurmaq, sütunun sərhədlərini saxlamaq və s.) istifadə olunur.

Deməli, vizual nitqdə məntiqi vurğunun yerini oxucuya dəqiq bildirmək tam mümkün olmasa da, jurnalist bu üsulların hamısını mənimsəməli, hansının hansı situasiyada daha əlverişli olduğunu müəyyənləşdirməyi bacarmalı, həm yazı prosesində, həm də onun qəzet səhifəsində yerləşdirilməsi zamanı lazımı sözün bu üsullardan birinin, yaxud bir neçəsinin,

yaxud müəllifin özünün müəyyənləşdirdiyi başqa bir üsulun köməyi ilə qabardılmasına nail olmağa çalışmalıdır.

Vizual nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarında tez-tez yaranan başqa bir problem sözlər arasında məna əlaqəsinin pozulması, yəni cümlədə sözlərin düzgün sıralanmamasıdır. “Cümləyə daxil olan sözlər həm məzmunca, həm də formaca bir-birinə bağlanmalı, fikir ifadə etmək üçün müəyyən qanunlar əsasında düzülməlidir”¹.

Ədəbi dilin başqa üslublarına nisbətən publisistika üslubu daha çevik olduğundan buradakı söz sırasını qrammatikanın statik (sabit) qaydalarına tam tabe etdirmək həmişə faydalı olmur. Jurnalist öz yazısını daxilən son dərəcə dinamik olan, bu günün ritmi ilə şərtlənən xüsusi model əsasında qurur və həm məntiqi vurğu, həm söz sırası, həm də bir sıra başqa amillər məhz bu dinamikliyin, ritmin tələblərinə uyğunlaşdırılır. Bununla belə, jurnalist üslubunun dinamikliyi söz sırasını fikiri təhrif edəcək dərəcədə sərbəst qurmağa haqq qazandıra bilməz.

“Belə bir cümləni nəzərdən keçirək: *Aparılan qazıntılar nəticəsində bir ədəd çiy kərpicdən tikilən bina aşkar olunub*. Burada *tikilmiş bina* əvəzinə *tikilən bina* işlədilməsini bir kənara qoyub həmin binanın bir ədəd kərpicdən necə tikildiyi barədə baş sındırmağa dəyməz. Pozuntunu hamı dərhal görür, müəllifdən və redaktordan başqa”². Bu cümlə belə redaktə edilsə, daha düzgün olardı: *Aparılmış qazıntılar nəticəsində çiy kərpicdən tikilmiş bir bina aşkar olunub*.

Başqa bir qəzet yazısında oxuyuruq:

Müsavətdən mandat almış iki şəxsin ikisinin də indi parlamentdə iştiraka qərar verməsi... fikirlərin doğruluğunu sübut etməkdədir.

Söhbət Müsavat Partiyasının 2000-ci ildə millət vəkili se-

¹ Müasir Azərbaycan dili, 3-cü cild, Bakı, 1981, s. 320.

² Abbasov İlham. Göstərilmiş məqalə.

çilmiş iki üzvünün — Vaqif Səmədoğlu ilə Şirzad Əyyubun partiyanın iradəsi əleyhinə gedərək Milli Məclisin işində iştirak etmələrindən gedir. Bəllidir ki, deputatlara mandatı siyasi partiyalar deyil, Mərkəzi Seçki Komissiyası verir. Yuxarıdakı cümlədən isə belə anlaşılar ki, adı çəkilən deputatlara mandatı Müsavat Partiyası verib. Əslində isə, müəllif *deputat mandatı almış iki müsavətçinin parlamentdə iştirakı yazmaq istəmişdir.*

Həmin məqalənin başqa bir cümləsi isə belədir: **Yazılarımızda mandat almış müsavətçilərin parlamentdə iştirakının bu partiyanın maraqları ilə üst-üstə düşdüyünü də bildirmişdik.** Buradakı yazılarımızda sözü axırdan ikinci yerə gətirilməlidir (*Mandat almış müsavətçilərin parlamentdə iştirakının bu partiyanın maraqları ilə üst-üstə düşdüyünü də yazılarımızda bildirmişdik*). Əks halda belə çıxır ki, onlar mandatı qəzetin yazılarında alıblar.

Qəzet praktikasında yalnız leksik mənası olan sözlərin deyil, köməkçi nitq hissələrinin də öz yerində işlənməməsi və fikrin bu yolla təhrif edilməsi halları tez-tez müşahidə olunur. *H.Əliyev məlum müşavirədəki çıxışında Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi və Dövlət Dəmir Yolu idarələrinin rəislərinə onların **da** başçılıq etdikləri obyektlərdə nöqsanlar olduğunu bildirdi.* Burada da ədatı onların yox, obyektlərdə sözündən sonra yazılmalıdır (*H.Əliyev məlum müşavirədəki çıxışında Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi və Dövlət Dəmir Yolu idarələrinin rəislərinə onların başçılıq etdikləri obyektlərdə **da** nöqsanlar olduğunu bildirdi*). Yoxsa dərc olunmuş variantdan belə anlaşılar ki, adı çəkilən idarələrə onların rəislərindən savayı ayrı adamlar da başçılıq edirlər. Müəllif isə demək istəmişdir ki, başqa obyektlərdə olduğu kimi, onların obyektlərində də nöqsanlar var.

Cümlələrdəki sözlər arasında məna əlaqəsinin pozulması halları biri o birinin davamı olan iki mərhələdə aradan qaldırılır:

a) Məna əlaqəsinin hansı sözlər arasında pozulduğunu aşkarlamaq;

b) Mövqeyi səhv düşmüş sözün əsl yerini, yəni hansı sözdən əvvəl, yaxud sonra yazılmalı olduğunu tapıb düzgün variantı yazmaq. Məsələn, tutaq ki, belə bir cümlə yazılıb: *1938-ci ildə tamaşaya qoyulmuş Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesi tezliklə böyük şöhrət qazandı*. Cümlə bir də oxunsa, görünər ki, *1938-ci ildə tamaşaya qoyulmuş birləşməsi Səməd Vurğuna yox, "Vaqif" pyesinə aiddir* (Təyin təyin etdiyi sözün bilavasitə solunda olmalıdır). Deməli, həmin feli sifət tərkibi *Vurğunun* sözündən sonraya, yəni *"Vaqif" pyesi birləşməsinin* soluna gətirilməlidir: *Səməd Vurğunun 1938-ci ildə tamaşaya qoyulmuş "Vaqif" pyesi tezliklə böyük şöhrət qazandı*.

Bu cür səhvləri aradan qaldırmaq üçün bir sıra hallarda feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş təyindən sonra gələn söz birləşməsinə bitişik yazmaq zərurəti yaranır. *Bu, partiyanın ictimai reputasiyasına süni şəkildə **həkk olunmuş iqtidara** bağlılıq barədə təsəvvürü alt-üst etdi*. Burada *həkk olunmuş* ifadəsinin iqtidara deyil, "bağlılıq" a aid olduğunu bildirmək üçün *iqtidara bağlılıq* ifadəsini *iqtidarabağlılıq* şəkilində yazmaq kifayətdir. *Bu, partiyanın ictimai reputasiyasına süni şəkildə həkk olunmuş **iqtidarabağlılıq** barədə təsəvvürü alt-üst etdi*.

Yol verilən məntiqi səhvlərdən biri də ümumi sinifə, topluya məxsus ümumi adın həmin toplunun yalnız bir qisminə aid edilməsi, qalanlarının isə, bir növ, "diskriminasiya" olunmasıdır. Bilindiyi kimi, dünyadakı dövlətlərdən yeddisinin (Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Şimali Kipr, Türkiyə və Türkmənistan) əsas əhalisi türklərdir. Başqa ölkələrdə də xeyli miqdarda türk yaşayır. KİV materiallarında çox vaxt buna əhəmiyyət verilmir və *türk, türklər* dedikdə yalnız Türkiyə əhalisi nəzərdə tutulur.

Ayrı-ayrı türk iş adamları ilə söhbətdə onlar başlıca amil kimi millət faktorunu qabardırlar. Yəni bu gün Azərbaycanın ən

əhəmiyyətli sahələrinə sərmayə qoyan ingilisə, almana, fransız və s. daha geniş meydan verildiyi halda, türklər küncə sıxışdırılmış kimi görünür. Onların fikrincə, bu, Azərbaycan xalqının türklərə və Türkiyəyə münasibəti deyil, bu, hakimiyyətdəki bir qrupun türklərə və Türkiyəyə münasibətidir... 15 milyon dolları Azərbaycan səhiyyə nazirinin şıltaqlığına qurban verən türk iş adamlarına, hələ ki, ümidlərini itirməyiblər.

Açıqca görünür ki, buradakı *türk* sözlərinin hamısı yalnız türkiyəli iş adamlarına aiddir. İstər-istəməz sual yaranır: bəs Azərbaycanın əsas əhalisinin milliyyəti nədir? Bu baxımdan müxtəlif xidmət obyektlərinin girəcəyindəki lövhələrdə yazılmış *Türk dönəri*, *Türk bərbəri*, *Türk liseyi* kimi ifadələr də yanlışdır (Düzgün variantlar: *Türkiyə dönəri*, *Türkiyəli bərbər*, *Türkiyə liseyi*).

Eyni vəziyyəti — ümumi ilə xüsusunin qarışdırılması hallarını — başqa situasiyalarda da müşahidə etmək mümkündür. Məlumdur ki, formal məntiqin bölgü (təsnifat) qaydası ilə qrammatikadakı həmcinslik kateqoriyası arasında birbaşa bağlılıq var, yəni cümlənin həmcins üzvləri də məntiqi bölgünün tələblərinə cavab verməli, mütənasib olmalı, bölgü üzvlərinin cəmi bölünən topluya tən gəlməli, onların birindəki əsas əlamət başqalarında təkrarlanmamalıdır. Təəssüf ki, bir çox mətbuat yazılarında bu qaydaya əməl olunmur.

“Dəyirmi masa”da alimlər, ziyahılar, siyasi partiya rəhbərləri iştirak edirdilər;

Bu məqamda müxalif və ziyalı millət vəkillərinin vasitəçiliyi qaçılmaz və gərəkli olur.

Birinci cümlədən belə çıxır ki, alimlər, ziyahılar və siyasi partiya rəhbərləri ayrı-ayrı kateqoriyalara daxil olan insanlardır. Halbuki alimlər də, siyasi partiya rəhbərləri də ziyalı kateqoriyasına daxildirlər və siyasi partiya rəhbərləri də alim ola bilirlər. İkinci cümlədə də eyni hal müşahidə olunur — guya müxalifətdən olan millət vəkilləri ziyalı deyillər, yaxud

əksinə, ziyalılar müxalifətdə ola bilməzlər.

Məntiqdə və nitqdə ümumi anlayış (cins), bir də həmin ümumi anlayışa daxil olan xüsusi anlayışlar (növlər) olur. Bunları bir-birinə bölüşdürmə bağlayıcıları (*ya, yaxud, gah, istər*) ilə bağlamaq olmaz. Məsələn, *mətbuat* ümumi anlayış, *qəzet* ona daxil olan xüsusi anlayışdır. *Qəzet*, yaxud *mətbuat* demək (yazmaq) olmaz. Eyni qaydada *Şərq* ümumi anlayış, *Şərqdə* yerləşən ayrı-ayrı ölkələr, o cümlədən *Türkiyə* xüsusi anlayışlardır.

Qəzetlərdən birində getmiş bir cümləyə baxaq: *Əsrin əvvəllərində Türkiyədə, yaxud Şərqdə olan əcnəbi missionerlər yaxşı bilirdilər ki, bütün bunlar uydurmadır*. Sual olunur: Türkiyə bəyəm Şərq ölkəsi deyilmi ki, bu iki anlayış bir-birinə *yaxud* sözü ilə bağlanır?

Vizual nitqdə tez-tez rast gəlinən bu cür və başqa səhvlər bəzilərinə "boş şey", onların düzəldilməsi isə "xırdaçılıq" kimi görünür.

Belə "xırda" səhvlərin vaxtında aradan qaldırılmaması həm də ona görə təhlükəlidir ki, analogi qüsurlar illər boyu təkrarlana-təkrarlana oxucuların (dinləyicilərin, tamaşaçıların) və hətta gələcək yazarların şüurunda əbədi yuva salaraq həm məntiqi, həm də linqvistik baxımdan yanlış stereotiplər formalaşdırır. Sonralar onların islah olunması xeyli çətinləşir, bəzən isə mümkün olmur. Məsələn, biz əminik ki, bu gün oxucular, qələm sahibləri və hətta dilçi alimlər arasında rəy sorğusu keçirilsə, onların 90 faizindən çoxu **"başlamaq, yoxsa başlanmaq"** sualını yersiz sanacaq, yəni *başlanmaq* sözü əvəzinə *başlamaq* sözünün işlədilməsini təbii hesab edəcək və burada heç bir qəbahət olmadığını bildirəcək.

Üzdən son dərəcə oxşar olan, eyni kökdən yaranmış bu iki sözün professional müqayisəsi onların ayrı-ayrı leksik (məntiqi) məna daşdığını göstərir. Ölkə qəzetlərindən götürülmüş ikicə cümləyə baxaq:

*Bu proses üçüncü bir qüvvənin xeyir-duası ilə başlayıb;
Qarabağın taleyi ilə bağlı təhlükəli mərhələ başlayır.*

Hesab edirik ki, çoxsaylı misallar sırasından seçdiyimiz bu cümlələrin hər ikisində *başlanmaq* feili səhvən *başlamaq* şəkilində yazılıb. Bu iki feil arasında hansı fərqlər var?

a) *Başlamaq* feili, bir qayda olaraq, özündən əvvəl isimin yönəlmiş halında olan məsdər tələb edir: *O danışmağa (geyinməyə, oynamağa və s.) başladı*. Cümlədə hətta bu cür məsdər olmayanda belə, onu asanlıqla bərpa etmək mümkündür. Məsələn, *Onlar söhbətə başladılar* cümləsini çətinlik çəkmədən *Onlar söhbət etməyə başladılar* formasına salmaq olar. Məsdər əvəzinə feildən düzəlmiş isim də işləyə bilər: *İnşaatçılar yeni binanın tikintisinə başladılar; Yağış (yağmağa) başladı* və s.

b) *Başlamaq* feili işlə, hərəkətlə bağlı olduğundan həmin işi, hərəkəti icra edən subyekt cümlədə iştirak etməlidir: *Müəllim dərsi izah etməyə başladı; Traktor yeri şumlamağa başladı* və s. Həm də bu halda subyekt, işgörən, adətən, ya canlı (ikinci cümlədə işi icra edən traktorçu nəzərdə tutulur), ya da avtomatik idarə edilən olmalıdır: *Peyk Yer kürəsinin ətrafına fırlanmağa başladı*.

c) *Başlamaq* təsirsiz feildir, lakin bəzən ondan əvvəl isimin təsirlik halında olan söz də işləyə bilər. Məsələn, məşhur məhnətdəki *Kəlməni başlayıb sozə gələndə...* misrası buna nümunə ola bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, buradakı *kəlmə* sözü *başlayıb* sözünün deyil, arada buraxılmış *deməyə* təsirli feilin tələbi ilə təsirlik halda işlənmişdir. *Təmiri 3-cü mərtəbədən başlamaq lazımdır* tipli cümlələrdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur. Bu misallarda məsdər işlədilmədiyindən onun təsirlik yükü *başlamaq* felinə keçib.

Başlanmaq feilində isə *başlamaq*-dan fərqli olaraq bu xüsusiyyətlərin heç biri yoxdur, yəni o özündən əvvəl nə məsdərin yönəlmiş halda olmasını, nə cümlədə subyektin iştirakını, nə də

özündən əvvəlki isimin təsirlik halda işlənməsini tələb etmir.

ç) *Başlamaq* feili məlum növdür, *başlanmaq* isə başqa feillərdən (o cümlədən *başlamaqdan*) fərqli olaraq həm məchul (*Evin tikintisi başlandı*), həm də qayıdış (*Vətən doğma evdən başlanır*) növlərində işlənə bilir.

Nəhayət, bu feillərdən hansını hansı məqamda işlətməyin düzgün olduğunu ruscadan tərcümə vasitəsilə də yoxlamaq olar. Məsələn, *Начинается строительство нового дома* - *Yeni evin inşası başlanır* və *Рабочие начинают строить новый дом* — *Fəhlələr yeni ev tikməyə başlayırlar*. Rusca *начинается* əvəzinə *начинает* yazmaq mümkün olmadığı kimi, Azərbaycan türkcəsində də *başlanır* əvəzinə *başlayır* yazmaq səhvdir.

Zahirən bir-birinə bənzəyən, lakin mənaca fərqlənən söz cütlüklərindən biri də *ötrü* — *ötəridir*. *Ötrü* isimin çıxışlıq halı ilə işlənən qoşmadır, *ötəri* isə yerindən asılı olaraq sifət və zərf olur. Bəzən jurnalistlər bunun fərqiə varmır, *ötrü* əvəzinə *ötəri* işlədirlər:

Övladlarından ötəri min bir əziyyət çəkmiş ana bu gün "Qocalar evi"ndə ömrünün sonunu gözləyir.

Vizual nitqimizdə "daşlaşmış", stereotipləşmiş məntiqi yanlışlıqlardan biri də feli sifətlərin və onlardan düzəlmiş tərkiblərin zamanı ilə bağlıdır. Bəllidir ki, feli sifət feilin, demək olar, bütün əlamətlərini (hərəkət, zaman, təsirlilik-təsirsizlik, növ, təsdiq-inkar, tərz və s.) əks etdirir və bunların sırasında zaman kateqoriyası ayrıca yer tutur, yəni feli sifət təyin olunan əşyanın zamanla bağlı əlamətini, keyfiyyətini, vəziyyətini bildirir, müvafiq zaman şəkilçiləri qəbul edir. Kütləvi informasiya vasitələrində isə çox vaxt buna məhəl qoyulmur, feli sifətin hər üç zamanında yalnız indiki zamanı bildirən *-an²* şəkilçisindən istifadə olunur, *-mış⁴*, *-acaq²* şəkilçiləri isə unudulur və bunun nəticəsində mütəxəssislər bu cür misallarda da *-an* şəkilçisini ümumi zaman şəkilçisi kimi səciyyələndirmək

məcburiyyətində qalırlar.

Cümlədə indiki zamandan fərqli olan zamanları bildirən başqa söz də işləndikdə bu qüsurlar daha qabarıq çarpır:

*Başqa finalçı isə DÜNƏN gecə KEÇİRİLƏN "Parma"-
"Udinize" matçından sonra məlum olacaqdı;*

*DÜNƏN İran paytaxtında polis İslam inqilabının ildönümünə
nə həsr OLUNAN etiraz aksiyası iştirakçılarını dağıdıb.*

Birinci cümlədəki *dünən gecə keçirilən* birləşməsi *dünən gecə keçirilmiş*, ikinci cümlədəki *İslam inqilabının ildönümünə həsr olunan* birləşməsi isə *İslam inqilabının ildönümünə həsr olunmuş* şəkilində yazılmalı idi.

Azərbaycan Mətbuat Şurası fəaliyyətə başladığı ilk gündən mətbuatımızın bir çox problemləri ilə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrinin dil məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirir. Təsədüfi deyil ki, qurumun daimi fəaliyyət göstərən struktur vahidlərindən biri də Dil Komissiyasıdır. Komissiya mütəmadi olaraq keçirdiyi tədbirlərdə diqqəti bu sahədə müşahidə olunan qüsurlara yönəldərək onların aradan qaldırılmasının vacibliyini qeyd edir. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, dil pozuntularının aradan qaldırılması mətbuatımızın peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün ən vacib məsələlərdən biridir.

Mətbuat Şurasının KIV-də ədəbi dil normalarının pozulması hallarının müəyyənləşdirilməsinə dair 2011-2012-ci illərdə aparmış olduğu monitoring bu yöndə görülən işlərin ən əhatəlisi idi. Monitoringin proqramına əsasən, mətbuat səhifələrində müasir Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif qatlarına aid dil pozuntularının qeydə alınması üçün qəzet materialları beş istiqamət üzrə — leksik, morfoloji, sintaktik, üslubi və texnoloji (qəzetçilik peşəkarlığı) parametrlər baxımından təhlilə cəlb edilmişdi. Müşahidə olunan pozuntu faktları xüsusi hesabatda ümumiləşdirilmiş, Monitoring Qrupunun rəhbəri İlham Abbasovun müxtəlif qəzetlərdə dərc olunmuş yazıları ilə ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Bu dərslikdə yeri gəldik-

cə həmin yazılardakı faktlardan istifadə edilmişdir. Məsələn, indi haqqında danışdığımız məsələ (feli sifətin zamanları) ilə bağlı oxuyuruq: “Monitoring prosesində *-miş* şəkilçisi-nə qarşı bu cür anormal, xəstə münasibətin təkcə nəqli keçmiş zamanlı fellərə yox, həmin şəkilçi ilə düzələn feli sifətlərə qarşı da yönəldiyi müəyyən edildi. Məlum olduğu kimi, *-acaq* şəkilçili feli sifətlər gələcək, *-an* şəkilçili feli sifətlər indiki, *-miş* şəkilçili feli sifətlər isə keçmiş zaman anlamı daşıyır. Yəni, *deyilmiş söz* ifadəsi keçmiş, *deyiləcək söz* gələcək, *deyilən söz* isə indiki zamana aiddir. Nitq prosesində bunların bir-birinin əvəzinə işlədilməsi kobud morfoloji pozuntu olmaqla bərabər, ciddi məntiqi yanlışlığa və üslubi qarışıqlığa gətirib çıxarır.

Beş yüz il əvvəl tikiləcək bina deyimi necə yanlışdırsa, *beş yüz il əvvəl tikilən bina* da eyni dərəcədə absurddur. Təəssüf ki, müasir mətbuatımızda bu adi həqiqətin çox tez-tez nəzərdən qaçırıldığıнын şahidi oluruq. Məsələn, qəzetlərin birində belə bir xəbər oxuyuruq: *Çinin Şanxay şəhərində yeni tikilən binada yanğın baş verib*. Fikirləşirik ki, görəsən, tikilən (yəni, tikilməkdə olan!) binada yanan nə imiş? Sonrakı cümlədə isə yazılıb ki, *Binaya cəmi dörd ay qabaq köçmüş ailənin iki uşağı həlak olub*.

Belə bir anlaşılmazlığın baş verməməsi üçün jurnalist həmkarımız, sadəcə olaraq, *yeni tikilmiş bina* ifadəsini işlətməli idi.

Yaxud başqa bir qəzetdə belə bir sərlövhə görürsən: *Türkiyə universitetlərində təhsil alan azərbaycanlı gənclər Bakıda bir araya gəldilər*. Düşünürsən ki, görəsən, bu gənclər ilin ortasında dərslərini buraxıb Bakıya niyə toplaşblar? Materialı oxuyandan sonra aydın olur ki, söhbət Türkiyə universitetlərində təhsil almış gənc mütəxəssislərdən gedir.

Başqa bir yazıda belə bir cümlə ilə rastlaşırıq: *Dünyanın inkişaf edən ölkələri sırasında İtaliya layiqli yer tutur*. Dünyanın

ən inkişaf etmiş ölkələrindən biri olan İtaliya bu cümlədən xəbər tutsa, bəlkə də Azərbaycana nota verər. Sonra gəl başa sal ki, bizim jurnalist sizi aşağılamaq istəməyib, sadəcə olaraq, *-miş* şəkilçisindən xoşu gəlmir...

-miş şəkilçisi ilə düzələn feli sifətlərin yerinə bütün məqamlarda *-an* şəkilçisi ilə düzələnlər işlədilsə, onda gərək dilimizin ən koloritli sözlərindən olan *görməmiş* kəlməsi gözdən əlil mənasını ifadə edən *görməyən* sözü ilə əvəz olunsun. Başqa sözlə, onda gərək bütün görməmişlərə “kor” deyək. Onda gərək filan yazıçının “**Seçilmiş əsərləri**” əvəzinə ANS-in filmində olan sayaq “**Seçilən əsərləri**” deyək. Bu halda xarici dillərdən keçmiş zaman məzmunlu feli sifətlərin tərcüməsində həll olunmaz problemlə üzləşərik. Təsəvvür edin, hər hansı bir informasiyada noyabr ayında ABŞ prezidenti seçilmiş Barak Obamanı dekabrda ABŞ-ın “seçilən” prezidenti adlandırmaq necə səslənər?! O, yalnız seçki günü “seçilən” prezident idi, bir gün sonra isə artıq “seçilmiş” prezidentdir”¹.

İlk baxışda bunlar xalis qrammatik (lingvistik-publisistik) səhv təsiri bağışlasa da, əslində məna dəyişkənliyinə səbəb olduğundan leksik-semantik (məntiqi) səhvlər kimi qəbul edilə bilər.

Bir məsələyə aydınlıq gətirək ki, biz *ümumi (davamlı) indiki zaman* anlayışından birdəfəlik imtina olunmasını təklif etmirik. Həqiqətən də, baş vermiş, baş verən və baş verəcək hadisələrdən, olmuş, olan və olacaq əşyalardan ümumi anlamda danışmaq üçün feli sifətlərdə indiki zaman şəkilçisi işlədilir, lakin bu, ən çox bədii üsluba aid olan məsələdir. Bu forma işlədiləndə konkret olaraq indiki zaman nəzərdə tutulmur. Ondən nəyinsə hər vaxt, təkrarən baş verməsini bildirmək, nəyinsə ümumən həqiqi olmasını, ümumi qanunauyğunluğu ifadə etmək üçün istifadə edilir:

*Hələ dünənə kimi dumanlar içərisində **üzən** evlərin üstündə*

¹ Abbasov İlham. Göstərilmiş məqalə.

çəhrayı buludlara **girib-çıxan** günəşin ziyası parıldayırdı (Mehdi Hüseyn. Ölkəm);

Sovetlərlə ticarət müqaviləsinin bağlanması tələb edən səs-lər ucalmaqda idi (Mirzə İbrahimov. Gələcək gün). Göründüyü kimi, buradakı *üzən, girib-çıxan, tələb edən* sözlərinin heç birini feilin başqa zamanında işlətmək mümkün deyil.

Sosial şəbəkələrdən birində yerləşdirilmiş bu xəbərin müəlifinin linqvistik səviyyəsi haqqında isə söz deməyə çətinlik çəkirik:

*“Xural” qəzetinin həbsdə olan baş redaktoru Əvəz Zeynalli barəsində olan cinayət işi üzrə məhkəmə prosesi **yekunlaşıb**. Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsində hakim Ramella Allahverdiyevanın sədrliyi ilə **keçiriləcək** məhkəmə prosesdə (?) Ə. Zeynallıya **höküm oxunub**. Məhkəmənin hökmü ilə Ə. Zeynalli 9 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilib.*

Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına daxil olan növbəti tələb məntiq qanunlarına (prinsiplərinə) əməl edilməsidir. Məntiq qanunları çoxdur. Onlardan dördü jurnalistlərə daha vacibdir:

1) Eyniyyət qanunu; 2) Ziddiyyət qanunu; 3) Üçüncünü istisna qanunu və 4) Yetərli (kafi) əsas qanunu.

Eyniyyət qanunu. Bu qanuna görə, hər bir mülahizə özünə tən gəlməli, yəni dəqiq, aydın, sadə və müəyyən olmalıdır. Başqa sözlərlə desək, eyni mətnə eyni sözü müxtəlif mənalarda işlətmək olmaz.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *divan* sözünün bir-biri ilə omonim olan 5 mənası verilib: 1) Məhkəmə, tribunal; 2) Ali hökumət məclisi; 3) Şeirlər toplusu; 4) Oturmaq və ya uzanmaq üçün uzun yumşaq taxt; 5) Türkiyə sultanlığında məşvərətçi orqan. Eyniyyət qanunu tələb edir ki, eyni mətn daxilində söz hansı anlamda işlənibsə, sona qədər də həmin anlamda işlənməlidir. Müsavat Partiyası lüğətdəki 5-ci anlamdan çıxış edərək öz məşvərətçi orqanının adını “Divan”

qoymuşdur. Keçmiş əsrin sonlarında teleradio şirkətlərindən birinin sədri qəzetlərdən birinə verdiyi müsahibədə reportyorun “Sizin şirkətdə müxalifət nümayəndələrinə niyə ekran-efir vaxtı verilmir” sualını belə cavablamışdı: “Elçibəyə deyirəm, gəl televiziya ilə çıxış et. Deyir, gedim, idarə heyəti ilə məsləhətləşim. İsa Qəmbərə deyirəm, gəl danış, deyir, Divanla məsləhətləşməliyəm. O **divandır, şkaftır, nədir**, ondan da bir xəbər çıxmır”. Maraqlıdır ki, bu sözləri deyən şirkət sədri filologiya elmləri doktoru, professor, ölkəmizin tanınmış dilçi alimlərindəndir. Müxalif qəzetlərin biri müsahibədəki bu sözlərə dərhal reaksiya verərək yazmışdı: “Belə bayağı “söz oyunu”, hörmətli ... müəllim, nəinki Sizin kimi tanınmış filologiya elmləri doktoru, professorun, heç orta təhsilli adi bir adamın da müdrikiyinə, hazırcavablığına dəlalət etmir. Siz dilçisiniz və bilməmiş deyilsiniz ki, yazılışına, səslənməsinə görə eyni olub mənaları arasında heç bir əlaqə olmayan sözlərə OMONİM deyilir və söz oyununun əsas materialı omonimiya deyil, polisemiya, yəni sözlərin çoxmənalılığıdır”.

Doğrudur, eyniyyət qanununu qəsdən pozmaqla komik effekt yaratmağa icazə verilir. Lətifələrin, müdrik sözlərin böyük bir qismi məhz bu üsulla yaradılır, lakin bu zaman, doğrudan da, omonimlərdən yox, sözün çoxmənalılığından istifadə olunur:

— **Sonuncu** partiya iclasına niyə gəlməmişdin?

— Vallah, **sonuncu** olduğunu bilməmişəm, bilsəydim, hökmən gələrdim.

Göründüyü kimi, burada çoxmənalı *sonuncu* sözünün iki müxtəlif mənasından istifadə edilmişdir. Birinci *sonuncu iclas* ifadəsi *növbəti iclas* mənasında, ikinci isə *iclasın bir daha olmayacağı* (partiyanın ləğv ediləcəyi) anlamındadır.

Ziddiyyət qanunu. Bu qanuna görə, eyni obyektə eyni zamanda eyni münasibətlə bəhs olunarkən cümlələrin birində təsdiq olunmuş mülahizə sonrakı cümlələrin heç birində inkar

edilməməlidir. Ziddiyyətli mülahizələr məsafəcə bir-birinə yaxın və uzaq cümlələrdə (abzaslarda, səhifələrdə) ola bilər. Birinciyə nadir hallarda, ikiciyə isə nisbətən tez-tez rast gəlinir.

Birinci hala nümunə

Dünən Gədəbəyə misli görünməmiş güclü dolu yağıb. Yerli sakinlərin dediklərinə görə, iki il əvvəl də bu yerlərə belə güclü dolu düşübmüş.

Ardıcıl gələn iki cümlədən biri o biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Çox güman ki, müəllif *misli görünməmiş* ifadəsinin mənasını bilmir.

İkinci hala nümunə

1-ci abzasda: *Haqqında söhbət açacağım qəhrəman Uzaq Şərqdə Sovet ordusu sıralarında zabıt kimi xidmət etmiş, 1990-cı il 20 Yanvar hadisəsindən sonra Vətəni Azərbaycana dönmüş, partiya biletini yandıraraq döyüş zonasında yerləşən N saylı hərbi hissəyə yollanmışdır...*

Sonuncu abzasda: *...Heç vaxt heç bir partiyanın üzvü olmasa da, Müsavat Partiyasına rəğbət bəsləmişdir.*

Buradakı ziddiyyət də müəllifin naşılığı ucbatından baş vermişdir. O yazmaq istəmişdir ki, qəhrəmanı Azərbaycana qayıtdıqdan sonra heç bir partiyanın üzvü olmamışdır. Bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün çox sadə bir əməliyyat aparmaq — son cümlədəki *heç vaxt* ifadəsinin əvəzinə *sonralar* sözünü yazmaq lazım idi.

Üçüncünü istisna qanunu. Bu qanun ziddiyyət qanununa bənzəsə də, aralarında incə bir fərq var:

1) *Filankəsin boyu ucadır* — *Filankəsin boyu qısadır* (Ziddiyyət qanunu);

2) *Filankəsin boyu ucadır* — *Filankəsin boyu uca deyil* (Üçüncünü istisna qanunu).

Birinci halda iki hökm arasında üçüncü variant da var: Fi-

lankəs ortaboylu da ola bilər, amma ikinci halda orta variant yoxdur, çünki *uca deyil* ifadəsi *ortaboyludur* ifadəsini də əhatə edir. Birinci halda hökmlərin hər ikisi yalan ola bilər, “üçüncünü istisna”da isə bu, mümkün deyil, iki variantdan biri hökmən düzgün, o biri isə yalandır.

Bir qəzet yazısından nümunə: *Kazım dayı, mən nə yaşamaq istəyirəm, nə də ölmək. Bir ağsaqqal kimi mənə yol göstərin.*

Təbii ki, çıxılmaz durumda olan bu gəncə heç kim yol göstərə bilməz: insan ya yaşamalı, ya da ölməlidir. Başqa yol yoxdur!

Yetərli əsas qanunu araşdırıcı jurnalistlər üçün çox önəmlidir. Burada tələb olunur ki, irəli sürülmüş hər bir tezis (müddəa) faktlarla, dəlillərlə sübuta yetirilsin. Həm də bu fakt və dəlillər ilkin tezisə sübutu üçün yetərli olmalıdır.

Misallar:

1) *Mən qəbul imtahanında 700 bal toplayacağam, çünki lazım olan kitabların hamısını oxumuşam.* Oxumaq və öyrənmək başqa-başqa anlayışlardır. Ola bilər ki, oxunmuşlar yadda qalmasın, unudulsun, yaxud düzgün anlaşılmayın. Deməli, *oxumaq* feili 700 bal toplamaq tezisini sübut etmək üçün yetərli əsas deyil.

2) *Filankəs cinayət törədib. Bunu məhkəmədə o özü boyununa aldı.* Boyuna almaq hələ sübut deyil. O bunu təzyiq altında, yaxud yaxın bir insanın (əsl cinayətkarın) həbsxanaya düşməməsi üçün də edə bilər. Hüquqşünaslıqda “təqsirsizlik prezumpsiyası” deyilən prinsip var. İnsanın cinayət törətməsi tutarlı, yoxlanılmış faktlarla tam sübut edilməyincə, hətta o özü öz əleyhinə ifadə vermiş olsa belə, həmin şəxsi müqəssir hesab etmək olmaz.

3) *Bu xətlər paraleldir, çünki ortaq nöqtələri yoxdur.* Ortaq nöqtənin yoxluğu özlüyündə doğru olsa da, paralellik tezisini sübut etməyə yetərli deyil. Bundan əlavə, həmin xətlər həm də eyni müstəvidə olmalıdır. Eyni müstəvidə olmayan və heç

yerdə kəsişməyən xətlərə “paralel” yox, “çarpaz xətlər” deyilir.

Məntiq qanunları jurnalistə obyektiv olmağı, dəqiq faktlardan bəhrələnməyi, şayiələrə, dedi-qodulara kor-koranə inanmamağı, fikiri dügün formalaşdırmağı və düzgün ifadə etməyi, yazılarında, verilişlərində eyniyyətə, ziddiyyətsizliyə, təkmənalılığa, tezislərin dəlillərlə sübutuna nail olmağı öyrədir.

MÖVZUYA DAİR SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Məntiq elmi nəyi öyrənir?
2. Məntiq elmini bilmək jurnalistlərə nə üçün lazımdır?
3. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına nələr daxildir?
4. Vizual nitqdə məntiqi vurğunun yerini müəyyənləşdirməyin üsulları hansılardır?
5. Cümlələrdəki sözlər arasında məna əlaqəsinin pozulması hallarını aradan qaldırmaq üçün nə etmək lazımdır?
6. Dövri mətbuatdan ümumi ilə xüsusi qırıqdırılması hallarına aid misallar seçin.
7. *Başlamaq və başlanmaq* feillərinin fərqlərini izah edin.
8. Dövri mətbuatdan feili sifətlərin və onlardan düzəlmiş tərkiblərin zamanlarının düzgün yazılmamasına aid misallar seçin.
9. Dövri mətbuatdan eyniyyət qanununun pozulması ilə bağlı misallar tapın.
10. Dövri mətbuatdan ziddiyyət qanununun pozulması ilə bağlı misallar tapın.
11. Üçüncünü istisna qanununun pozulması ilə bağlı dövri mətbuatdan misallar tapın.
12. Dövri mətbuatdan yetərli əsas qanununun pozulması

ilə bağlı misallar tapın.

MÖVZUYA DAİR ƏDƏBİYYAT;

1. Abbasov G. Mətbuat ilk növbədə dil hadisəsidir. “525-ci qəzet”, 27 və 28 sentyabr 2011-ci il.

2. Rüstəmov T. Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: 1981.

3. Свинцов В.И. Логические основы редактирования текста. М.: 1972.

IV MÖVZU

JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN LİŇQVİSTİK-PUBLİSİSTİK ƏSASLARI

Dərsin planı:

- 1. Azərbaycan türkcəsində linqvistik-publisistik qüsurların yaranmasına rus dilinin təsiri*
- 2. “Hansı ki”, “hərçənd ki”, “baxmayaraq ki” sözlərinə münasibət*
- 3. Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə Azərbaycan türkcəsinə keçmiş yer və şəxs adlarının yazılışındakı və deyilişindəki yanlışlıqlar*
- 4. -ov (-ova), -yev (-yeva) soyad sonluqlarına münasibət*
- 5. Nisbi sifətlərin tərcüməsində yol verilən yanlışlıqlar*
- 6. Pleonazmlar haqqında*

Bu mövzuda danışarkən mətnlərin məzmununa mənanı dəyişəcək dərəcədə təsir edə bilməyən, nitqin daha çox zahiri forması, yəni yalnız ayrı-ayrı dil vahidlərinin işlənmə xüsusiyyətləri ilə bağlı olan, mətni pinti göstərən, məlum qrammatik qaydalara uyğun gəlməyən cəhətlərə diqqət yetirəcəyik. Bəri başdan qeyd edək ki, bu sahədəki qüsurların çoxu Azərbaycan türkcəsinin uzun müddət rus dilinin ideoloji və qrammatik təsiri altında olması nəticəsində meydana gəlib. Heç olmazsa, bundan sonra onları sistemli şəkildə islah etməklə dilimizi təbii axarına qaytarmalıyıq.

Məlum olduğu kimi, həm qrammatik quruluşlarına, həm fonetik imkanlarına, həm də morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan türkcəsi və rus dili bir-birindən əsaslı surətdə seçilir. Bu kitabın müəllifi hələ keçən əsrin 80-ci

illərində Moskva mətbuatı üçün yazdığı bir məqalədə¹ göstərirdi ki, beynəlxalq miqyaslı dil və SSRİ-də millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olduğu halda, başqa dillərdə işlənən bir çox spesifik səsləri ifadə etmək üçün rus əlifbasında müvafiq hərflər çatışmır. Aydınlıq üçün rus və Azərbaycan dillərinin qrafikasını müqayisə edək. Azərbaycan əlifbası rus dilinin qrafik quruluşunu, demək olar, tam əks etdirir. Yəni rus dilində elə bir söz yoxdur ki, onu Azərbaycan hərfləri ilə yazmaq mümkün olmasın, lakin Azərbaycan dilinə xas olan yeddi spesifik hərf (*c, ə, g, ğ, h, ö və ü*) rus əlifbasında yoxdur. Azərbaycanın bir sıra yer və şəxs adlarını rusca yazarkən bu yoxluq əməlli-başlı əngəl törədir. Məsələn, Azərbaycanda geniş yayılmış kişi adlarından olan *Göycə* sözünü rus əlifbası ilə yazanda orijinalın bircə hərfi də yerində qalmır: *Göycə* — Гекдже. Müxtəlif adlar olan *Həcər* və *Qacar* rus dilində eyni cür görünür: Гаджар.

Rusiya və Sovet imperiyalarına daxil olduğumuz müddətdə hakim dilin təsiri ilə dilimizdə bir sıra xoşagəlməz dəyişikliklər baş verib. Bunlardan bir qisimi Azərbaycan türkcəsindəki cümlələrin rus dilinin strukturuna salınmasıdır. Qələm sahibləri yaxşı bilirlər: rusca düşüncə tərzinin ən bariz göstəricisi *коморый* sözünün kalkası² olan *hansı ki* sözünün dilimizə pərçimlənməsidir. Üzeyir bəy Hacıbəyli hələ 1909-cu il aprelin 1-də “Tərəqqi” qəzetində dərc olunmuş “Üsuli-təbii” adlı məqaləsində yazmışdı: “Qafqazda türk dilini mükəmməl bilənlərdən Əli bəy Hüseynzadə cənabları dəfələrlə qəti surətdə elan etmişdir ki, türk dilində *hansı ki*, *hansılar ki* sözü yoxdur. Mən də deyirəm ki, bu sözü tərcümə üsulu ilə dərs verən

¹ Sovet dövründə qəzetlər həmin məqaləni verməkdən imtina etmişdilər. Sonralar başqa bir münasibətlə “Azadlıq” qəzetində qismən dərc olunub.

² Kalka (fransızca: calque) yad dildəki söz və ifadələrin tərkib hissələrinin əvəzinə ana dilndəki müvafiq söz, yaxud morfemləri mexaniki olaraq qoymaqla edilən dəqiq hərfi tərcümə deməkdir. Məsələn: небоскреб - göydələni; молочные продукты - süd məhsulları və s.

müəllimlər rusun *коморный* sözünü tərcümə etmək üçün özlərindən çıxardıblar, onun istemalı (*işlədilməsi* — N.Ə.) dil üçün lüzumsuz bir ağırlıqdır”¹. Aradan 100 ildən çox keçməsinə baxmayaraq bu ağırlıq, təəssüf ki, dilimizi hələ də sıxmaqda davam edir:

Qəzetlərdən birinin eyni yazısından götürülmüş üç misala diqqət yetirək:

1. *Təbiidir ki, bu da Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük zərbələr vurur, bizim apardığımız siyasətə, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə, xarici investisiyanın ölkəmizə cəlb olunması prinsiplərinə — hansılar ki, biz öz iqtisadiyyatımızın inkişafı üçün onları əsas götürmüşük — zərbələr vurur.*

Düzgün variant: *Təbii ki, bu da Azərbaycan iqtisadiyyatına, apardığımız siyasətə, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə, xarici investisiyanın ölkəmizə cəlb olunması prinsiplərinə zərbə vurur.*

2. *Belə olan halda ən gözəl binanı, hansı ki, orada insanlara bu xidməti göstərmək lazımdır — onu boş saxlamısan.*

Düzgün variant: *İnsanlara xidmət göstərməli olan ən gözəl binanı boş saxlamısan.*

3. *Sadəcə, ayrı-ayrı adamların, hansılar ki, bu işlə məşğuldur, — onların cibləri dolur.*

Düzgün variant: *Sadəcə, bu işlə məşğul olan ayrı-ayrı adamların cibləri dolur.*

Eyni sözləri ruscadakı *хотя* sözünün kalkası olan *hərçənd*, *несмотря на то, что* ifadəsinin kalkası olan *baxmayaraq ki* sözləri haqqında da demək olar.

Misallar:

1. *Hərçənd hökumətdə bunun ağılabatan variant olduğunu qəbul etsələr də...*

Düzgün variant: *Hökumət bunun ağılabatan variant olduğunu qəbul etsə də...*

¹ Bax: Hüseynov Şirməmməd. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı: 2007, s. 97.

2. *Hərçənd, hər şey yenə də ƏDV-nin şəffaf tətbiqi şərtinə söykənir...*

Düzgün variant: *Hər şey yenə ƏDV-nin (əlavə dəyər vergisinin) şəffaf tətbiqi şərtinə söykənsə də...*

3. *Baxmayaraq ki, BVF fiksə olunmuş tariflərin tətbiqi praktikasının yığışdırılmasını tələb edirdi...*

Düzgün variant: *BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu) qeydə alınmış tariflərin tətbiqi praktikasının yığışdırılmasını tələb etsə də...*

4. *Baxmayaraq ki, 1999-cu ildən gömrük rüsumlarını fiksə edilmiş tariflərlə əvəzlədilər...*

Düzgün variant: *1999-cu ildən gömrük rüsumlarının qeydə alınmış tariflərlə əvəzlənməsinə baxmayaraq...*

Göründüyü kimi, bu cümlələrin ilk variantlarının heç birinin quruluşu və orada işlənən sözlərin çoxu türk düşüncə tərzinə söykənmir və onların rus düşüncə tərzindən gəldiyi açıqca duyulur.

Rus dilindəki *empoum* sözünün Azərbaycan dilində bir neçə qarşılığı var: *tikmək* (inşa etmək), *qurmaq*, *düzəltmək*, *çəkmək*, *salmaq* və c. Təəssüf ki, media əməkdaşları çox vaxt bunu nəzərə almır, bütün hallarda həmin sözün yalnız *tikmək* mənasından istifadə edirlər: *ev tikmək*, *yol tikmək*, *körpü tikmək*. Halbuki bu ifadələr dilimizdə belə işlənəməlidir: *ev tikmək*, *yol çəkmək*, *körpü salmaq*. Təsadüfi deyil ki, Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin romanlarından birinin adı “Körpütikənlər” yox, “Körpüsəlanlar”dır. Eyni qaydada rus dilindəki *hadem* sözünün dilimizdə *geymək*, *qoymaq*, *taxmaq* kimi müxtəlif variantları var və jurnalistlərimiz yalnız *geymək* sözünü işlədirlər: *paltar geymək*, *papaq geymək*, *üzük geymək*, *qalstuk geymək*. Əslində isə bu ardıcılıq belə olmalıdır: *paltar geymək*, *papaq qoymaq*, *üzük taxmaq*, *qalstuk bağlamaq*.

“Müşahidələr göstərir ki, son illər mətbuatımızın dilində bədən üzvlərini bildirən qol, xüsusən də *qıç* (*qılça*) sözləri iş-

löklikdən çıxarılmaq üzrədir. Onların əvəzinə müvafiq olaraq *əl* və *ayaq* sözləri işlədilir. Onlar isə, təbii ki, *qol* və *qıç* sözlərinin leksik-semantik mənalərini tam ehtiva və dəqiq ifadə edə bilmir. Məsələn, qəzet idman xəbərlərində yazır ki, *Top xorvatiyalı futbolçunun əlinə dəydiyi üçün hakim on bir metrlik cərimə zərbəsi təyin etdi*. Milyonlarla tamaşaçı isə gördü ki, top xorvatiyalının dirsəyinə dəyib. Müəllifə və qəzetin redaktoruna başa salan lazımdır ki, dirsək əl deyil, qoldur. Yaxud başqa bir yazıda oxuyuruq: *Qəza zamanı ayağı dizdən yuxarı zədələnmiş sərnişin xəstəxanaya yerləşdirilib*. Yenə izah etmək lazım gəlir ki, diz ayaq deyil, qıçdır, ayaq topuğacan olur. Qəzetlərin biri yazır: *Ukraynanın ən ucaboy vətəndaşının ayaqları çox uzun olduğuna görə prezidentin bağışladığı avtomobilə yerləşə bilmədi*. Düşünürsən, görəsən, zavallının ayaqlarının ölçüsü neçədir ki, maşına sığmır. Sonra başa düşürsən ki, söhbət ayaqdan yox, qılçadan gedir.

Bizcə, bu da həmin anlayışları *pyka* və *noza* deyərək eyni bir sözlə ifadə edən rus dilinin təsiri ilə baş vermişdir¹.

Rus dilinin təsiri ilə formalaşmış yanlışlıqlardan biri də *iribuynuzlu mal-qara* və *xırdabuynuzlu mal-qara* ifadələridir. Rus dilində bu ifadələr belədir: *крупный рогатый скот* və *мелкий рогатый скот*. Buradakı *крупный* (*iri*) və *мелкий* (*xırda*) sifətləri buynuzla deyil, *скот* (*mal*) isiminə aiddir. Yəni *крупный рогатый скот*-un həm bədəni iridir, həm də buynuzu var (inək, camış), *мелкий рогатый скот*-un bədəni balacadır, həm də buynuzu var (qoyun, keçi). Bizdə isə *iri* və *buynuzlu*, *xırda* və *buynuzlu* sifətlərini birləşdirərək *iri* və *xırda* sözlərini *buynuz* sözünə aid ediblər:

1. *Lənkəran rayonunun dağ kəndi olan və rayon mərkəzindən 20 kilometr aralıda yerləşən Daşdatükdə iribuynuzlu mal-qara arasında kütləvi tələfat faktları müşahidə edilir. Son bir ayda 12 təsərrüfatda 30-dan çox iribuynuzlu mal-qara tələf*

¹ Abbasov İlham. Göstərilmiş məqalə.

olub.

2. *Hacıkənd qəsəbəsində məskunlaşmış məcburi köçkün ailələri təxminən 1500 baş iribuynuzlu heyvan saxlayır ki, bunun da nəticəsində Hacıkənd meşələri məhv edilir.*

3. *Tərtərin cəbhə xəttindəki Həsənqaya kəndində ermənilər sakinlərə məxsus mal-qaranı gülləbaran ediblər. Nəticədə sakinlərə məxsus 30 başa qədər xırdabuynuzlu mal-qara tələf olub.*

Belə çıxır ki, inəklərin və camışların buynuzları iri, qoyunların və keçilərin buynuzları isə xırda olur. Amma heyvan-darlığa bələd olan hər kəs bilir ki, qoyunun (qoçun) və keçinin (təkənin) buynuzları bəzən inəklərin (buğaların) və camışların (kəllərin) buynuzlarından yekə olur. Yəqin gənc jurnalistlər bilmirlər ki, el arasında bu heyvan kateqoriyalarının dəqiq adları var: *qaramal* (inək, camış) və *davar* (qoyun, keçi).

Heyvanlardan söz düşmüşkən, təcrübəli jurnalist Amil Aveyin maraqlı bir fikirini buraya əlavə etmək yerinə dgşər: “Onların (*idman jurnalistlərinin* — N.Ə.) dili yaxşı bilməmələri üzündən *öküz* sözü də indi həqiqi mənasından xeyli uzaq düşüb. Kovboyların *buğa* ilə keçirdikləri idman yarışlarından verilən reportajlar zamanı *öküz* sözü daim *buğa* sözünün yerində işlənir. Halbuki *öküz* inəkdən doğulan erkək cinsə məxsus heyvan olsa da, buğanın axtalanmış formasıdır. Buğaları vaxtilə arabaya qoşub yük daşımaq, xışa qoşub yer şumlamaq üçün axtalayırdılar. Əks halda isə vəhşi xüsusiyyətini hələ də qoruyub saxlamış bu heyvanları ram etmək qeyri-mümkün idi...

Təəssüfləndirici haldır ki, oncildlik “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nda da *öküz* sözünün etimologiyasından bəhs olunan zaman ciddi səhvə yol verilib. Müəlliflər kitabda hətta “*öküz döyüşü*” adlı bölmə də veriblər və burada *öküzlərin* dəlisov, vəhşi xüsusiyyətlərindən söz açıblar. Halbuki bu

bölmə “Buğa döyüşü” adlandırılmalı idi”¹.

* * *

Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə Azərbaycan türkcəsinə keçmiş yer və şəxs adlarının yazılışında və deyilişində də xeyli yanlışlıq var. Görkəmli alman dili mütəxəssisi, professor Fəxrəddin Yadigarın (Veysəllinin) fikiri ilə tam razıyıq ki, Qərbi Avropa dillərindən alınmış bəzi sözlər, bir qayda olaraq, rus dilinin kor-koranə təqlidi nəticəsində təhrif olunmuş şəkildə işlənməkdədir. "Rus dilində *гроссмейстер* (almanca: *Grossmeister*), *полисмейстер* (almanca: *Polismeister*), *штрейкбрехер* (almanca: *Streikbrecher* — tətili pozan şəxs — N.Ə.) kimi sözlərdə, şəxs və yer adları bildirən *Фейхтвангер, Иоханн, Фейербах, Генрих Гейне, Гёте, Лейпциг, Рейн* və s. şəhər və çay adlarında əsaslı dəyişiklik nəzərə çarpır. Bu sözlər Azərbaycan türkcəsinə də rus dili vasitəsilə təhrif olunmuş şəkildə keçib və hələ də bu şəkildə işlənməkdədir. *Layptsiqin Leypsiq, Haynrix Haynenin Henrix Heyne, Qotenin Qete, Raynın Reyn* şəkildə işlənməsi nə ilə izah edilə bilər? Yalnız və yalnız həmin sözlərin rus dilindən götürülməsi ilə”².

Yeri gəlmişkən deyək ki, orijinalda soyadı *Goethe* formasında yazılan görkəmli alman şairini biz uzun müddət rus tələffüzünə uyğun olaraq *Göte* kimi tanımış, ədəbsiz səsləndiyinə görə son vaxtlar *Höte* formasına salmışıq. Halbuki bu sözün almanca yazılışında və deyilişində baş hərflər (səs) *G* və *H* deyil, məhz *Q*-dir. Deməli, məşhur "Faust" faciəsini yazmış müəllifin soyadı Azərbaycan türkcəsində də orijinala uyğun olaraq *Qoythe* kimi yazılmalı və deyilməlidir.

Fizikada və təbabətdə işlənən bir sıra terminlər (*Rentgen şüaları, Rentgen müayinəsi* və s.) məşhur almaniyalı alim, fizi-

¹ Avey Amil. Müasir jurnalistikamızın problemləri. Bakı; 2013, s. 23-24.

² Yadigar Fəxrəddin. Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız. Bakı: 1997, s. 126, 127.

ka üzrə ilk Nobel mükafatı laureatı Vilhelm Konrad Röntgenin (1845-1923) adı ilə bağlıdır. Rus əlifbasında ö hərfi olmadığına görə alimin soyadını *Rentgen*, yaxud *Rəntgen* formasında yazırlar. Rus əlifbasının təsiri ilə bizdə də bu söz təhrif olunmuş şəkildə işlədilir:

Dişlərin rentgen edilməsi xüsusilə qalxanvari vəzidə, tüpürçək vəzilərinə və beyində bədxassəli şişin yaranmasına səbəb ola bilər. Alimlərin bu açıqlaması əvvəllər diş rentgenində şüalanmanın daha az olduğuna dair iddiaları rədd edib. Mütəxəssislər dişlərin rentgen edilməsinin xüsusilə uşaqlar üçün təhlükəli olduğunu bildirirlər.

Əslində isə bu soyad və ondan törəmiş terminlərin hamısı Azərbaycan dilində orijinalda olduğu kimi deyilməli və yazılmalıdır: **Röntgen**.

Qəzetlərimizin əksəriyyətində Almanıyanın Münxen şəhərinin adı da səhvən *Münhen* kimi gedir. Halbuki alman dilində bu söz *x* (*ch* hərfləşməsi) ilə yazılır: *München*. Deyiliş xüsusiyyəti isə burasındadır ki, bu sözdəki hər iki sait (*ü* və *e*) incə olduğundan həmin səs *xalq* sözündəki *x* kimi boğazda (qalın) yox, *ipək* sözündəki *x'* kimi ağız boşluğunun önündə, yəni yumşaq deyilir: *Münx'en*. Bu yanlışlıq əlifbasında *x* hərfi olmayan Anadolu türkcəsinin təsiri ilə yazılmışdır

Çexiyanın paytaxtının adı orijinalda *Praqa* yox, *Prahadır*.

Müstəqillik illərində ölkəmizdə, xüsusən iri şəhərlərdə, bir ayaqüstü yemək növü satırlar. Bulkaya bənzəyən balaca çörəyi (kökəni) yarı bölüb arasına qızardılmış sosiska, yaxud kotlet, ketçup, mayonez, göyərti, xiyar dilimləri, doğranmış pomidor, soğan qoyur, adına da *qamburqer* deyirlər. İlk belə yeməyi 1900-cü il iyulun 27-də ABŞ-nin Nyu-Heyven şəhərinin sakini, əslən Almanıyanın Hamburq şəhərindən olan Lui Lessinq satmağa başlamışdır. Yeməyin adı da həmin şəhərin adı ilə bağlıdır. Alman dilində *hamburqlu*, *Hamburqdan olan* deməkdir. Deməli, həmin yeməyin adı *qamburqer* yox, *ham-*

burqer olmalıdır.

Təsəvvür edin ki, hansı dildəsə Gəncə şəhərinin adını *Gəcnə* kimi yazır və deyirlər. Xoşumuza gəlirmi? Təbii ki, yox. Amma biz Hindistan paytaxtının adını illərdən bəri düzgün yazmırıq. Orijinalda o, *Nyu Dehli* yox, *Nyu Delhidir*¹. Rus dilində *h* səsini bildirən hərf olmadığından həmin şəhərin adını *Deli* kimi yazmağa məcbur olmuşlar. Bizim qəzetçilərimiz isə vaxtilə bu sözü rus dilindən götürərkən *h* hərfini səhvən *l* samitinin sağında yox, solunda yazmışlar və həmin vaxtdan şəhərin adı dilimizə təhrif edilmiş şəkildə daxil olmuşdur.

Tanınmış filoloq-jurnalist İlham Abbasov yazır: “Müasir dünyanın reallıqlarına uyğun olaraq, dilimizə təzə keçən alınma sözlərin çoxu ingilis mənşəlidir. Ancaq son vaxtlar qəzet səhifələrində dil qanunlarına sığmayan bir hal da müşahidə olunur. İngilis mənşəli nəinki yeni, hətta köhnə sözləri də ingilis transkripsiyası ilə yazmağa başlayıblar (şifahi nitqdə isə buna müvafiq olaraq, həmin sözləri ingilis, daha dəqiqi, Amerika ləhcəsi ilə tələffüz edirlər). İngilis dilini bilməyən, onun hərf birləşmələrindən xəbərsiz olan azərbaycanlı oxucu bu mətnlərin qarşısında çaş-baş qalır. Bu hal ən çox xüsusi isimlərin yazılışına aiddir. Məsələn: *Bakıya uzaq məsafəyə uça bilən “Boeing” təyyarəsi gətirildi, “New-York Times” qəzeti bu çıxışa sərt reaksiya verdi, ABŞ-ın ilk prezidenti Corc Vashingtonun abidəsi önünə əklil qoyuldu*”².

Bununla əlaqədar qeyd edək ki, əlifbası latın qrafikası əsasında tərtib olunmuş dillərin çoxunda alınma xüsusi isimlərin təhrifinə yol verməmək üçün onlar tələffüzündən asılı olaraq orijinalın qrafikasına uyğun yazılır. Bizdə bu barədə hələlik müvafiq qərar olmadığından İlham bəyin fikrinə haqq qazandırmaq lazımdır.

¹ Bax: Rüstəmov Tofiq. Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: 1985.

² Abbasov İlham. Göstərilmiş məqalə.

Rusların soyadlarının çoxu insan, heyvan, peşə və s. adlarına müəyyən məqamlarda bizdəki cəm isimlərin yiyəlik hal şəkilçilərinə uyğun gələn *-ov (-ova)*, *-yev (-yeva)* şəkilçiləri artırmaqla düzəlib: İvan+ov(a), Volk+ov(a), Kuznets+ov(a), Medved+yev(a) və s. Sonralar, xüsusən də sovet dövründə, həmin yabançı soyad sonluqları bizə də keçib və türk düşüncəsinə anlaşılmaz olan soyadlar meydana gəlib: Əhməd+ov(a), Əli+yev(a) və s. Həmin şəkilçi "Qulu", "Nuru", "Sofu" tipli sözlərin hətta kökünü də dəyişərək *Quli*, *Nuri*, *Sofi* şəkilinə salıb: *Quli+yev(a)*, *Nuri+yev(a)*, *Sofi+yev(a)* və s. Bu cür gülünc vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının parlamenti 1993-cü il fevralın 2-də Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının soyadlarının dövlət dilinə uyğunlaşdırılması haqqında 495 nömrəli qərar qəbul edib və orada göstərilib ki, "Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları *-ov*, *-yev* sonluqlu soyadlarını *-lı* (sözün kökündən asılı olaraq *-li*, *-lu*, *-lü*), *-zadə*, *-oğlu*, *-qızı* sonluqlu və ya sonluqsuz ifadə formaları ilə əvəz edə bilərlər". Təəssüf ki, ölkəmizdə sovet pasportlarının milli şəxsiyyət vəsiqələri ilə əvəzləndiyi məqamda da tam subyektiv səbəblər üzündən bu qərarın kütləvi surətdə gerçəkləşdirilməsinə maneələr törədildi. Soyadların yad ünsürlərdən təmizlənməsi təkcə forma cəhətdən deyil, milli kökə qayıtmaq, milli genlər, şəcərə barədə düşünmək və kimin kim olduğunu, haradan gəldiyini dərk etmək baxımından da vacibdir. İndiki insanların çoxu bir neçə babasından o tərəfi tanımır, nəsilələrinin haradan gəlib-gətdiyini bilmir. Bu baxımdan yeni soyadların yaranması insanları öz kökü ilə maraqlandıracaq. Bu, milli kökü araşdırmaq baxımından da zəruridir.

2010-cu illərin əvvəllərində bu məsələ yenə aktuallaşdı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xüsusi Komissiyası bununla bağlı tövsiyələr hazırlayaraq Nazirlər Kabinetinə

təqdim etdi. Milli Məclisin Mədəniyyət Komitəsinin sədri professor Nizami Cəfərov bildirmişdir ki, Nazirlər Kabinetinin adlar və soyadlarla əlaqədar qərarı verildikdən sonra Azərbaycanda “Adlar və soyadlar haqqında” qanun qəbul olunacaq. Hələlik Nazirlər Kabinetində məsələnin hüquqi tərəfləri öyrənilir. N.Cəfərov qeyd edib ki, yeni doğulmuş uşaqlara milli soyadların verilməsi daha asan prosesdir. Onların soyadları yazılarkən asanlıqla -ov, -yev sonluqlarından imtina etmək mümkün olur. Əvvəlki illərdə doğulmuş nəsilərin isə soyadlarını dəyişməsi üçün xeyli sənəd tələb edilir. Çünki yaşlı adamın müxtəlif qurumlar qarşısında çoxlu öhdəlikləri var. Ona görə də adı və ya soyadı dəyişməkdə həmişə problem olur.

Hüquqşünas Ələsgər Məmmədlinin qeyd etdiyi kimi, soyad sonluqlarının dəyişdirilməsi ilə soyadın özünün dəyişdirilməsi ayrı-ayrı prosedurlardır. Əvvəllər soyadların dəyişdirilməsi məhkəmə qaydasında olurdu. Hazırlanan sənədlərdə soyadların dəyişdirilməsinin məhkəmədənkenar həlli nəzərdə tutulur və bu, müsbət addımdır ki, şəxslər soyadlarını məhkəməyə getmədən dəyişdirə biləcəklər. Soyadın sonluğu ilə bağlı məqam isə burada bir qədər çətinləşir. 1993-cü ildə qəbul olunmuş qərara əsasən, soyad sonluqları heç bir məhkəmə qərarı olmadan, sadəcə, şəhadətnamənin üstündə müvafiq qeydiyyat aparılmaqla dəyişdirilə bilirdi. İndi isə yeni şəhadətnamənin verilməsindən söhbət gedir. Bu prosedurun uzun çəkməsi nəticə etibarilə bəzi şəxsləri bu addımı atmaqdan çəkindirə bilər.

Bu dərslik çap olunana qədər problem tam həllini tapmamışdı. Ümidvarıq ki, soyadların milliləşdirilməsi prosesi tezliklə başa çatacaq. Hazırlanacaq qanunda əsas məqsəd yalnız Quzey Azərbaycanda ad-soyad məsələlərini tənzimləmək deyil. O həm də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlılar üçün tövsiyə rolunu oynaya bilər.

Bir çox dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan və rus dillərində də sifətlər əslə və nisbi olmaqla iki yerə bölünür. Əslə sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini birbaşa — başqa əşyalarla münasibətə girmədən bildirir. Buraya duyğu orqanları vasitəsilə bilavasitə qavranılan əlamət və keyfiyyətlər (rənglər, ölçülər, dad, səs tonu və s.) daxildir. Belə sifətlərin ruscadan tərcüməsi problem yaratmır, çünki hər birinin adekvat (uyğun gələn) qarşılığı var: *серый* — *boz*, *крупный* — *irə*, *горький* — *acı*, *тихий* — *sakit*, *далекий* — *uzaq* və s. Nisbi sifət isə əşyanın əlamət və keyfiyyətini birbaşa deyil, başqa əşyalarla, hadisələrlə münasibətdə bildirir. Azərbaycan dilində iki əşya arasındakı bu cür münasibət, əsasən, təyini söz birləşmələri formasında təzahür edir. Rus dilində belə birləşmələr və mənsubiyyət şəkilçiləri olmadığından nisbi sifətlərin hamısı başqa nitq hissələrinə, özəlliklə də isimlərə və feillərə xüsusi leksik şəkilçilər (suffikslər: *-ан*, *-ян*, *-ск*, *ов*, *-ев* və s.) artırmaqla düzəldilir və bu sözlər birmənalı şəkildə nisbi sifət kateqoriyasına daxil olur. Belə şəkilçilər:

- əşyanın hansı materialdan düzəldildiyini (*деревянная ложка*, *каменный дом*, *шерстяная шаль*...);
- müəyyən zamanla bağlı olduğunu (*зимний спорт*, *дневной свет*, *летние каникулы*...);
- hansı işi gördüyünü (*стиральная машина*, *прядильный станок*, *моющее средство*...);
- harada yerləşdiyini (*морской порт*, *вокзальная площадь*, *дорожный знак*...);
- kimə məxsus olduğunu (*студенческое общежитие*, *детский сад*, *женское пальто*...) və s. göstərir.

Bu siyahını yenə uzatmaq olar. Belə sifətlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən sifətlik keffiyyətini itirir, 1-ci və 2-ci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfinə çevi-

rilir: *деревянная ложка* — *taxta qaşiq*; *каменный дом* — *daş ev*; *шерстяная шаль* — *yun şal*; *зимний спорт* — *qış idmanı*; *дневной свет* — *gündüz işığı*; *летние каникулы* — *yay tətili*; *морской порт* — *dəniz limanı*; *вокзальная площадь* — *vağzal meydanı*; *дорожный знак* — *yol nişanı*; *студенческое общежитие* — *tələbə yataqxanası*; *детский сад* — *uşaq bağçası*, *женское пальто* — *qadın paltosu*... Yuxarıdakı bəndlərdən yalnız birindəki — görülmə işi bildirən nisbi sifətlər dilimizə fəli sifət, yaxud fəildən düzəlmiş sifət kimi çevirilir: *стиральная машина* — *paltaryuyan maşın*; *прядильный станок* — *əyirici dəzgah*, *моющее средство* — *yuyucu vasitə*...

Dilimizdəki yanlışlıqlardan bir çoxu bu deyilənlərin nəzərə alınmaması, yəni rus dilindəki bütün sifətləri (həm əsl, həm də nisbi) Azərbaycan dilində də hökmən sifət kimi vermək cəhdi ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, rus dilində *филология* isimindən *филологический*, *педагогика* isimindən *педагогический*, *культура* isimindən *культурный*, *техника* isimindən *технический*, *политика* isimindən *политический* nisbi sifətləri yaradılır. Həmin sifətlərin iştirakı ilə meydana gəlmiş birləşmələrin birinci tərəflərini dilimizə sifət kimi tərcümə edəndə qəribə ifadələr alınır: *технический* universitet, *культурные* tovarlar, *политические* naui. Axı *texniki universitet*, *mədəni mallar*, *siyasi elmlər* nə deməkdir? Universitet texniki, mal mədəni, elm siyasi ola bilməz. Təbii ki, buradakı nisbi sifətlər isimə retransformasiya olunmalı və həmin ifadələr *texnika universiteti*, *mədəniyyət malları*, *siyasət elmləri* formasında olmalıdır. Bir vaxtlar *filologiya fakültəsi* ifadəsi *filoloji fakültə* kimi işlənirdi. Sonralar bu yanlışlıq aradan qaldırıldı, lakin nədənsə, *pedaqoji* (universitet) sözünə toxunulmadı və həmin ali məktəbin adı hələ də yanlış formada qalmaqdadır (Düzgün variant: *pedaqogika universiteti*). Təsəvvür edin ki, biologiya fakültəsini *bioloji fakültə*, tarix fakültəsini *tarixi fakültə* şəkilində yazsaq (desək), necə gülməli vəziyyət

alınar. Ali məktəblərdə və akademiya sistemində geniş işlə-nən və ruscadakı *Ученый совет* birləşməsinin qarşılığı olan *Elmi şura* ifadəsi də səhvdir. Bu quruma *Alimlər şurası* demək daha məqsədəuyğun deyilmi? Ərəb dilindən alınmış *şura* sözünün mənası seçilmiş və ya təyin olunmuş səriştəli şəxslə-rin hər hansı məsələni müzakirə etmək, məsləhətləşmək üçün bir yerə toplaşmasıdır¹. Elə rus dilində də *ученый* sözü *elm* yox, *alim* deməkdir.

Texniki, fəlsəfi, siyasi, elmi, romantik kimi nisbi sifətlər yalnız onlardan sonra bəzi mücərrəd isimlər gəldikdə göstəri-lən formanı saxlayır: *texniki səbəb, fəlsəfi fikir, siyasi vəziy-yət, elmi təfəkkür, romantik arzu...* Bunları 2-ci növ təyini söz birləşməsinə çevirəndə (*texnika səbəbi, fəlsəfə fikiri, siyasət vəziyyəti, elm təfəkkürü, romantika arzusu*) anlaşılmaz ifadə-lər alınır.

Rus dilində bəzən isimdən əvvəl bir yox, iki (hətta üç və daha çox) bərabərhüquqlu nisbi sifət gəlir və onların arasın-da defis (-) işarəsi qoyulur: *торгово-экономические связи, научно-исследовательский институт, научно-образовательный центр* və s. Azərbaycan dilində həmin sözlərdən biri si-fət, biri isə isim, yaxud hər ikisi sifət kimi verilir: *ticarət-iqti-sadi əlaqələr, elmi-tədqiqat institutu, elmi-metodik şura, elmi-təhsil mərkəzi...* Əslində isə onların hər ikisi isim kimi veril-məlidir: *ticarət-iqtisadiyyat əlaqələri, elm-tədqiqat institutu, elm-metodika şurası, elm-təhsil mərkəzi...* Uzun müddət Aərbaycan Beynəlxalq Radiosunda diktorluq etmiş, bir neşə dilə mükəmməl yiyələnmiş Sabir Axundov haqlı olaraq bu tipli birləşmələrin defislə deyil, və bağlayıcısı ilə yazılmasını təklif edirdi².

Göstərilən yanlışlıqlar bəzi hallarda sözün semantikasına da təsir göstərir. Məsələn, ruscadakı *армяно-азербайд-*

¹ Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. IV cild. Bakı: 2006, s. 243.

² Axundov Sabir. Ekran, efir və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2009, s. 18.

жанский конфликт birləşməsinin ilk hissəsini kütləvi informasiya vasitələrimizin əksəriyyəti *erməni-azərbaycanlı*, yaxud *erməni-Azərbaycan* şəkilində verir və buradan belə çıxır ki, münaqişə iki ölkə arasında deyil, iki millətin nümayəndəsi arasında, yaxud bir millətin nümayəndəsi ilə bir ölkə arasında baş verib. Təbii ki, bu ifadə bütün hallarda *Ermənistan-Azərbaycan* formasında olmalıdır. Eyni sözləri “*Rus-İran*, yoxsa *rus-Azərbaycan* müharibəsi” sərlövhəsi haqqında da demək olar (Düzgün variant: *Rusiya-İran*, yoxsa *Rusiya-Azərbaycan müharibəsi*).

Rus dilində nisbi sifətlərin bir çoxu yer adlarına *-ck(uñ)* suffiksi artırmaqla düzəlir. Bu zaman sözün ilkin forması saitle bitirsə, bəzən sözlə şəkilçi arasına bitişdirici *n* samiti artırılır: *америка+н+ский* (народ). Bu cür sözləri nə vaxtsa ruscadan türkcəmizə tərcümə edərkən tələsikliklə və səhlənkarlığa yol verilib, bitişdirici samit dilimizə şəkilçi formasında gətirilib: *amerikan xalqı*. Əslində isə bu birləşmə *Amerika xalqı* kimi verilməlidir.

Qəzetlərdən nümunələr: *Amerikanlar kimi prezident seçəcəklər?*

İtalyanlar Azərbaycanda zavod tikmək istəyirlər.

Bunların düzgün variantları belə olmalıdır:

Amerikalılar kimi prezident seçəcəklər?

İtaliyalılar Azərbaycanda zavod tikmək istəyirlər.

Bu sayaq yanaşma bəzən yer adının təhrif olunmasına səbəb olur. Rus dili flektiv dillər qrupuna daxil olduğu üçün şəkilçi sözün kökünü dəyişdirə bilir. Sovet dövründə Azərbaycan qəzetləri Rusiyadan gətirilmiş qol saatlarının üstündə yazılmış *Орловский часовой завод* ifadəsini *Orlov saat zavodu* kimi verirdi. Halbuki Rusiyada Orlov adında şəhər yoxdur, ifadə *Oryol saat zavodu* kimi olmalıdır¹.

1935-ci ilə qədər Qərb ölkələrində, eləcə də Rusiyada İra-

¹ Fikir mərhum professor Tofiq Rüstəmovə məxsusdur.

na *Persiya* deyiblər. Eyniadlı körfəzin adını bildirmək üçün ruslar *-ск(уї)* suffiksindən istifadə edərək *Персудский залив* ifadəsini yaradıblar. Azərbaycan mediası rus dilinin təsiri ilə bu toponimi çox vaxt yanlış olaraq *Fars körfəzi* kimi verir. Bizdə *fars* dedikdə bütövlükdə fars milləti, yaxud o millətin bir nümayəndəsi nəzərdə tutulur. Nə bir millətin, nə də onun bir nümayəndəsinin adı ilə coğrafiya termini yaradıla bilməz. Belə terminlər ölkə adından düzəldilir. Deməli, *Персудский залив* bizim dildə *İran körfəzi* kimi işlədilməlidir. Eyni vəziyyətə yüz illərdən bəri eşidib oxuduğumuz və hələlik heç kimin ciddi etirazına səbəb olmayan *Hind okeanı* birləşməsində də rast gəlirik. Məlumdur ki, bu okeanın adı Hindistan yarımadasının və həmin yarımada yerləşən qədim Hindistan ölkəsinin adından götürülüb. *Hindistan* rus dilində *Индия* kimi gədir. Həmin sözə *-ск(уї)* suffiksi artırıqda o, *Индийский* (okean) formasını alır. Nəticə: bizim dildə həmin hidronim *Hindistan okeanı* adlanmalıdır.

Atlantik okean ifadəsi də dilimizdə yanlış işlədilir. Qədim Yunanıstan mifologiyalarından birində *Atlant* adlı titan (nəhəng, azman) obrazı (Prometeyin qardaşı) və *Atlantida* adlı əfsanəvi ada var. Okeanın adı da məhz Göy qübbəsini başı və əlləri üstündə saxlayan həmin nəhəngin və həmin əfsanəvi adanın adı ilə bağlıdır. Coğrafiyaya dair bütün məlumat kitablarında *Atlantik okeanın* qısa adının *Atlantika* olduğu göstərilir. Rus dilində həmin sözdən *-ск(уї)* suffiksi vasitəsilə nisbi sifət yaradılıb (*атлантический*). Bizdə isə suffiksi ataraq saxta yolla *atlantik* sifətini əmələ gətiriblər. Həmin okeanın adı Azərbaycan dilində *Atlant okeanı*, yaxud *Atlantika okeanı* olmalıdır.

Eyni qaydada *Baltik dənizi* *Balt dənizi* (*Balt* tayfasının adı ilə bağlıdır), yaxud *Baltika dənizi*, *Adriatik dəniz* *Adria dənizi* (*Adria* İtaliyada şəhər adıdır) kimi tanındılmalıdır. Nəbi Nəbiyevin tərtib etmiş olduğu “Coğrafi adlar” kitabında (Bakı:

1982) *Adriatik dəniz* hidronimi haqqında deyilir: “Eramızdan əvvəl VI-IV əsrlərdə sahilində yerləşən Adria şəhərinin adını daşıyır... Qədimdə dəniz sahilində liman kimi şöhrət qazanmış bu şəhər indi sahildən 22 km kənarda qalmışdır” (s. 8-9). Həqiqətən, Adria şəhəri eramızdan əvvəl VI əsrdə həmin dənizin sahilində iri və ən əhəmiyyətli limanlardan biri olmuş, Po çayının deltasının lillənməsi nəticəsində dəniz tədricən şərqə doğru çəkilərək ona ad vermiş şəhərdən 22 km aralanmışdır.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd edək. Millətimizin adının *azərbaycanlı* olması başqa səbəblərlə yanaşı, siyasi cəhətdən də bizə əlverişli deyil. Bizi istəməyən bir neçə qonşu ölkə (ilk növbədə Ermənistan) millətimizin bu əraziyə guya sonradan köçüb gəldiyini sübuta yetirmək üçün əsrlərdən bəri dəridən-qabıqdan çıxır. XIX əsrin rusdilli mətbuatında erməni şovinistlərinin təhriki ilə millətimiz “tatar milləti”, dilimiz “tatar dili” adlandırılırdı (“Tatarlar” — “tat ərələr” qədim türk dilində “gəlmə insanlar”, “yad insanlar” deməkdir). XX əsrdə isə eyni niyyətlə *azərbaycanlı* sözü ortaya atıldı. İndi biz də özümüzü *azərbaycanlı* adlandırmaqla onların dəyirmanına su tökmüş oluruq. Belə ki, əhalisi yerli millətdən olan dövlətlərin (ölkələrin) hamısının adı millətin adının üstünə *-stan*, yaxud *-iya (-iyə)* şəkilçisi artırmaqla düzəlib: Gürcü+stan, Rus+iya, Türk+iyə, Alman+iya və s. Və əksinə. Kənardan gəlmiş insanların başqa bir ərazidə qurduqları dövlətin vətəndaşlarını bildirmək üçün həmin ölkənin adına *-lı* şəkilçisi artırılır: amerika+lı, kanada+lı, avstraliya+lı və s. Düşünməyə dəyər...

* * *

Bir para ölkələrin idarəetmə-ərazi bölgüsünün də dilimizdə düzgün işlədilməməsi birbaşa rus dilinin təsiri ilə bağlıdır. Məlumdur ki, ABŞ ayn-ayrı **ştat**ların birləşməsindən yaran-

dığı kimi, Almaniya və Avstriya da ayrı-ayrı **land**ların (*Land* almanca *ölkə* deməkdir) federasiyasından yaranıb. Bu sözü ruslar *земля* kimi verirlər. Sovet dövründə buna bizim dildə *ərazi* deyirdilər, son vaxtlar isə qəzetlər tam hərfi tərcümə yolu ilə gedərək həmin bölgü vahidinin adını *torpaq* kimi yazır: 1) *Almaniyanın daxili işlər naziri bildirib ki, ötən il ölkədə 13 min qanun pozuntusu qeydə alınıb. Şərqi federal torpaqlarda vəziyyət daha gərgindir;*

2) *Avstriya Federasiyası 8 torpaqdan və torpaq stasuna malik olan Vyana şəhərindən ibarətdir.*

Biz AFR-dəki və Avstriyadakı idarəetmə-ərazi bölgü vahidlərinin dilimizdə orijinala uyğun olaraq "landlar" şəkilində işlədilməsini təklif edirik. Başqa ölkələrdən bəhs edərkən də eyni prinsipi tətbiq etmək vacibdir (Albaniya *retilər*i, Macarıstan *medyələri* və s.).

* * *

Jurnalistlərimizin nitqində geniş yayılmış səhvlərdən biri də hər hansı nitq hissəsinin (tutaq ki, isimin) ifadə etdiyi mənanın ondan əvvəl, yaxud sonra yazılan (deyilən) başqa bir sözlə (tutaq ki, sifətlə, zərflə və ya fellə), yaxud şəkilçi ilə təkrarlanmasıdır. Elmi dildə belə sözlərə və şəkilçilərə **pleonazmlar** deyilir (yunancadan tərcümədə *pleonasm* artıqlıq, izafilik deməkdir). N.A.Nekrasovun bu barədə də maraqlı fikiri var: "Kəndli taxılı necə sovurursa, dili də eləcə "sovurmaq" lazımdır... Bu zaman dən xırmanda qalır, saman qırıntılarını və tozu isə külək aparır". Bəli, jurnalist "küləyin" apara biləcəyi bütün lüzumsuz ifadələri, sözləri və hissəcikləri mətndən çıxarıb atmağı bacarmalıdır.

Aydınlıq üçün bir neçə misala diqqət yetirək:

1) *Faciəli situasiya yenidən təkrarlana bilər;*

2) *Hadisələrin bu cür gedişi gələcək perspektivdə bizi çıxılmaz vəziyyətə sala bilər.*

Təkrarlanmaq bir hadisənin ikinci dəfə, *yenidən təkrarlanmaq* isə üçüncü dəfə baş verməsi (bir dəfə olub, təkrarlanıb, yenidən təkrarlanıb) deməkdir. Gətirdiyimiz birinci misalda isə müəllif situasiyanın (torpaq sürüşməsinin) ikinci dəfə də ola biləcəyindən ehtiyatlanır. Deməli, burada *yenidən* sözünə ehtiyac yoxdur. *Perspektiv* sözünün ifadə etdiyi məna *gələcək, gələcəyin görüntüləri*¹ deməkdirsə, onda *gələcək perspektiv* nə deməkdir? Keçmiş perspektiv də olurmu? Eyni sözləri *ilk öncə, keçmiş SSRİ, bəyanatı açıqlamaq, sıxılmış yumruq, qiymətin bahalaşması* (qiymət bahalaşmır, mal bahalaşır. *Baha* elə *qiymət* deməkdir), *klinik xəstəxana* (Klinika tibb universiteti tələbələrinin təcrübə keçdikləri və alimlərin elmi araşdırmalarla məşğul olduqları xəstəxanadır) ifadələri haqqında da söyləmək olar. Bunlar nitqdə təkrarçılıq yaratmaqla yanaşı, həm də yazının, danışğın pıntılığına səbəb olur. Təkrar edirik ki, mətndəki hər dil vahidinin öz çəkisinə uyğun müəyyən fikir yükü olmalıdır. Bu yük yoxdursa, dil vahidi hansı sözün-sə yükünə şəriq çıxırsa, onu işlətməyə ehtiyac yoxdur. Dil vahidinin fikir vahidinə uyğunluğunu kimyadakı valentliklə tutuşdurmaq olar. Məsələn, mis 2-oksidin (*CuO*) tərkibində ikivalentli oksigen atomu eynivalentli mis atomu ilə (*Cu=O*), suyun tərkibində isə ikivalentli oksigen atomu birvalentli iki hidrogen atomu ilə (*H-O-H*) birləşmişdir. Mətn də belədir. Fikir vahidi öz “valent”liyinə uyğun dil vahid(lər)i ilə birləşib bir tamlıq, bütövlük yaradır, lazımsız sözlər isə, bir növ, göydən asılı qalaraq başqa bir sözün “qida”sına ortaq olur.

5 ədəd kitab, 8 nəfər tələbə, 3 baş inək, dekabr ayının 12-si tipli ifadələrdəki *ədəd, nəfər, baş, ay* sözlərini də pleonazm hesab etmək olar. Bunları *5 kitab, 8 tələbə, 3 inək, dekabrın 12-si* kimi vermək lazımdır.

Aşağı düşmək, yuxarı qalxmaq, geri qayıtmaq, geri qaytarmaq kimi feli birləşmələrin birinci tərəfləri də lüzumsuz sözlər

¹ Вах: Словарь иностранных слов. Москва, 1989, с. 383.

qrupuna daxildir, lakin sabit söz birləşmələri kimi formalaşdıqları üçün onlardan "yaxa qurtarmaq" xeyli çətin olsa da, hər halda mümkündür. Məsələn, *İstehlak mallarının qiyməti aşağı düşüb* əvəzinə *İstehlak mallarının qiyməti düşüb*, yaxud *İstehlak malları ucuzlaşıb*, *Ətin qiyməti yuxarı qalxıb* əvəzinə *Ətin qiyməti qalxıb*, yaxud *Ət bahalaşıb*, *Top dirəyə dəyib geri qayıtdı* əvəzinə *Top dirəyə dəyib qayıtdı*, *Qapıçı topu geri qaytardı* əvəzinə *Qapıçı topu qaytardı* yazmaq (demək) daha yaxşıdır.

Bəllidir ki, Azərbaycan türkcəsində müəyyən anlayışları yalnız söz kökləri deyil, onlara qoşulan şəkilçilər də ifadə edə bilər. Misal üçün, *-sa (-sə)* şəkilçisi cümlədə müəyyən şərt qoyulduğunu bildirir, bir qayda olaraq, qoşulduğu sözü məntiqi vurğu altına salır və beləliklə, fikirin, cümlənin bütün şərt yükünü daşımağa qadir olduğunu sübut edir.

Misal: *İşğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını qeyd-şərtsiz azad etməsə, qoşunlarını ərazimizdən çıxartmasa, Ermənistanın taleyi çox acınacaqlı olacaqlı.*

Bu tipli cümlələrdə çox zaman *-sa* şəkilçisindən əlavə, *əgər* bağlayıcısı da yazılır və o, missiyasını bacarıqla gerçəkləşdirən həmin şəkilçiyə "boğazortağı" olmaqdan savayı bir iş görmür:

1) *Əgər bu, qələbədirsə, iradənin qələbəsidir*; 2) *Əgər 6 aydan sonra yenə də qohumlarınızı gətirib buraya dolduracaqsınızsa, onda mən belə xəstəxanaya pul verə bilmərəm.*

Bu cümlələrdəki *əgər* bağlayıcısı şərtin daha qüvvətli, daha təsirli ifadə olunmasına xidmət etmək əvəzinə *-sa* şəkilçisinin qoşulduğu sözlərin məntiqi vurğu "yorğan"ının bir hissəsini cümlənin ortasından əvvəlinə — öz üstünə çəkməklə oxucunun fikirini yayındırır. Buna yol verməmək üçün söz sərrafi olmuş klassiklərimiz:

1) ya *əgər* sözünü *-sa* şəkilçili sözə mümkün qədər yaxınlaşdırmış;

2) ya da *əgər* sözü işlədilən cümlədə (misrada) *-sa* şəkilçisi-ni;

3) *-sa* işlədilən yerdə isə *əgər* bağlayıcısını işlətməmişlər.

1) Oda yandırmasa gər şölə ilə nöh fələki,
Nə bitər atəşi-ahi-dili-suzanımdan?..
...Can əgər çıxsə tənimdən əsəri-mehr ilə,
Əsəri-mehrini sanman ki, çıxar canımdan.

(M.Füzuli)

Sən kimi aləmdə olmaz, gər olarsa, dilbəra,
Bu gözü cadusifət, həm qaşları məkkar ola.

(Ş.İ.Xətai)

...Cəvahirilər xərc eylərəm şanma,
Əgər müştəq olsan sözə, Fatimə!

(M.P.Vaqif)

Ələsgərin meyli ondan üzülməz,
Əgər ayrı düşsə, şad olub gülməz...

(Aşıq Ələsgər)

2) Əgər su damənin tutdum(-), rəvan döndərdi üz məndən,
Və gər güzğudən umdum(-) sidq, əksi-müddəə gördüm.

(M.Füzuli)

Özgə aşıqlər əgərçi dil verər(-) dildarinə,
Bu Xətai xəstə, gör, yolunda qıldı can fəda.

(Ş.İ.Xətai)

Əgər yarsan(-), gəl sarmaşaq qol-boyun,
Durub daldalardan baxmağın nədir?

(M.P.Vaqif)

Oğul mənimdir(-) əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

(M.Ə.Sabir)

3) Könüldə dust təmkin bulsa, olmaz gözdə cövlani,
Məhəbbət sabit olsa, öz yerindən intiqal etməz.

(M.Füzuli)

*Can olmaz **isə**, sən tək canan yetər mana,
Vəslin bu xəstə könlümə dərman yetər mana.*

(Ş.İ.Xətai)

*Yarın xəyalilə mən bu gün şadəm,
Qəribliyə düşsəm, qan ağlar didəm.*

(M.P.Vaqif)

*Can qurban eyləsən, layiqdir, layiq,
Bir yar ki, mətləbi tez qanan ola.*

(Aşıq Ələsgər)

İstər klassiklərimizin, istərsə də çağdaş yazarlarımızın əsərlərində şərt anlamı bəzən bu komponentlərdən (*əgər* bağlayıcısından və *-sa* şəkilçisindən) heç biri olmadan da ifadə edilir:

*Canı kim cananı üçün **sevər** — cananın **sevər**,
Canı üçün kim ki cananın **sevər** — canın **sevər**.*

(M.Füzuli)

Çağırmanın, özüm gələcəyəm.

Sonuncu cümlədəki *çağırmanın* sözü (*əgər*) *çağırmasan* mənasındadır. Bu forma şifahi nitqdə intonasiya ilə daha yaxşı ifadə olunur.

Dilimizdə geniş işlənən lüzumsuz sözlərdən biri də *tərəfindəndir*. Bu söz rus dilində isimin birgəlik (творительный) halında işlənən bir para sözlərin (*Книга написана **Ивановым***), eləcə də *со стороны* ifadəsinin hərfi tərcüməsi nəticəsində dilimizə daxil olub və ona hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının nitqində daha tez-tez rast gəlirik. Onlar çox vaxt *Canini yaxalamışq* əvəzinə *Canı tərəfimizdən yaxalanmışdır* deyirlər.

Əlbəttə, biz heç bir sözü, o cümlədən *əgər* və *tərəfindən* kəlmələrini dilimizin lüğət tərkibindən çıxarıb atmağı təklif et-

mirik. Bəzən onların qaçılmaz olduğu məqamlarla da rastlaşırıq. Məsələn, İngiltərə rejissoru Lindsey Anderson (1923-1994) 1968-ci ildə "İf..." adında bədii film çəkmişdir. Təbii ki, bu filmin adını ingiliscədən "Əgər..." formasında tərcümə etməliyik. Oxşar situasiya ilə başqa hallarda da üzləşə bilərik.

Əgər və tərəfindən sözlərindən fərqli olaraq *ərzində* sözünü birmənalı şəkildə pleonazmlar sırasına daxil etmək düzgün deyil. Sadəcə, onu məqamında işlətmək lazımdır. Bilməliyik ki, *ərzində* sözünün mayasında fasiləsizlik, kəsilməzlik var. Məsələn, *Saatın saniyəölçən əqrəbi gün ərzində 1440 dəfə dövr edir* cümləsində, yaxud Səməd Vurğunun «Mən tələsmirəm» şeirindəki bu parçada o, yerində işlənib:

*Elə zənn etmə ki, ağırlaşmışam,
Ayağı sarıqlı şikəst bir quşam...
Qoy dünya böyüsün, zaman uzansın,
Bir günün **ərzində** aylarla yansın
Al günəş gözündən nur yağa-yağa...*

Bu inək gün ərzində 20 litr süd verir cümləsində isə fikir təhərif olunub, çünki saatın əqrəbi bəqiqətən fasiləsiz fırlandığı, Günəş həqiqətən fasiləsiz yandığı halda, inək bütün gün *ərzində* yox, 24 saatda uzaqbaşı 3 öynə (dəfə) sağılır.

Jurnalist yazısının qısalıq tələbi təkcə cümlələrdəki ayrı-ayrı lüzumsuz sözləri deyil, hətta sözlərdəki lüzumsuz şəkilçiləri də ixtisar etməyi nəzərdə tutur. Bununla bağlı, dilçi alim Ə.M.Cavadovun bir məqaləsində oxuyuruq: "*Düşməncilik* sözündə *-çi* şəkilçisi artıqdır. Bu sözün antonimi olan *dostluq* sözündə *-çu* işlənmir. Deməli, *düşməncilik* sözü də *düşmənlilik* şəkilində olmalıdır"¹. Müəlliflə tam razılaşıq və qeyd edirik ki, bu fikir *peşmançılıq*, *narahatçılıq*, *sakitçilik* kimi bir çox başqa sözlərə də aid edilməlidir. Məsələn, *Azərbaycanın paytax-*

¹ Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1988, s. 105.

tında yaranan yol tıxaclarını sürücülər və sərnişinlər narazılıqla qarşılayırlar cümləsində narazılıqla əvəzinə narazılıqla yazılsaydı, daha yaxşı olardı. Bəzi dilçilər avaraçılıq, yetimçilik, kasıbçılıq sözlərindəki -çılıq hissəsini mürəkkəb şəkilçi hesab edir, onun işlənməsinə haqq qazandırırırlar. R.İsrafilova erməni E.V.Sevortyana əsaslanaraq yazmışdır: “Şəkilçilərin bir qismi bir neçə şəkilçinin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Məsələn, -çı, -lıq şəkilçisi bir sıra sözlərin tərkibində özünü mürəkkəb şəkilçi kimi göstərir. Bu şəkilçinin tərkib hissələrinin hər biri (-çı və -lıq) müstəqil şəkilçidir. Həmin şəkilçilərlə dilimizdə çoxlu miqdarda söz yaradılmışdır. Məsələn, dil sözündən -çi şəkilçisi ilə dilçi, bundan isə -lik şəkilçisi ilə dilçilik sözü düzəldilmişdir. Bəzən isə həmin şəkilçilərin birləşməsi (-çı və -lıq) mürəkkəb şəkilçi əmələ gətirir. Söz birbaşa -çılıq // -çilik // -çuluq // -çülük şəkilçiləri ilə yaradılır. Məsələn: tələbəçilik, peşmançılıq, ailəçilik və s.”¹

Əslində isə, həmin “mürəkkəb” şəkilçi məhz “-çı⁴”nın yerləşməsi nəticəsində formalaşmışdır. “-çı⁴”dan sonra -lıq⁴ şəkilçisi yalnız o zaman işlədilə bilər ki, sözün kökü ilə (isimlə) -çı birlikdə müəyyən anlayış bildirsin, həmin birləşmənin leksik mənası olsun: *dil+çi+lik, dəmir+çi+lik, yalan+çı+lıq* və s. Lakin dilimizdə *tələbəçi, peşmançı, avaraçı, yetimçi, kasıbçı* sözləri olmadığından onlara -lıq şəkilçisi artırmaq olmaz. *İdxalatçı, istehsalatçı, dekanathıq* sözlərindəki -at şəkilçisi də artıqdır (*idxalçı, istehsalçı, dekanlıq* olmalıdır).

“Azərbaycan dilində bütün isimlər cəm şəkilçisi qəbul edə bilər. Ancaq elə isimlər var ki, nitq zamanı onların cəmdə işlədilməsi elə də asan olmur. Bu, ilk növbədə xüsusi isimlərə aiddir. Bəzi başqa dillərdən (məsələn, rus dilindən) fərqli olaraq dilimizdə daimi olaraq yalnız cəm formada işlənən isimlər yoxdur. Bu hal ümumiyyətlə türk dillərinin qrammatik sistemi üçün səciyyəvidir. Təəssüf ki, Türkiyə türkcəsində hə-

¹ Müasir Azərbaycan dili, 3 cildə, cild II, Bakı: 1980, s. 15-16.

an azı iki hissədən ibarətdir: şalvarın iki qıçı, tərəzinin iki
i, qayçının iki qanadı var və s. ;

2. Həmin sözlərin çoxunda cəm şəkilçisini atanda sözün
səlik mənası dəyişilir: *bec* — *çəki*; *dyx* — *ruh*, *çac* — *60 də-
lik vaxt* və nəhayət, *выбор* — *seçim*.

выбор sözü rus dilində ona görə cəm halda işlənir ki, seç-
mə (bir prosesdə) iştirak edən hər kəs öz seçimini edir. Baş-
qa sözlə, *seçim* konkret bir şəxsə, *seçki* isə küll halında götü-
rülmiş topluma aid olan anlayışdır. Bütün bunlar yad dilin
təsiri ilə meydana gəlmiş pozuntulardır, lakin mediamızda
qrammatikanın qaydalarına əməl olunmaması ucbatından
irəli gələn yanlışlıqlar da az deyil. “İbtidai sinif şagirdləri də
bilirlər ki, miqdar sayından sonra gələn isim cəm şəkilçisi qə-
bul etmir, lakin “bir sıra yazılarda ara-sıra *Qonaq komanda-
nın tərkibində altı əcnəbi oyunçular* iştirak edirdi; *Rayonumu-
zun ərazisində yeddi yeni körpülər* tikilmişdir tipli cümlələrə tə-
sadüf olunur.

Bir sayı bəzi sintaktik məqamlarda birbaşa miqdar bildir-
mək funksiyasından uzaqlaşaraq təxminən ədat kimi işlənir,
ancaq saylıq məzmununu da tamam itirmir. Buna görə də on-
dan sonra gələn isimlərin çoxluq məzmunu bildirməsi dil və
məntiq pozuntusuna səbəb olur. Qəzet materiallarının dilin-
də rast gəlinən *İdmançılarımız daha bir parlaq qələbələr qa-
zandılar; Həmin gün bu barədə maraqlı bir söhbətlər eşitdim*
kimi cümlələr dediklərimizi təsdiq edir”¹.

İlham müəllimin saylarla bağlı bu fikiri də gərəklidir ki,
“nitqdə təxmini saylardan istifadə olunanda onlar mütləq yu-
varlaqlaşdırılmalıdır. Yoxsa məzmun dolaşlıq, fikir mənasız
görünür: 1) *Ötən il dövlət sifarişli ilə doqquzadək film çəkildi*; 2)
Onun 57-yə yaxın yaşı vardı cümlələrində olduğu kimi.

Sayların işlədilməsi ilə bağlı problemlərdən bəhs edərkən
həm numerativ söz kimi onlarla yanaşı işlədilən, həm də mor-

¹ Abbasov İlham. Göstərilmiş məqalə.

foloji cəhətdən bu kökdən yaradılan *saylı* kəlməsinə də toxunmaq istərdik. *Nömrə* anlayışı və onu ifadə edən söz beynəlmiləl xarakter daşıyır. Azərbaycan dilində də bu kəlmə on illər boyu işlədilmişdir, lakin son 10-15 ildə kimlərinə subyektiv rəyi ilə KİV-də *nömrəli* sözü əvəzinə *saylı* işlədilməyə başladı və tədricən danışığ dilinə də nüfuz etdi. Dildən baş çıxaranların hamısına aydındır ki, *say* və *saylı* sözləri *nömrə* və *nömrəli* sözlərinin daşdığı mənanı tam ehtiva edə bilmir.

Say, *saylı* sözlərinin yersiz işlədilməsi bir çox hallarda gü-lünc situasiyaların yaranmasına səbəb olur.

Təsəvvür edin, polis zabiti postda dayanmış çavuşdan soruşur:

— *Ə, keçən maşının sayı neçə idi?*

— *Rəis, vallah, çox idi, saya bilmədim.*

Yaxud, bir nəfər digərindən soruşur:

— *Evinizdə telefonun sayı neçədir?*

— *Dörd dənədir, hər otaqda biri var.*

Bunun nəticəsidir ki, bəzi hallarda *Əlaqə üçün filan, filan saylı nömrələrimizə zəng vurun* kimi absurd ifadələrlə qarşılaşmalı oluruq”¹.

Media dili üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, bəzi mətnlərdə təsdiq və inkar feilləri qarışıq salınır, hansı formanın harada işlədilməsinin doğru olduğunu müəyyənləşdirməkdə jurnalistlər çətinlik çəkirlər. Bu daha çox tərkibində *nəinki*, ...*hətta*, *nə*, *nə də* bağlayıcıları olan cümlələrə aiddir:

Həmkarlar təşkilatı nəinki mənə maddi yardım etdi, hətta əlimdə olanları da tutub aldı;

Həmkarlar təşkilatı nəinki əlimdə olanları tutub aldı, hətta mənə maddi yardım da göstərdi.

Hər iki cümlə yanlışdır. Doğru variantlar belədir: *Həmkarlar təşkilatı nəinki mənə maddi yardım etmədi, hətta əlimdə olanları da tutub aldı;* 2) *Həmkarlar təşkilatı nəinki əlimdə*

¹ Abbasov İlham. Göstərilmiş məqalə.

olanları tutub almadı, hətta mənə maddi yardım da göstərdi.

“Deyirlər ki, guya cümlədə *nə, nə də* inkarlıq bağlayıcıları işlədilibsə, onun xəbəri feilin inkarında ola bilməz. Guya iki inkarın yanaşı işlədilməsi təsdiq mənası verir. Belə çıxır ki, *Nə mən sizə gəlmədim, nə də sən zəng vurmadin* cümləsi *Həm mən sizə gəldim, həm də sən zəng vurdun* kimi anlaşılmalıdır. Fikrin mənasızlığı göz qabağındadır. Bu ideya ötən əsrin 40-50-ci illərində sovet elmində hökm sürmüş məntiqi dilçilik nəzəriyyəsinin qalığıdır və riyazi sillogizm qaydalarının dilə mexaniki tətbiqindən ibarətdir. Dilimizin praktikası isə minlərlə nümunə ilə birmənalı şəkildə sübut edir ki, tərkibində inkarlıq bağlayıcısı olan cümlənin xəbəri həm təsdiqdə, həm də inkarda ola bilir.

Füzulinin -

Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə,

Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri. —

misraları ilə Aşıq Ələsgərin —

Arif məclisində bir söz söylərəm,

Nə hədyan, nə çəşqin, nə qələt olmaz. —

misraları ədəbi dil normalarına eyni dərəcədə uyğundur”¹.

Mövzunu İlham Abbasovun belə bir fikiri ilə tamamlayırıq ki, əslində ana dilimizi qanı-canı, ailə mühiti ilə uşaqlıqdan mükəmməl öyrənmiş adama dilçilik qaydalarını bilmək heç vacib də deyil. Onun düzgün danışması, yaxud yazması normal nəfəs alması kimi təbii bir şeydir, amma dili yaxşı bilməyənin peşə səviyyəsini yüksəltmək üçün qaydaları izah etməkdən başqa yol qalmır. Fəqət çox zaman heç bunun da köməyi olmur, çünki qaydaları anlamaq üçün şəxsin dilçilikdən, heç olmasa, elementar təsəvvürü olmalıdır.

¹ Abbasov İlham. Göstərilmiş məqalə.

MÖVZUYA AİD TÖVSIYƏLƏR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. *Hansı ki, hərçənd (ki)* sözlərini işlətməyin.
2. Cümləni *baxmayaraq ki* sözü ilə başlamayın.
3. *Yol tikmək yox, yol çəkmək, körpü tikmək yox, körpü salmaq* yazmaq lazımdır.
4. Yadda saxlayın: Hindistanın paytaxtı *Nyu-Dehli* yox, *Nyu-Delhi* şəhəridir.
5. Dövri mətbuatdan pleonazmlara aid nümunələr seçin.
6. -*çı*⁴ şəkilçisinin lazımsız olduğu məqamları özünüz üçün aydınlaşdırın.
7. *Parlament və bələdiyyə seçkiləri. Prezident seçkiləri.* Hansı düzgündür?

MÖVZUYA DAİR ƏDƏBİYYAT:

1. **Əhmədli N.A.** Nisbi sifətlərin tərcüməsinə dair bəzi mülahizələr / Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2010, № 1, s. 11-14
2. **Əsgərov M.Ə.** Nəqliq sənətinin əsasları. Bakı: 1975
3. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə. Cild II. Bakı: 1980
4. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: 1988
5. **Rüstəmov T.T.** Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: 1981
6. **Yadigar Fəxrəddin.** Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız. Bakı: 1997

V MÖVZU

JURNALİSTİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ SÖZ YARADICILIĞI

Dərsin planı:

- 1. Söz yaradıcılığını zəruri edən əsas amil*
- 2. Leksik yolla söz yaradıcılığı*
- 3. Qrammatik yolla söz yaradıcılığı*

Sərlövhədəki yaradıcılıq kəlməsini müstəqim mənada anlamaq lazım deyil. Əvvəl qeyd etmişdik ki, nitqin məzmununu təşkil edən fikir onun forması olan dildən qat-qat zəngindir. Dünyada elə bir dil yoxdur ki, beyində formalaşmış fikiri, informasiyanı tam həcmdə ifadə edə bilsin. Buna görə hətta ən zəngin dildə yazan ustad qələm sahibləri də məzmunamüvafiq dil vahidləri tapmaqda çətinlik çəkirlər. XX əsrin qüdrətli sənətkarlarından biri — Xalq şairi Rəsul Rza özünə-məxsus bir səmimiyyətlə yazırdı:

*Söz çıxıb ceyran dalına,
Həsrət qalıb bir müqəyyəd¹
Qafiyənin vüsalına,
Ürəyimin ağrısından
Pələng kimi bağırmışam...*

“Jurnalistika da söz sənətidir. Adi xəbərdən tutmuş, publisistik yazılardək hər biri məharətlə qələmə alındıqda oxucu üçün maraqlı olur. Hər bir yazını, hətta kiçik deyimi də çoxlarına dönə-dönə oxutmaq üçün axtarış və zəhmət lazımdır. Mətbuat tariximiz belə yazılarla zəngindir. Məsələn,

¹ Müqəyyəd - burada lazım olan mənasındadır.

“Molla Nəsrəddin” dərgisindəki bəzi yazılar, işlədilən ifadələr bu gün də xalqımızın dilində əzbərdir. Çünki o sözlər istedadların qələmindən çıxıb. Müqayisə üçün deyək ki, iki usta bina hörür. Biri daşı necə gəldi palçıqın üstünə qoyur, digəri isə sanki kərpicləri öz nəfəsi, əllərinin hərarəti ilə “toxuyur”, onlardan elə formalar, naxışlar vurur ki, heyran olursan. Hər bir sənət və peşədə olduğu kimi, jurnalistikada da sözün sənətə çevrilməsi üçün gərək yazdıqlarını ürəyinin odunda bişir-sən, cilalayasan. Fikirini oxucuya çatdırmaq üçün elə sözlər seçməlisən ki, oxucu ilk cümlələri oxuyan kimi deyilənlər onun beyininə yazılsın, onu duyğulandırsın, ona müsbət enerji versin. Yalnız belə yazarsansa, oxucu qəzet səhifəsində hər dəfə sənin imzanı axtarar...”¹

Beləliklə, jurnalistin nitq mədəniyyəti onun lazımi sözü tapıb yerinə qoymaq bacarığını da əhatə edir. Söz yaradıcılığı leksik və qrammatik üsullarla olur.

I. Leksik yolla söz yaradıcılığı

Leksik üsulla söz yaradıcılığının başlıca qaynaqları klassik yazılı ədəbiyyat, folklor (tarixi yazılı abidələr də daxil olmaqla), canlı danışiq dili, dialekt və şivələr, əcnəbi dillərdir.

* * *

Klassik yazılı ədəbiyyatdan sözəlməyə bircə misal gətirək. Ruscadakı *депзатм* feilinin (isim forması: *депзание*) mənası “hər hansı nəcibliyə, aliliyə, yeniliyə cəsarətlə can atmaq”²dir. Müasir dilimizdə bu sözün nə uğurlu, nə də uğursuz qarşılığı yoxdur. O, “Rusca-azərbaycanca lüğəf”də 1. *cəsarət etmək, cəsarətli olmaq, ürəkli olmaq*; 2. *yeniliyə can atmaq* (*депзание*

¹ Məlikzadə Səməd. Oxucu məni duymursa... “Zaman Azərbaycan” qəzeti, 2008-ci il, 12 yanvar.

² Ожегов С.И. Словарь русского языка. Москва: 1983, с. 144.

-1. *cəsarət, cürət*; 2. *cürətmə, cəsarətmə*; 3. *coşqun arzu, yenilik arzusu*) kimi yozulub¹. Belədirsə, bəs tamam başqa anlayış olan *осмелиться* nədir? Yenə həmin lüğətə baxaq: *cürət etmək, cəsarət etmək, ürəklənmək*²; *смелость* — *cürət, cəsarət*³. Görürsünüz? Rusca tamam ayrı-ayrı anlayışları bildirən iki söz bizə eyni anlayış kimi təqdim olunur. Akademik Ağamusa Axundov həmin sözlərin (*дерзать* və *дерзание*) qarşılığını İ.Nəsiminin əsərlərində tapmış, müasir dilimizə gətirməyi təklif etmişdir⁴: *дерзать* — *arnamaq*; *дерзание* — *arnayış* (*Дело молодежи* — *derзать: Gənclərin işi arnamaqdır*; *Дерзание молодежи* — *Gənclərin arnayışı*).

* * *

Leksik yolla söz yaradıcılığının zəngin qaynaqlarından biri də ***el yaradıcılığı***, xüsusən dastanlar, onların bariz nümunəsi isə «Kitabi-Dədə Qorqud»dur. Türk dünyasının ən dəyərli yazılı abidələrindən olan həmin kitabdan götürülmüş *yağmalamaq* feili vizual nitqdə çoxdan işlədilməkdədir: *Hamının işi satmaq, dağıtmaq, yağmalamaqdır*.

Həmin qaynaqdakı çoxsaylı sözlər sırasından seçdiyimiz daha üçcə kəlməyə baxaq:

Dadı — xəstəyə, yaxud uşağa baxan qadın, tərbiyəçi, mü-rəbbiyə (hamısı alınma sözlərdir və heç biri fikri dəqiq ifadə etmir);

Ənik — canavar balası (toyuq balasına *cücə*, inək balasına *buzov* və s. deyirik. Amma müasir ədəbi dilimizdə canavar balasının, pişik balasının və bir sıra başqa heyvan balalarının

¹ Русско-азербайджанский словарь в 3-х томах, т. 1, Баку: 1991, с. 295.

² Русско-азербайджанский словарь в 3-х томах, т. 2, Баку: 1991, с. 322.

³ Русско-азербайджанский словарь в 3-х томах, т. 3, Баку: 1991, с. 200.

⁴ “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20 may 1983-cü il.

adı yoxdur);

Yanqu — əks-səda (*yanqulanmaq* — *əsk-səda vermək*). Çoxdandır, dilimizin təbiətinə uyğun gəlməyən, yamaq kimi görünən izafət tərkiblərindən can qurtarmaq istəyirik. “*Nöqteyi-nəzər*”i “*baxım*”la, “*həddi-buluğ*”u “*yətkinlik*”lə və s. əvəz etsək də, «*əks-səda*» hələ də fəal lüğət tərkibimizdə qalmaqdadır. Halbuki *yanqu* sözü həmin anlayışı çox gözəl ifadə edir. Bu sözün etimologiyasının *yanmaq* feili ilə əlaqəsi olmasa da [*yanqu* sözü, çox güman ki, *yan*, yəni *köməkçi*, *yardımcı*, *törəmə* və *qu* (*səs*) sözlərinin birləşməsindən yaranıb, *dəyib-qayıdan*, *ikinci səs* deməkdir], fonetik cəhətdən onun səslənişində yangı, nisgil assosiasiyası var. İnsanın, başqa canlıların səsi o vaxt yanqulanır (əks-səda verir), dağı-daşı lərzəyə gətirir ki, o, dara düşür, içində yangı, nisgil, həsrət olur.

«Kitabi-Dədə Qorqud»dan və başqa dastanlarımızdan istənilən qədər bu cür uğurlu söz tapıb çağdaş dilimizə gətirə bilərik. Qeyd edək ki, yuxarıdakı hər üç söz çağdaş Anadolu türkcəsində işlənməkdədir.

* * *

Ərəb, fars, rus dilləri ilə çoxəsrlik təmas ana dilimizin bir çox sözlərini ədəbi leksikamızdan sıxışdırsa da, ***canlı danışığ dilini*** silə bilməyib. İndi ölkəmizin milli-demokratik mətbuatında həmin sözlərə fəal qayıdış duyulmaqdadır: *yağı* (düşmən), *çağ* (vaxt), *görk* (ibrət), *suç* (təqsir), *öc* (qisas) və s.:

*Ermənəni **yağıları** Vətənimizə hücum edəndə doğma yurda qayıtdım;*

*Hakimiyyətin ilk **çağlarında** Qorbaçov qoşunu oradan çıxartdı;*

*Ən gözəl **görk** olub-keçənlərdir;*

*Subyektin **suçsuzluğu** faktına söykənərək bu aktı azadlığa-qəsd adlandırmaq olardı;*

*Doğma torpaqdan güc almayan yağıdan **öc** ala bilməz və s.*

Canlı danışq dilinə bu cür müraciəti davam etdirmək lazımdır. İkicə misal: qatıq, süd, yağ, şor... hazırlayan müəssisəyə *Süd məhsulları kombinatı* (ruscadakı *Комбинат молочных продуктов* birləşməsinin hərfi tərcüməsi), həmin məhsulların satıldığı yerə *Süd məhsulları mağazası* deyirik. Həlbuki canlı danışq dilimizdə həmin anlayışı dəqiq bildirən, gözəl səslənən, yığcam *ağartı* sözü var: *Ağartı kombinatı*, *Ağartı mağazası (dükanı)* demək daha yaxşı deyilmi?!

Şəhərdaxili avtobuslarda yazılıb: *Gediş haqqı 20 qəpik*. Uşağımızı evdən bir yerə göndərəndə ona *gedişhaqqı* yox, *yolpulu* veririk. Avtobuslarda da elə bu cür yazmaq lazımdır: *Yolpulu 20 qəpikdir*. Avtobusdan söz düşmüşkən bir fikirimizi də bildirək. Sərnişinlərin 99 faizi sürücüyə belə müraciət edir: *Ostanovkada saxlayın!* *Ostanovka* sözü ilə işimiz yoxdur. O da dilimizə soxulmuş çoxsaylı varvarizmlərdən (*уже, кстати, между прочим, оказывается, потолок, краска, пол* və s.) biridir və müstəqillik illərində doğulmuş gənclərin nitqində belə sözlərin olması birbaşa valideynlərlə müəllimlərin suçudur. Uşaqlar həmin sözləri ilk dəfə məhz onlardan eşidirlər.

Sual oluna bilər: *ostanovka* sözü varvarizmdir, onu işlətmək olmaz. Bəs *saxlamaq*? Bu ki öz sözümüzdür. Bəli, öz sözümüzdür, amma yerində işlənməyib. *Saxlamaq* sözünün mayasında uzunmüddətliklik var. Maşını haradasa saxlayıb bir neçə saatlığa, bir neçə günlüyə, hətta bir neçə aylığa harayasa getmək olar, amma dayanacaqda düşmək üçün *saxlayın* yox, *əyləyin* demək lazımdır. Təsadüfi deyil ki, *əyləc* sözü *saxlamaq* yox, *əyləmək* feilindən düzəlib.

Vağzallarda sərnişinlərin əşyalarını müvəqqəti saxlamaq üçün xüsusi yer olur. Buna rusca *камера хранения* deyirlər. Biz də həmin birləşməni elə o cür kalka etmişik: *saxlama kamerası*. Canlı danışq dilində bunun uğurlu qarşılığı *saxlane yeridir*.

Jurnalistlərimiz bəzən ifrata vararaq tərcüməsi mümkün olmayan sözlərin də öz dilimizdə qarşılığını tapmağa çalışırlar. Məsələn, *boykot* sözünün. Bu da sözün etimologiyasını bilməməkdən irəli gəlir. Böyük mütəfəkkir Nəriman Nərimanov hələ 1906-cı il aprelin 7-də “İrşad” qəzetində dərc olunmuş “Cümə söhbəti” felyetonunda yazırdı: “Hamı sözü tərcümə etmək mümkün deyil. Bəlkə tərcümə etsəniz, mənası dəyişilər... Buyurunuz, əfəndim, *boykot* sözünü tərcümə ediniz... Yox, əfəndim, əcəb yerə başımızı ağrıtmayınız, *boykot* sözünü tərcümə etmək istəyirsinizsə, əvvəl *Qasım*, *Tiflis*, *Moskva*, *Maşa*, *Saşa* sözlərini tərcümə ediniz. Bu sözlər ismi-xasdır (xüsusi isimdir — *N.Ə.*), nasıl tərcümə etmək? Boykot həmçinin ismi-xasdır... Lakin bu “xoşbəxt şəxs” kim olubsa, bilirsiniz, zənn edirəm. Mən söylərəm: İrlandiya dövlətində cənab Lord İrnanın böyük mülklərinə baxıcı Çarlz Boykot olub, cəmi ixtiyarat onun əlində imiş. Cənab Boykot lordun mülklərini icarəyə verib icarədarlarla çox yaman rəftar edərmiş. İcarədarlar cənab Boykotun zülmələrinə, əziyyətlərinə xeyli vaxt davam edib ah və nalə edərlərmiş... İrlandiya camaatı icarədarlara olunan zülmələri qəbul etməyib lənətnamə düzəltdi ki, Boykotla heç kəsin əlaqəsi olmasın... Boykot cənabları tək-tənha qalıb İrlandiyadan qeyri dövlətə qaçdı...

Ruslar *boykot* sözündən feil düzəldiblər. Biz də *boykotlamaq* desək, nə eybi var?”¹

Hələ indi də *boykot* sözünü tərcümə etməyə cəhd göstərənlərə rast gəlinir:

İşğalçı millətin dilində olan radio, televiziya və qəzetlərə dirənış göstərmək (onları boykot etmək) və maraqlanmamaq Güney Azərbaycan Türkünün farslaşdırıcılıqdan qurtulmağa istiqamətlənmiş ən düzgün addımı olar.

Canlı danışiq dilindən istifadənin bir forması da arxaizmlərə yeni məzmun verib onların ömrünü uzatmaqdır. Elm və

¹ Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1985, s. 326-327.

texnikanın inkişafı ilə bağlı, əvvəllər primitiv vasitələrlə görülən bir sıra işlər indi avtomatlaşdırılıb, kompüterləşdirilib, amma dəyişən işin mahiyyəti yox, icra üsulu, texnologiyasıdır. Pambığı, yunu, pilonu (xam ipəyi) ipə, yaxud sapa çevirmək üçün nənələrimiz **cəhr**ədən istifadə ediblər. İndi həmin işi xüsusi dəzgahlar görür. Bizcə, *ayirici dəzgah* birləşməsini *cəhrə* sözü ilə əvəz etmək olar (Anadolu türkcəsində avtomobilə *araba*, alışqana *çaxmaq* demirlərmi?!).

* * *

Bir vaxtlar Səməd Vurğun ***dialekt və şivələrdən sözləmə*** üsulundan bəhrələnərək şeir dilimizə dilimizə *sayrışmaq* kimi çox uğurlu bir söz gətirib:

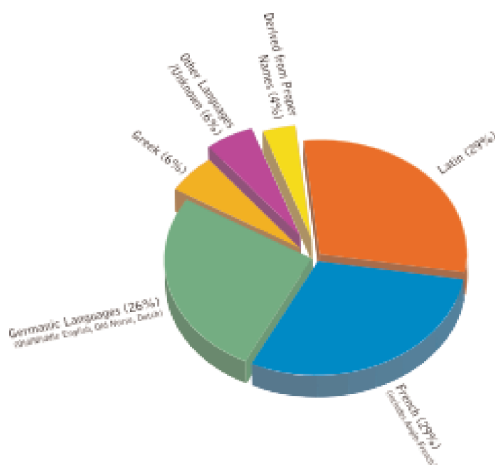
*Bakının **sayrışan** ulduzlarından,
Çadrasız, boyasız türk qızlarından,
Uçan durnaların xoş avazından,
Bizim aşıqların simli sazından
Salam gətirmişəm hüsuruna mən,
Bu gündən, gələcək qərinələrdən...*

Sonralar bizdə bu zəngin xəzinəyə bir qədər biganəlik yaranıb, yeni söz sorağı ilə daha çox rus dilinə üz tutmuşuq. İndinin özündə də ədəbi dilimizdə çatışmayan xeyli söz var ki, onları dialektlərimizdən gətirə bilərik. Məsələn, ruscadakı *подслушать* feilinin (ondan düzəlmiş *подслушивание* isiminin) qarşılığı kimi dilimizin Qərb şivəsində işlənən *dinşəmək* (xəlvətcə qulaq asmaq. İsim forması: *dinşəmə*), *окружить* feilinin (*окружение* isiminin) qarşılığı kimi *qomarmaq* (dövrələmək, mühasirəyə almaq, əhatə etmək, araya almaq. İsim forması: *qomargə*) sözlərindən faydalana bilərik.

* * *

Dili zənginləşdirməyin ən geniş yayılmış üsulu ***başqa dillərdən sözləmə***dir. Bəzən bu prosesə hədsiz pis münasibət duyulur, lakin milli-professional jurnalistikamızın banisi Həsən bəy Zərdabinin yazdığı kimi, *"dil bir şeydir ki, onu öz halında saxlamaq mümkün deyil. Elə ki, qaranlıq otağın qapısı açıldı, qeyri tayfalarla gediş-gəliş artdı, artıq şeylər ələ gəldi və adətlər dəyişildi, təzə sözlərin qədəri günü-gündən artacaqdır. Belə sözlərin artmasının dilə zərəri yoxdur, xeyiri var, çünki o sözlər tərəqqi etməyə səbəb olur"*¹.

Rus və ingilis dillərinin təcrübəsi göstərir ki, başqa dillərdən söz almaqla hətta müstəqil milli dil də yaratmaq mümkündür. Rus dilinin alınma sözlərin heç də hamısını əhatə etməyən, daha çox qədim yunan və latın dillərindən əxz olunmuş "Əcnəbi sözlər lüğəti"ndə 20 minə yaxın söz var. Bu gün Azərbaycan türkcəsində işlənən, çoxumuzun rus sözləri kimi tanıdığımız alınmaların da əksəriyyəti rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən gəlib. Aşağıdakı şəkildən də göründüyü kimi, ingilis dilindəki sözlərin yalnız 26 faizi onun daxil olduğu german dil qrupuna aiddir, qalanları isə latın (29 %), fransız (29 %), yunan (6 %), Norveç (4 %) və başqa naməlum

¹ Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1960, s. 243.

tınca; normaya salan, müəyyən vəziyyətə gətirən) bizim üçün

yeni söz idi. Onu *sərinkeş* adlandırdıq, lakin bir çox başqa terminlər kimi üç səbəbdən onun da ömrü gödək oldu: 1) Həmin əşyanın özü bizə yad idi (traktor kimi, parovoz kimi); 2) Söz dilimizin qanunları əsasında yaradılmamışdı: *-keş* leksik şəkilçisi isimə artırılaraq ona *çəkən* anlamını verir (*zəhmətkeş* — *zəhmət çəkən*; *xatkeş* — *xətt çəkən*; *cafakeş* — *cafa çəkən*...). *Sərin* sözü isə sifətdir (Bu barədə bir azdan geniş danışacağıq); 3) Sonralar məlum oldu ki, kondisioner təkcə sərinlik yox, həm də istilik verə bilər.

Başqa dillərdən alınmış zəruri sözləri ilk dəfə qəzet səhifəsinə çıxararkən hökmən onların açımını vermək lazımdır. Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetində xeyli alınma söz işlədir və onların hər birinin nə olduğunu oxuculara anladır: "Məlumdur ki, indi olan Osmanlı davasında torped (*torpedo - red.*) çox iş görür. Torped bir su keçirməyən dəmir qutudur ki, onun içini barıt ilə doldurub dəryyəyə atırlar, onun üstə puçları var ki, gəmi üzən zaman o puçlara dəyəndə torped atılıb gəmini para-para edir"¹.

İndiki qəzetçilərimiz də yazılarında *inyoys*, *prolonqasiya* kimi əcnəbi sözləri gen-bol işlədir, lakin Həsən bəydən fərqli olaraq onların şərhini verməyi özlərinə rəva bilmirlər:

Tütün məmulatlarına gömrük rüsumları da malın inyoys qiymətinə deyil, həcminə tətbiq edilir;

Bu sənədin prolongasiyasının uzanması sürücülərin yol fonduna vergilər verməsini təsbit edir.

Birinci cümlədə *inyoys qiyməti* ifadəsini işlətmək o qədər də vacib deyil, çünki onun Azərbaycan türkcəsində daha yaxşı səslənən qarşılığı var — qaimə qiyməti. Yox, *inyoys* sözü müəllifin hədsiz xoşuna gəlibsə, heç olmazsa, onun izahını verməli idi. İkinci cümlədə isə sözün mənasının aydın olması ilə yanaşı, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz "təkrarla-ma" (pleonazm) səhvi də var. Belə ki, *prolonqasiya* sözünün

¹ «Əkinçi» qəzeti, 1877, 21 iyul 1877-ci il.

etimologiyası latıncadan tərcümədə *uzatmaq* deməkdir. İndi o, hüquq termini kimi işlənir və açımı belədir: “*Müqavilənin, sazişin, borcun, vekselin və s. fəaliyyət müddətinin uzadılması*”¹. Buna görə də qəzetdən misal gətirdiyimiz həmin cümlədə *uzanması* sözünü ixtisara salıb, sadəcə, *bu sənədin prolonqasiyası* yazmaq daha düzgün olardı.

Eyni, yaxud yaxınmənalı anlayışları bildirmək üçün müxtəlif əcnəbi dillərdən alınmış sözlər öz aralarında, həm də onların dilimizdəki milli qarşılığı ilə sinonimlər sırası yaradır və adətən, bunların hər biri müəyyən məqamda işlənir. Məsələn, ərəbcədən alınmış *aləm* və *dünya*, farscadan alınmış *cahan* sözləri heç də həmişə bir-birini əvəzləyə bilmir: *dünya müharibəsi*, *cahan müharibəsi* deyirik, *aləm müharibəsi* demirik. *Heyvanlar aləmi* deyirik, *heyvanlar cahanı* demirik və s. Eyni qaydada, *günah*, *təqsir*, *suç* sözləri arasında da mənə çalarları var, lakin biz, nədənsə, onların fərqinə yarmırıq. *Günah* din terminidir, yəni insanın yalnız Tanrı yanında günahı ola bilər, bəndələrin bir-birinə münasibətində isə *təqsir* və *suç* dəyimlərindən istifadə edilməlidir. Kütləvi informasiya vasitələrində isə, bir qayda olaraq, *günah* və *günahkar* sözləri *təqsir*, *müqəssir*; *suç*, *suçlu* mənalarında işlədilir.

Bəzən bu cür sinonimlər sırasından bir sözə üstünlük verib leksikamıza daxil etsək də, onun kənarda qoyduğumuz qarşılığı daha çevik olur və kütləvi danışığın, demək olar, şəriksiz predmetinə çevirilir. Misal üçün, ərəbcədən alınmış *əməliyyat* sözünü ədəbi dilə daxil etsək də, danışığ dilində latıncadan gəlmiş *operasiya* sözü daha çox işlənir. Hesab edirik ki, onu və bu tipli bir çox sözü ədəbi dilə qəbul etmək lazımdır. Həmin sözdən yaranmış *operator*, *operativ* kəlmələrini qəbul edib onların "ana"sını qapı arxasında qoymaq hansı məntiqə söykənir?

Başqa dildən söz alarkən üç əsas cəhətə diqqət yetirməli-

¹ Словарь иностранных слов, с. 412.

yik:

1) Yuxarıda göstərilən qaynaqlar da nəzərə alınmaqla həmin sözlərin dilimizdə uğurlu qarşılığı olmasın;

2) Alınan söz inkişafli dillərin çoxunda işlənsin, yəni bəy-nəlmiləl termin statusu qazansın;

3) Diləyatımlı olsun, asan deyilsin.

Anadolu türkcəsindən və başqa türklərin (türkmənlərin, qaqauzların, tatarların, özbəklərin, qazaxların və s.) leksika-sından sözlər alınması göstərilən üsullar sırasında, bir növ, orta yer tutur. Belə ki, türk dillərindən sözləmə prosesinə həm ümumtürk klassikasından, həm ümumtürk folklorundan, həm dialektlərdən sözləmə kimi, həm də indi haqqında danışacağımız qrammatik yolla sözyaratma prosesi kimi baxmaq olar. Məsələn, *quzey*, *güney* sayağı bir qrup söz var ki, onlara həm türk dillərinin bir çoxunda, həm klassik ədəbiyyatımızda, həm folklorumuzda, həm də bəzi dialektlərimizdə rast gəlinir.

“Son dövrdə Türkiyə türkcəsindən dilimizə keçmiş çoxlu miqdarda zəruri ehtiyac duyulan, yerinə düşən, dilimizin ehtiyacını ödəyən “qurum”, “yetərsay”, “örnek”, “dönəm”, “soyqırım”, “həftəsonu”, “öndər”, “dəstəkləmək”, “açıqlamaq”, “önəmli”, “özel” kimi sözlər vardır...”

Bununla belə, Azərbaycan və Türkiyə türkcələri adicə ləhcələr yox, tarixi təkamül prosesində eyni kökdən ayrılaraq formalaşmış müstəqil dillərdir. Onlar son dərəcə yaxın və doğma olsa da, aralarında fonetikadan tutmuş sintaksisə qədər bütün səviyyələrdə prinsipial fərqlər mövcuddur. Buna görə də öz dilimizdə əsrlər boyu işlədilən, qarşılığı ola-ola yaxın, bəzən hətta eyni köklü digər bir kəlmənin türk dilindən alınaraq işlədilməsi dilimizin özünəməxsusluğuna xələl gətirir. Məsələn, yerinə düşdü-düşmədi, hər yerdə *yazıçı* əvəzinə *yazar*, *marahli* əvəzinə *ilginc*, *cavabdeh* əvəzinə *sorumlu*, *yozmaq* əvəzinə *yorumlamaq*, *tüstü* əvəzinə *duman*, *kökəlmək* əvə-

zinə kilo almaq, arıqlamaq əvəzinə kilo vermək, sual əvəzinə soru, sevimli tamaşaçılar əvəzinə sevgili seyrçilər (yaxud izləyicilər), göstərmək əvəzinə görüntüləmək işlətməyə nə ehtiyac var?!

Bu sayaq yersiz “mənimləmələr”, təəssüf ki, yalnız leksik yox, sintaktik səviyyədə də müşahidə olunur. Müxtəlif mətbuat vasitələrinin dilində bu tipli cümlələrə rast gəlinir:

Sonda baş bakan meydana toplaşanlara yeni təkliflə səsəndi.

Mən sizinlə bu mövzunu dartışmaq istəmirəm.

İlk təhlükəli hücum “Neftçi” komandasından gəldi.

Mən Bakıya ikinci dəfə gəldiyimdə şəhəri tanıya bilmədim.

“Qarabağ” Azərbaycan futbolu adına böyük bir qəhrəmanlıq yaşadı.

Rusiyanın cənubunda havanın hərərəti iqlim normalalarının bir xeyli üzərindədir.

Maraqlı, amma çox maraqlı bir kitabdır.

Dramaturgiyanın inkişafını söz konusu etmək özü də dartışılacaq bir şey kimi görünür.

Kaş belə bir konserti Cıdır düzündə keçirsəydik.

Bu mövzu türk dövlətləri başçılarının gündəminə danışacaq.

Şahmatçımız bu oyunu qazana bilsə, final mərhələsində çıxış edəcək.

Səfir sadə şəklərlə yetinməli olur.

Bu cümlələrdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmamış kəlmələrin məqamına uyğun olmadan işlədilməsindən əlavə, dilimizin bir sıra qanunları kobudcasına pozulmuşdur. Məsələn, arzu məzmunlu cümlənin xəbəri felin şərt şəklində işlədilir, felin təsriflənməyən forması olan feli bağlama, dilimizin qrammatikasına zidd olaraq təsrifləndirilərək işlədilir, ədatla bağlayıcı səhv salınır və s.”¹

II. Qrammatik yolla söz yaradıcılığı

Dilimizi zənginləşdirməkdə ən səmərəli yol morfoloji üsulla söz yaratmaqdan, yəni leksik (sözdüzəldici) şəkilçiləri fəallaşdırmaqdan — verimsiz (qeyri-məhsuldar) şəkilçiləri verimli (məhsuldar) şəkilçilərə çevirməkdən ibarətdir. Bu yol Dədə Qorqudun, Cəfər Cəbbarlığının, Rəsul Rzanın və onların davamçılarının yoludur. C.Cəbbarlı U.Şekspirin "Hamlet" faciəsini dilimizə çevirərkən oradakı məşhur *To be or not to be?* (Ruscası: *Быть или не быть?*) sualını necə tərcümə etmək barədə uzun müddət düşünmüş və nəhayət, *Olum, ya ölüm?* variantını tapmışdır.

Həmin hadisəni nəzərdə tutaraq R.Rza "Müləhizələr" adlı məqaləsində haqlı olaraq soruşurdu: "*Olmaq* sözü var, *ölmək* sözü var. Hansı məntiqlə *olum* sözünü rədd edib *ölüm* sözünü işlətməliyik?"²

R.Rza özü də həmin yolla gedərək, yəni *-ım⁴* şəkilçisini çevikləşdirərək *duymaqdan duyum, deməkdən deyim, görməkdən görüm* kimi sözlər yaradıb, yaxud nə vaxtsa dilimizdə işlənmiş bu tipli sözləri lüğət tərkibimizin fəal bölümünə qaytarıb.

Son vaxtlar ədəbi dilimizdə, o sıradan KİV leksikasında bu qəliblə yaradılmış xeyli sözə rast gəlirik: *yayım* (radioyayım, teleyayım), *durum* (vəziyyət, situasiya sözlərinin sinonimi), *qurum* (təşkilat sözünün sinonimi), *çatım* (ruscası: доctype) və s.

Şəkilçilər vasitəsilə yeni söz düzəldərkən qrammatikamızın qaydalarını, dilimizin sözyaratma təcrübəsini hökmən nəzərə almalıyıq. Dildə analoqu olmayan sözlər yaratmaq olmaz. Yaratsaq da, dil onları qəbul etməyəcək. Hər qrup sözdüzəldici şəkilçi sözün müəyyən forması ilə birləşir və konkret leksik yük daşıyır. Yuxarıda gördüyümüz kimi, *-ım⁴* şəkilçisi yalnız feil kökünə (ikinci şəxsin təkinin əmr formasına) artırılır.

¹ Abbasov İlham. Göstərilmiş məqalə.

² "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 20 may 1983-cü il.

Bu prinsipi pozaraq həmin şəkilçini başqa nitq hissəsi ilə birləşdirmək, bir qayda olaraq, uğursuzluğa gətirir. XX əsrin son onilliyində Azərbaycan qəzetlərində *müstəqil* sözünün əvəzinə Anadolu türkcəsindən alınmış *bağımsız* sözünə tez-tez rast gəlinirdi. Sonralar onun işlənmə tezliyi tədricən azalaraq, demək olar, tamamilə sıradan çıxdı. Səbəbi də bu idi ki, həmin sözü yaradarkən türk dilinin sözyaratma qaydalarına məhəl qoyulmayıb, *-ım⁴* şəkilçisi feil kökünə deyil, isimə (*bağ* sözünə) artırılıb. Ona görə də Azərbaycan türkcəsi *müstəqil* sözünü yenidən öz işlək leksikasına qaytardı. Həmin dövrdə bunu anlayan, lakin *müstəqil* sözünün milliləşdirilməsinə tərəfdar olan bəzi jurnalistlər *bağımsız* əvəzinə (çoxları onu *ba-xımsız*la qarışdırırdılar) *bağlamsız* sözünü işlədirdilər:

Bu, yalnız bir istəkdən — ölkəmizi və onun TV-sini bağlamsız görmək arzusundan irəli gəlir. Təbii ki, bu, daha uğurlu tapıntıdır.

Yön isiminə *-üm* şəkilçisi artırmaq yolu ilə hələ sovet dövründə *yönüm*, *peşə yönümü* deyimləri yaradılıb. Halbuki burada həmin şəkilçiye ehtiyac yoxdur. Təkcə ona görə yox ki, *-üm* isimə artırılıb, həm də ona görə ki, həmin şəkilçi *yön* sözünün mənasını dəyişdirə bilməyərək əlavə yükə çevirilib. *Yönüm* əvəzinə, sadəcə olaraq *yön* (*peşə yönünü* əvəzinə *peşə yönü*) işlətsək, heç nə itirmərik, əksinə, yığcamlıq və dəqiqlik qazanırıq.

Qayda pozuntusu ilə yaradılmış sözlərdən biri də *başqan*-dır. Dilimizdə *-qan* (*-kən*) şəkilçisi yalnız bir qrup ikihecalı feil kökünə artırılaraq isim yox, sifət əmələ gətirir: *çalış+qan* (uşaq), *sürüş+kən* (yer), *unut+qan* (adam). *Başqan* sözündə isə o, isimə (*baş*a), özü də birhecalı isimə əlavə olunub və yalnız *Müsavat başqanı* ifadəsində rəsmi "vətəndaşlıq hüququ" qazanıb.

Eyni vəziyyət *çimərlik* sözündə də müşahidə edilir. Bilindi-yi kimi, *-lıq⁴* şəkilçisi isimə, sifətə və saya artırılır, sayca çox

olan konkret cansız isimlərlə birləşdikdə onlara *çox olan yer* anlamını verir: daş+lıq, gil+lik, kol+luq, gül+lük və s. *Çimərlik* sözündə isə *-lik* şəkilçisi **çimmək** feilinin müzare (qeyri-qəti) gələcək zamanına (*çimər*) artırılıb. *Çimərlik* sözü o vaxt qanuni yolla yaradılmış hesab edilərdi ki, plyajda çimən adamlara *çimərlər* deyiləydi, yəni əvvəl *çimər* isimini yaradıb (*dönər, tərər, çapar...*) ədəbi dilə daxil etmək və yalnız bu proses tam başa çatandan sonra *çimərlik* sözünü düzəltmək lazım idi. Eyni qaydada təyyarəyə *uçar* deməmiş təyyarə limanına *uçarlıq* demək olmaz. *Çimmək* feilindən *çimilən yer* (plyaj) mənasında isim düzəltmək üçün *düşərgə* sözünün qəlibindən istifadə etmək olardı: *çimər+gə*.

Bu yerdə də İlham Abbasovla fikirlərimiz uyğun gəlir. Görünür, bu, lingvistik düşüncə tərzimizin yaxın olması ilə bağlıdır. İlham müəllim yazır: “Dilin daxili potensialı hesabına yaradılan yeni sözlərin həmin dilin qayda-qanunlarına uyğun olması ilə bağlı fikirlərin təsdiqi baxımından *çimərlik* sözünün taleyi ibrətamiz sayıla bilər. Fransız mənşəli beynəlmiləl *plyaj* sözünün qarşılığı kimi təxminən 60 il əvvəl dilimizin bilicisi və təəssübkeşi xalq şairi Rəsul Rzanın yaratdığı bu söz (Bəzi mülahizələrə görə, *çimərlik* sözünü dilimizə R.Rza yox, Xalq şairi, professor Xəlil Rza Ulutürk gətirib - N.Ə.) zahirən tərtəmiz Azərbaycan sözü idi. Kökü də, şəkilçisi də özümüzün idi. Sözü yaradan *-lıq* leksik şəkilçisi məkan məzmunlu isimlərin düzəldilməsində fəal iştirak edir. Məsələn, *çəmənlik, ağacliq, yaşıllıq* və s. Ancaq *çimərlik* sözü yarandığı gündən bəri bütün kütləvi informasiya vasitələrinin dilində, dərslik və kitablarda işlədilsə də, canlı ümumxalq danışığı dilində *plyaj* sözünü sıxışdırıb işləklilik qazana bilmədi. Canlı ünsiyyət zamanı xalqın əksəriyyəti bu gün də *plyaj* sözünü işlətməyə üstünlük verir. Bunun səbəbi nədir, niyə dil fonetika-mıza və tələffüzümüzdə yabançı olan əcnəbi sözü işlətməyi öz “doğma” sözümüzdən üstün tutur? Məsələ burasındadır ki,

məkan mənalı isim düzəldən *-lıq* şəkilçisi adlara (isimlərə və sifətlərə) artırılmalıdır, burada isə həmin şəkilçi feilə qoşulub. Bununla da dilin ilk baxışda, demək olar ki, nəzərə çarpmayan incə bir qaydası pozulub. Bu da sözün sonrakı uğursuz taleyini müəyyən edib.

Halbuki dilimizdə analogi semantikaya və daha düzgün tərkibə malik *düşərgə* sözü var. Eynilə *çimərlik* sözündə olduğu kimi, burada da əvvəlcə feil kökünə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi, sonra isə leksik şəkilçi artırılıb: *Çim-ər-lik* — *düş-ər-gə*. Lakin birinci sözdən fərqli olaraq, ikincidə leksik şəkilçi dilin qaydalarına uyğun seçilib və söz heç bir problemsiz işləklik qazanıb. Güman ki, analogi qayda ilə *çimərlik* yox, *çimərgə* sözü yaradılsaydı, o da leksikonumuza asanlıqla daxil olardı. Bu gün dilimizdə yeni söz yaratmağa cəhd edənlər mütləq belə incə mətləbləri nəzərə almalıdırlar”¹.

Eyni qaydada başqa sözlər də yaratmaq mümkündür: *enər+gə* (təyyarənin endiyi zolaq), *geyər+gə* (idmançıların paltar dəyişdikləri otaq, раздевалка)...

Canlı danışiq dilində və şivələrimizdə bu qayda ilə yaranmış bir neçə söz var: *qaytar+qa* (atı döndərmək və əyləmək üçün atlının əldə tutduğu qoşa qayış. Danışıq dilində *qantarğa* deyilir), *gö-rər+gə* (toydan bir müddət sonra qız evinin adamlarının gəlini görmək üçün getdikləri yer — oğlan evi. Danışıqda *gö-rəlgə* kimi işlənir), *tutar+qa* (apqument, dəlil) və s.

“Mətbuatımızda müşahidə olunan leksik pozuntuların bir qismi dilimizdə yeni sözlərin (neologizmlərin) yaradılması və işlədilməsi ilə bağlıdır. Lüğət tərkibində xüsusi yer tutan neologizmlər qrupu həm alınma sözlər hesabına, həm də dilin öz potensialı hesabına formalaşır. Dilimizin öz materialı əsasında meydana gələn neologizmlərin yaranması və işlədilməsi bir sıra linqvistik və üslubi incəliklərlə bağlıdır. Fikirlərimizi

¹ Abbasov İlham. Göstərilmiş məqalə.

bir nümunə əsasında izah etməyə çalışaq: son vaxtlar bir sıra qəzetlərin dilində *narahat* əvəzinə *rahatsız* sözü işlədilir. Zahirən hər şey gözəldir: dilimizdə yer tutmuş fars mənşəli söz doğma türk sözü ilə əvəz olunur. Ancaq bir həqiqət var ki, bəzən dil üçün əcnəbi sözü alıb işlətmək doğma, lakin onun qanunlarına zidd olaraq formalaşmış yeni sözü işlətməkdən daha rahat olur. Məsələ burasındadır ki, söz yaradıcılığının mühüm elementi olan hər bir leksik şəkilçi dilin min illik təkamül prosesində formalaşmış başa gəlir. Nəzərdən keçirdiyimiz nümunədə isə dilimizin qaydalarına zidd olan incə bir məqam var — şəkilçi sözə öz semantik xarakterinə uyğun olmadan qoşulur, ona görə də bu düzəltmə sözün dilimizin lüğət tərkibində yer tutub işləklik qazanacağı problemli görünür.

Deyə bilərlər, *nahaq* əvəzinə *haqsız* işlənə bildiyi halda nə üçün *narahat* əvəzinə *rahatsız* işlənməsin? Məsələ burasındadır ki, *-sız* şəkilçisi isimdən sifət düzəldən şəkilçidir. Məlum olduğu kimi, onunla antonim xarakterli *-lı* şəkilçisi də var. Onların vasitəsilə yaradılan sifətlər bir-birinə zidd məna daşıyır. Məsələn, *dadlı* — *dadsız*, *ağıllı* — *ağılsız*, *yaraşıqlı* — *yaraşıqsız*, *yağmurlu* — *yağmursuz* və s. Baxdığımız misalda isə *-sız* şəkilçisi isimə yox, sifətə qoşulub, halbuki dilimizdə sifətdən sifət düzəldən belə bir şəkilçi yoxdur. *Rahatsız* sözü olsa, onda gərək *rahatlı* sözü də ola (*Haqlı* və *haqsız* sözləri kimi)"¹. Eyni irad *mümkünsüz* sözünə də aid edilə bilər. *Bu, mümkün-süzdür* əvəzinə *Bu, mümkün deyil* yazmaq (demək) daha yaxşıdır.

Morfoloji (sintaktik-morfoloji) yolla düzəlmiş bir sıra başqa sözlər də son dönəmin KİV dilində işlənməkdədir: *açıqca* (otkritka), *bölgə* (zona, region), *bulmaca* (krossvord), *əsənək* (skvoznyak), *yalınca* (bosonojki), *görsəniş* (təzahür), *oyundaş* (tərəfi-müqabil), *tərəfdaş* (partnyor), *umacaq* (təmənnə) və s.

MÖVZUYA AİD SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Söz yaradıcılığını qaçılmaz edən amil hansıdır?
2. Leksik yolla söz yaradıcılığının qaynaqları.
3. Morfoloji yolla söz yaradıcılığında istifadə olunan əsas üsul.
4. Canlı danışq dilindən ədəbi dilə gətirilməsi mümkün olan sözlər tapın.
5. Əcnəbi dillərdən söz alarkən nələrə fikir verilməlidir?

MÖVZUYA DAİR ƏDƏBİYYAT:

1. **Abbasova B.** Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı: 1995.
2. **Cəfərov S.** Müasir Azərbaycan dili : dərslik, II hissə : Leksika. Bakı : 2007.
3. **Əhmədov B.** Azərbaycan dilinin şivələrində söz yaradıcılığı (sadə sözlər). Bakı: 1987.
4. **Əhmədov B.** Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli. Bakı: 1990.
5. **Ələsgərov Z.A.** Azərbaycan mətbuatında sintaktik yolla söz yaradıcılığı // Elmi axtarışlar, Bakı: 2006, s. 65-69.
6. **Ələsgərov Z.A.** Azərbaycan mətbuatında yeni sadə və düzəltmə sözlər // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin actual problemləri, 2007, N: 2, s. 12-15.
7. **Qiyasbəyli M.** Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı. Bakı: 1987.

¹ Abbasov İlham. Göstərilmiş məqalə.

VI MÖVZU

VİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ORFOQRAFIYA

Dərsin planı:

1. *Orfoqrafiya haqqında qısa məlumat*
2. *Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarının və orfoqrafiya lüğətlərinin tarixinə qısa ekskurs*
3. *Qüvvədə olan «Orfoqrafiya qaydaları» ilə «Orfoqrafiya lüğəti» arasındakı uyğunsuzluqlar*
4. *KİV-də orfoqrafiya qaydalarının pozulması halları*
5. *Orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər*

Jurnalistin vizual nitq mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrindən biri də orfoqrafiya ilə bağlıdır. "Orfoqrafiya sözlərin və onların bütün qrammatik formalarının düzgün yazılışını müəyyənləşdirir və təsbit edir"¹, fonetika, morfologiya və ənənənin vəhdəti prinsipinə söykənir, yəni ayrı-ayrı hərflərin, söz kökünün və ona artırılan müxtəlif növ şəkilçilərin, durğu işarələrinin, sətirüstü qrafemlərin tarixən cilalanmış qrammatik qaydalar əsasında yazılmasını nəzarətdə saxlayır. Orfoqrafiya, bir növ, qələm dünyasının konstitusiyasıdır, onun əsas, məntiqi müddəalarına əməl etmək yazarların borcudur. Amma bir məsələ də var ki, nə konstitusiya maddələri, nə orfoqrafiya qaydaları göydən nazil olmuş əhkam deyil. Onları da insan hazırlayıb. İnsanın hazırladığı şeylərin isə təkmilləşməsinə zaman-zaman ehtiyac duyulur və bu cür təkmilləşdirmə işini ilk növbədə, zamanənin, o cümlədən dilin çağdaş tarixini yazan jurnalistlər, publisistlər görməli, sonra onların praktikasını professional dilçilər ümumiləşdirib elm süzgəcindən keçirməli, məqbul olanları, məntiqə söykənənləri qəbul, məq-

bul olmayanları isə rədd etməlidirlər.

Bu deyilənlərdən çıxış edərək biz burada yalnız üç məsələyə — qüvvədə olan "Orfoqrafiya qaydaları" ilə "Orfoqrafiya lüğəti" arasındakı uyğunsuzluqlara, mövcud orfoqrafiya qaydalarından bəzilərinin mətbuatda kütləvi surətdə pozulması hallarına, bir də orfoqrafiya ilə təsbit olunmuş, lakin illərdən bəri mübahisələr doğuran, polemika obyektinə çevirilən yazılış qaydalarına münasibət bildirmək istəyirik.

Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarının və orfoqrafiya lüğətlərinin tarixinə nəzər salaq. Bu tarix 4 dövrü əhatə edir:

1. Ərəb əlifbasından istifadə edildiyi dövr (Qədim zamanlardan 1926-cı ilə qədər);

2. Latin qrafikası əsasında birinci dəfə yaradılmış yeni əlifba dövrü (1926-1939-cu illər);

3. Kiril (rus) qrafikası əsasında yaradılmış əlifba dövrü (1940-1992-ci illər);

4. Latin qrafikası əsasında ikinci dəfə yaradılmış əlifba dövrü (1992-ci ildən indiyədək).

1-ci dövr, əsasən, ərəb əlifbasının dilimizə uyğun olmamasının əsaslandırılması və onun dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə dövrüdür. Belə suallar meydana gəlir: "Ümumiyyətlə, Azərbaycanda ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinə ehtiyac varmı? Belə bir addımın atılmasının əsas səbəbləri, yaxşı və pis cəhətləri nədən ibarət idi?" Bu sualların obyektiv cavablarını tarix elmləri doktoru, professor Aydın Balayevin təqdim olunan araşdırmasında tapmaq mümkündür: "Azərbaycan əlifbasındakı islahatlar yolunda ilk praktik addımlar 1918-1920-ci illərdə — Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi elan olunduqdan sonra atılıb, amma milli hökumət bu ideyanı reallaşdırma bilmədi, çünki 1920-ci il aprelin 28-də xarici müdaxilə nəticəsində bu dövləti devirdilər. Özü də hakimiyyətə gələn bolşeviklər bu ideyanı öz siyasi maraqları nəminə istifadə etməyi

¹ Müasir Azərbaycan dili, c.1, Bakı, Elm, 1978, s.69.

qərara aldılar və 1 yanvar 1929-cu ildə respublika bütünlükdə yeni əlifbaya keçdi.

İlk baxışdan, iki barışmaz siyasi qüvvənin — müsavətçilərin və bolşeviklərin ərəb qrafikasını latınla əvəzləmə məsələsində eyni mövqe tutmaları həddən artıq ziddiyyətli görünür. Məsələ burasındadır ki, onlar bir-birlərinə tamamilən zidd olan siyasi məqsədlər güdürdülər. Müsavətçilər üçün latın qrafikasına keçid Azərbaycan türklərinin dünyanın sivil xalqlarına inteqrasiyası prosesini tezləşdirmək və asanlaşdırmaq üçün atılan addım idi.

Bolşeviklərə gəlincə, onlar əlifba islahatlarına sosialist cəmiyyətinin keyfiyyətə yeni insanın formalaşdırılması kimi sərsəm planlarının kontekstində baxırdılar. Onların məntiqincə, irəli getmək üçün xalqlar öz keçmişləri ilə əlaqələri qırmalı idilər. Bu baxımdan ərəb qrafikasının dəyişməsi nəsilələrin varisliyini qıraraq bolşeviklərin ən böyük arzularına çatmaq məqsədlərini asanlaşdırırdı. Təəccüblü deyil ki, bolşeviklər Azərbaycan əlifbasında islahatlar prosesini maksimal dərəcədə sürətləndirməyi arzulayırdılar. Azərbaycan Kommunist Partiyasının o zamankı birinci katibi S.M.Kirovun Moskvaya, Rusiya Kommunist (bolşevik) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə göndərdiyi 6 sentyabr 1922-ci il tairxli teleqramı da buna sübutdur. Orada qeyd olunurdu ki, əlifba islahatlarını “Moskvanın köməyi olmadan həyata keçirmək mümkün deyil”, çünki 200 milyard rubl tələb olunur. Bununla yanaşı, S.M.Kirov xüsusi qeyd edirdi ki, bu yardım barədə “burada heç kəs, xüsusən də islahat əleyhdarları məlumatlı olmamalıdır...”. Mərkəz bu məsələni operativ həll etdi və artıq 1922-ci il sentyabrın 22-də RK(b)P MK-nın “Azərbaycan MİK-in müsəlman əlifbası üçün latın şriftinin tətbiqi ilə bağlı işlərə başlanmasına dəstək barədə” qərarı qəbul olundu.

Ərəb qrafikasının ləğvinin fəal təbliğatçılarından biri olan İ.Xansuvarov yazırdı: “Ərəb qrafikası — öz ağacının — Şər-

qin ictimai quruluşunun meyvəsidir, bu ağacın yaşıl yarpaqları isə, din və mənəviyyat — təkcə forma deyil, məzmun baxımından da quruluşun mahiyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir”. Onun sözlərinə görə, “ərəb əlifbası mürəkkəb, qollu-budaqlı, mənimsənilməsinin çətinliyi ilə” zəhmətkeşlərə qarşı sinfi mübarizədə istilaçıların əlində silaha çevrilmişdi. İ.Xansuvarov bildirirdi ki, “islam və hərbi-feodal quruluşu ilə yaxınlığı sayəsində” ərəb əlifbası müsəlman xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların gələcək inkişafında əngəl idi.

Bolşevik partiyasının ideoloqları sübut etməyə çalışırdılar ki, Azərbaycan türklərinin mədəni və hətta iqtisadi geriliyinin, az qala, ən əsas səbəbi ərəb əlifbasının mürəkkəbliyi və çətinliyidir. Əlifba islahatlarının ideoloji atası S.Ağamalıoğlu bütün ciddiyyəti ilə əmin edirdi ki, ərəb əlifbası sovet cəmiyyətinin inkişafı üçün tamamilə yararsızdır, texnika və istehsal qüvvələrinin tərəqqisi üçün böyük əngəldir. Hətta S.Ağamalıoğlu Azərbaycan dövlət qurumlarında işlərin rus dilində aparılmasını ərəb əlifbasının texniki qüsurları ilə bağlayırdı. Onun fikrincə, əkinçilikdə inkişafa nail olmaq üçün xışı traktorla əvəzləmək lazım gəldiyi kimi, maariflənmənin dərinədən və geniş yayılması üçün ərəb qrafikasını daha mükəmməl olan latına dəyidirmək zəruridir.

Bu cür mövqe heç bir tənqidə duruş gətirmir, çünki əslində, Azərbaycan türklərinin mədəni və iqtisadi geriliyinin səbəbi ərəb qrafikası deyil, rus çarizminin və sovet liderlərinin diskriminasiya siyasəti idi, bu siyasət müsəlman xalqlarının öz dillərini, mədəniyyət və iqtisadiyyatlarını azad şəkildə inkişaf etdirməsinə imkan vermirdi. Maraqlıdır ki, Azərbaycan əlifbasındakı islahatlarla bağlı müzakirənin gedişində ərəb qrafikasını əvəz edə biləcək üç əlifba nəzərdən keçirilirdi: qədim türk əlifbası, rus əlifbası və latın əlifbası. Ərəb əlifbasının latınla əvəzlənməsi seçimi sırf siyasi motivlərlə dikte olunurdu. Halbuki qədim türk əlifbasının qrafik imkanları, rus və

latın əlifbası ilə müqayisədə Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminə daha çox uyğun gəlirdi. Amma bu variant hətta ciddi müzakirə edilmədən rədd olundu. Bəhanə edildi ki, qədim türk əlifbası “göz qavrayışının əlverişli tələblərinə və bizim bugünkü yeni mədəniyyətimizin şərtlərinə cavab vermir, bu səbəbdən də, ərəb əlifbasını onunla əvəzləmək məqsəduyğun deyil”.

Qədim türk əlifbasının əsas Azərbaycan əlifbası qismində qəbul olunması tarixi yaddaşın bərpasına gətirib çıxara bilərdi, bu isə, kommunist ideoloqlarının hər vəchlə Azərbaycan türklərini onların milli şüurunu qidalandıran tarixi köklərdən qoparmaq kimi strateji vəzifələrinə tamamilə zidd idi. Bu baxımdan, bolşeviklər üçün, şübhəsiz ki, ən əlverişlisi Azərbaycan əlifbasının kirilə köçürülməsi idi. Bu variant da eyni zamanda müzakirə predmeti idi. Amma bolşevik liderləri anlayırdılar ki, qeyri-rus xalqlarının şüurunda kiril əlifbası ruslaşdırma siyasəti ilə birbaşa assosiasiya olunacaq və bu, xalq kütlələrinin narazılığına səbəb ola bilər. Həmin vaxt yetərincə möhkəmlənməmiş sovet hökuməti hələ əhalinin geniş təbəqələrinin dəstəyinə ehtiyac duyurdu. Bu səbəbdən qərara alındı ki, qeyri-rus xalqlarının tamamilə kiril əlifbasına keçməsi üçün aralıq mərhələsində bu xalqlar müvəqqəti olaraq latın əlifbasından istifadə etməlidirlər.

Şübhəsiz ki, ərəb əlifbası, dünyada mövcud olan hər bir əlifba kimi, mükəməllikdən uzaq idi. Məsələn, diakretik işarələrin mövcudluğu (hərflər bir-birindən nöqtələrin sayı və onların necə yerləşməsi ilə fərqlənir), saitlərin olmaması və əksinə, bir səsin müxtəlif çalarlarının fərqləndirilməsi üçün müxtəlif hərflərdən istifadə (bu, ərəblər üçün praktik əhəmiyyət daşısa da, Azərbaycan fonetikasına üçün əhəmiyyətə malik deyil) qarışıqlıq yaradırdı. Bu qüsurlar əlifbanın mənimsənilməsinə çətinləşdirirdi. Guya istisnasız olaraq buna görə azərbaycanlılar illərlə əlifba öyrənəcəkdilər, latın əlifbasında ya-

zıb-oxumağa isə, bir-iki ay sərf olunacaqdı.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, mənimsəmənin asanlıığı və ya çətinliyi bu və ya digər əlifbanın keyfiyyətini müəyyənləşdirəcək yeganə meyar deyil. Qeyri-əlifba yazılarında, məsələn, Çin yazısında cəmi onlarla işarədən minlərlə heqorlif yaranır ki, bu da çox vaxt aparır, amma zəruri bilgiler əldə olunduqdan sonra piktoqrafik tanıma əsasında oxunun sürəti artır və bu, nəticədə öyrənməyə sərf olunan uzun zamana bəraət qazandırır. Bundan başqa, yapon və cənubi koreyalıların da müasir yazılarını misal gətirə bilərik, onlarda da yazı həmin çin heqorliflərinin əsasında formalaşib. Bu nümunə açıq-aydın göstərir ki, latın əlifbasına nisbətən az təkmilləşmiş yazılara malik xalqlar belə, nəinki Avropa xalqlarının səviyyəsinə çatı, hətta onları keçə də bilərlər. İstək olan yerdə ərəb əlifbasının bəzi qüsurlarını qəbul olunmuş əlifba sistemini dəyişmədən aradan qaldırmaq olardı. Əlifba-ya yazı aləti kimi baxsaq, etiraf etməliyik ki, bütün mövcud əlifbaların öz texniki üstünlükləri və qüsurları var. Təbiətdə tamamilə yararsız və ya əksinə, tam mükəmməl alət yoxdur.

Azərbaycan yazısının ərəb qarfikasından latına keçməsi ciddi problemlər yaratdı. Əlifbanın dəyişməsi nəticəsində on minlərlə savadlı azərbaycanlı bir andaca savadsıza çevrildi və onlar yenidən oxumalı oldular. Problemi azaltmaq üçün ərəb qrafikasının ləğvinin tərəfdarları iddia edirdilər ki, o zaman azərbaycanlıların yalnız 1 faizi ərəb əlifbasını bilirdi. Amma bu, həqiqətə uyğun deyildi, çünki ən minimal hesablamalara görə, XX əsrin 20-ci illərində azərbaycanlıların 15-20 faizi savadlı idi.

Azərbaycanda əlifba islahatları bütünlükdə ərəb qarfikasında olan Azərbaycan ədəbiyyatının yenidən nəşri problemini yaratdı. Bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradıldı, amma bu komissiya faktiki olaraq heç bir iş görmürdü. Ərəb əlifbasında olan kitabların böyük əksəriyyəti itirildi və ya XX əsrin

30-cu illərində dini ədəbiyyat adı ilə məhv edildi.

XX əsrin 20-ci illərindəki bolşevik ideoloqları özlərinə məxsus milli nihilizm ruhunda iddia edirdilər ki, “Azərbaycan ədəbiyyatında çox məhdud” sayda kitabın latın əlifbası ilə yenidən nəşrinə ehtiyac var. Məsələn, S.Ağamalıoğlu bildirirdi ki, ərəb əlifbasında olan Azərbaycan kitablarının əksəriyyətini artıq tarix özü arxivə atıb və onlar indi yalnız alimlər üçün maraq kəsb edir. Onun fikrincə, alimlər üçün bu materialların hansı əlifbada olmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur — “onları aşkar edəcək və öyrənəcəklər”.

Nəticədə əsrlər boyu yaranmış yazılı mənbələr Azərbaycan xalqının müasir nəsilləri üçün əlçatmaz oldu. Bu, nəsillər arasında mədəni-tarixi əlaqələrin və varisliyin qırılmasına gətirib çıxartdı ki, fəsadları bu gün də aradan qaldırılmayıb.

20-ci illərdəki əlifba islahatlarının daha bir neqativ məqamı o idi ki, bu islahatlar Rusiya-İran sərhədinin məkanca ayırdığı Azərbaycan türklərinin mədəni-etnik birliyi üçün ciddi problemlər yaradırdı. Axı şimaldakı azərbaycanlılardan fərqli olaraq, İranın tərkibində yaşayan Cənubi Azərbaycanlılar ərəb əlifbasından istifadə etməyə davam edirdilər. Bu, Azərbaycanın iki hissəsi arasında ən müxtəlif sahələrdəki əlaqələr üçün çətinlik yaradır, eyni zamanda vahid ədəbi dilin formalaşma prosesini xeyli dərəcədə ləngidirdi.

Bununla belə, bütün neqativ məqamlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqının dünyanın sivil xalqlarına inteqrasiyasına cəhdlərini nəzərə almaqla ərəb əlifbasından latına keçid özünü doğrultdu. Üstəlik, ərəb qrafikası ilə müqayisədə latın əlifbasının xeyli üstünlükləri vardı: hərflər yaxşı ayrılabilir, mürəkkəb deyil, hərfləri müxtəlif qrafik üslublarda işləmək olar və bu əlifba beynəlxalq miqyasda qəbul olunub. Amma problem burasında idi ki, bolşeviklər bununla kifayətlənmədilər və artıq o zaman kiril əlifbasına keçməyi düşünürdülər”¹.

2-ci dövr türk dilinin orfoqrafiyası məsələsinin geniş müza-

kirəsi və ilk imla qaydalarının qəbulu ilə səciyyəvidir. “1926-cı ildə I Ümumittifaq Türkoioziya qurultayında orfoqrafiya məsələsinə də xüsusi yer verilmişdi. Azərbaycanda, demək olar ki, bütün mətbuat növlərində — “Kommunist”, “Yeni yol”, “Gənc işçi” və s. qəzetlərdə, “Molla Nəsrəddin”, “Maarif və mədəniyyət” jurnallarında orfoqrafiya məsələsi daimi müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Mübahisə və müzakirələrə yekun vurmaq məqsədilə 1928-ci ildə I Azərbaycan İmla Konfransı çağırılır”¹. 1929-cu ildə həmin konfransda qəbul olunaraq Dövlət Elm Şurasının və Maarif Komissarlığının Kollegiyasında təsdiqlənmiş “Azərbaycan dilinin imla lüğəti və imla qaydaları” Vəli Xulufunun imzası ilə nəşr olunur. 1931-ci ildə II İmla Konfransı keçirilir, burada yeni «Qaydalar» qəbul olunur və 1936-cı ildə çap edilir.

3-cü dövr. Kiril əlifbası əsasında yaradılmış yeni Azərbaycan əlifbasına keçdikdən sonra 1940-cı ildə ilk yeni orfoqrafiya qaydaları və lüğəti, 1954-cü ildə isə “Qaydalar”ın yeni, təkmilləşdirilmiş variantı nəşr olunur.

1955-ci ilin yayında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında S.Vurğunun sədrliyi ilə keçirilmiş orfoqrafiya müşavirəsində respublikanın tanınmış alimləri, yazıçıları, müəllimləri bir sıra təkliflər irəli sürürlər. 14 nəfərlik (Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov, Məmməd Arif Dadaşzadə, Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Cəfər Xəndan Hacıyev, Mir Cəlil Paşayev və b.) komissiya təşkil olunur. Komissiya “Qaydalar”da edilən dəyişikliklərə və təshihlərə yenidən baxır və 1957-ci ilin aprelində M.İbrahimovun sədrlik etdiyi müşavirənin müzakirəsinə verir. Qəbul olunmuş layihə 1957-ci il sentyabrın 4-də “Kommunist”, “Azərbaycan müəllimi”, “Azərbaycan gəncləri”, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetlərində müzakirə üçün dərc olunur, 1958-ci ildə orfoqrafiya qaydaları, 1960-cı ildə isə orfoqrafiya lüğəti çap edilir¹. Lüğətin

¹ Balayev Aydın. Azərbaycan əlifbasındakı islahatların nəticələri. // <http://azerbaycanevi.com/>

1975-ci ildə kitab şəkilində buraxılmış (artırılmış və təkmilləşdirilmiş) 3-cü.nəşri 2004-cü ilədək qüvvədə olmuşdur.

4-cü dövr Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərini əhatə edir. 1992-ci ildə Azərbaycan əlifbasının latın qrafikası əsasında yenidən tərtibi və tədrisən Kiril əlifbasından latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir.

2001-ci il iyunun 18-də verilmiş Prezident fərmanına əsasən, həmin il avqustun 1-dən bütövlükdə latın qrafikasına keçildi və 2004-cü ildə yeni orfoqrafiya qaydaları və orfoqrafiya lüğəti işıq üzü gördü. Təəssüf ki, tələsikliyə və müəyyən səhlənkarlığa yol verildiyindən “Qaydalar”la “Lüğət” arasında bir sıra uyğunsuzluqlar müşahidə olunurdu. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. “Qaydalar”ın 5-ci bəndində oxuyuruq: “Birinci hecasındakı samiti həm *n*, həm də *m* ilə deyilən sözlər *n* ilə yazılır: *anbar*, *qənbər*, *zənbil*, *günbəz*, *sünbül*, *şənbə*. *Kombayn*, *kombinat*, *kömbə*, *pambıq* sözləri istisnadır”. Son cümlədən belə çıxır ki, bu tipli cəmi 4 söz *m* ilə yazılır. Bəs lüğətdə verilmiş *tambur*², *tamburin*³, *müşəmbə*, *vampir* kimi xeyli söz necə, istisnadır, yoxsa yox? İkinci tərəfdən isə, dilimizdə qrafik cəhətdən bir-birinə yaxın, lakin mənaca tam fərqli sözlər də var ki, onları eyni qəlibə salmaq olmaz. Məsələn, *Qənbər* və *Qəmbər*. *Qənbər* sözünün müxtəlif yozumları mövcuddur: çaydaşı; xəlifə Əlinin qulunun adı; torağay quşu⁴. *Qəmbər* isə *qəm yükü*, *qəm daşıyan* deməkdir. Müsavat başqanı İsa Qəmbər müsahibələrinin birində soyadının etimologiyası ilə bağlı demişdir:

"*Qəmbər* sözünün təkcə *qəm yükü daşıyan* anlamında işləndiyini birmənalı qəbul etmək istəməzdim. Bu kəlmənin müxtəlif yozumları mümkündür. Mənim diqqətimi bir variant daha çox çəkir: "Kitabi-Dədə Qorqud"da *Bəybura* adı var. *Bura*, *börü* qədim türkcədə *qurd* deməkdir. Mənə elə gəlir, *Qəm-*

¹ Müasir Azərbaycan dili, c.1, s.72-73.

bər sözü *Qambura* sözünün bir az dəyişmiş, ərəb adlarına uyğunlaşdırılmış formasıdır. *Qam* qədim türklərdə şamanın adlarından biridir. Bu baxımdan, *Qəmbər* sözünü *Şaman-Qurd* anlayışına gələn söz kimi də şərh etmək olar"¹.

2. “Qaydalar”ın 6-cı bəndində deyilir: «Əslində sonu qoşa samitlə bitən (*sonu sözü artıqdır* — *N.Ə.*) iki və ya çoxhecalı sözlər bir samitlə yazılır: *ekspres, kilovat, kiloqram, kongres, metal, mühüm, proses, sərhəd. hüsnxət*”. Lüğətdə isə *ekspres* sözü *ekspres* kimi veril-mişdir (*s. 195*).

3. “Qaydalar”ın 10-cu bəndi (*s.7*): «Əslə h samitli alınma sözlər h ilə yazılır: *Heyne, hektar, Hegel, hegemon, hidrogen, himn, hospital, hotel*». Amma hansı səbəbdənsə “Lüğət”də *herb* yox, *gerb* (polyakca: *herb*), *hokkey* yox, *xokkey* (ingiliscə: *hockey*), *hetman* yox, *getman* (polyakca: *hetman*) yə s. verilib. Alman dilindən alınmış *qalstuk* sözü orijinalda *halstuch* kimi yazılır (*hals* — *boyun, tuch* — *mahud*) və *halstux* kimi oxunur. Bizim orfoqrafiya lüğətində isə o, *qalstuk* kimi veril-mişdir.

4. “Qaydalar”ın 12-ci bəndi: “Əslə q samitli alınma sözlər incə saitli hecalarda g ilə yazılır: *...gigiyena...*”. Qeyd edək ki, *gigiyena* sözünün əslə q ilə deyil, h ilə yazılır (yunanca: *hygiene*). Deməli, onun barəsində 10-cu bənddə danışılmalı və *hi-giyena* şəkilində yazılmalı olduğu göstərilməli idi.

5. “Qaydalar”ın 15-ci bəndi: “İki sait arasında gələn qoşa samitlər qoşa samitlə yazılır: *ballada, kassa...*”. Bu qaydaya əsasən, latıncadan alınmış *appellatio* sözü *appelyasiya*, fransızcadan alınmış *cassette* sözü *kasset*, *massage* sözü *massaj*, *chaussee* sözü *şosse* kimi yazılmalıdır, amma “Lüğət”də bu

¹ Geniş məlumat üçün bax: Müasir Azərbaycan dili, c.1, s.69-82.

² *Tambur* sözünün 5 müxtəlif mənası var: 1. Binanın künbəz şəkilində olan dam hissəsi; 2. Dəhliz; 3. Sərnişin vaqonunun girəcəyindəki meydança; 4. Naxış toxumaq üsulu; 5. Təbil.

³ Dəf, qaval.

⁴ Bax: Mirzəyev Osman. Adlarımız. Bakı, 1986, s. 61-62.

sözlər *apelyasiya, kaset, masaj, şose* kimi verilmişdir.

Həmin bəndin “Qeyd” hissəsi: “*Qruppa, antenna, tonna...* sözləri aşağıdakı kimi yazılır: *grup, anten, ton...*”. “Lüğət”in 43-cü səhifəsində isə yazılıb: *antena*. “Qaydalar”da: İxtisarlar (*abreviaturalar*, s. 11), “Lüğət”də: *abreviaturalar* (s. 20).

6. “Qaydalar”ın 16-cı bəndində *-vari* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin belə yazılmalı olduğu göstərilir: *buynuzvari, qalxanvari, yüngülvari, üzükvari*. “Lüğət”də isə bu sözlərin hamısının və *-vari* ilə bitən bütün başqa sözlərin şəkilçisi *-varı* kimi verilib: *buynuzvari, halqavarı...*

7. “Lüğət”in bir yerində *kompyuter* (səh. 346), başqa bir yerində isə (səh. 457) *minikompüter* yazılıb. Hansına inanaq?

8. “Lüğət”də *şeir* və ondan düzəlmiş başqa sözlər əlifba sırası pozulmaqla verilib və s. və i. a. (Yeri gəlmişkən: bu söz əvvəllər *şe'r* kimi yazılırdı, sonra apostrofun ləğvi ilə bağlı *şeir* kimi verilsə də, onunla eyni quruluşlu *fe'l* sözügedən orfoqrafiya lüğətində *feil* kimi *yoX*, *fel* kimi verilib).

“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»na əsasən, orfoqrafiya lüğəti 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq qüsurları aradan qaldırılmaqla təkrar nəşr edilməlidir. Bu hesabla növbəti lüğət 2009-cu ilədək çıxmalı idi, lakin bu dərslik yazılanda (2013) o hələ işıq üzü görməmişdi. Düzdür, mətbuatın verdiyi məlumata görə, 2012-ci ildə yeni lüğətin siqnal nüsxəsi buraxılıbmış və o, 2004-cü il nəşrindən heç nə ilə fərqlənmirmiş. Buna görə də Prezident Administrasiyasından “Orfoqrafiya lüğəti”nin 2012-ci il nəşrinin ləğv edilməsi və satışdan yığışdırılması haqqında göstəriş verilib.

Əminik ki, lüğətin növbəti nəşrində mətbuat səhifələrində yer almış iradları diqqətlə araşdırıb göstərilmiş nöqsanları aradan qaldıracaqlar.

Vizual nitqdə ən geniş yayılmış orfoqrafiya pozuntuların-

¹ “Müxəlifət” qəzeti, 23 iyun 1999-cu il.

dan biri *-dır⁴* şəxs (xəbərlik) şəkilçisinin sonunda *r* samitinin yazılmamasıdır:

Elə bunun özü də uğurlu sonluqdu(r);

Elə bir qələbəlikdi(r) ki...;

Bu, göydəndüşmə fürsətdi(r);

Diplomatik cəhdlərdə Ermənistan daha fəaldı(r) və s.

Bəzi jurnalistlər bu səhvi yazıya ağırlıq gətirməmək, vizual dili audiodilə yaxınlaşdırmaq cəhdi ilə bağlayırlar. Prinsip etibarilə biz də bu prosesin əleyhinə deyilik, amma bir şərtlə ki, həmin "yüngülləşdirmə" sözün semantikasının hər hansı dərəcədə dəyişməsi ilə nəticələnməsin. Bəllidir ki, dilimizdə *-dır⁴* şəxs (xəbərlik) şəkilçisi, bir də *idi* bağlaması (hissəciyi, köməkçi feli) var. Bunların başlıca fərqi artırıldığı sözə verdiyi zaman anlayışı ilə bağlıdır, yəni *-dır⁴* şəkilçisi üslubi cəhətdən yaxın keçmiş (*gəlmişdir*) və indiki (*vardır*) zamanları bildirdiyi halda, *idi* uzaq keçmişin indiki (ovaxtkı) zamanını bildirir (*gəlmiş idi, var idi*). *İdi* bağlaması çox zaman sozlərə *-dı⁴* formasında qoşulur (*gəlmişdi, vardı*). Buna görə də yazıda *-dır⁴* şəkilçisinin son samitinin ixtisar olunması onun avtomatik olaraq *idi* bağlamasına çevirilməsi ilə nəticələnir və sözün bildirdiyi zaman anlayışı dəyişilir. Deməli, misal gətirilən *sonluqdu, qələbəlikdi, fürsətdi, fəaldı* sözlərini oxucu haqlı olaraq *sonluq idi, qələbəlik idi, fürsət idi, fəal idi* kimi qavraya bilərlər.

Bu məqamda da İlham Abbasovla fikirdaş olduğumuz aşkarlanır: "Mətbuatımızın dilində isimlərlə bağlı geniş yayılmış pozuntuların böyük qismi xəbərlik şəkilçiləri ilə bağlıdır. Feli xəbərlərdən fərqli olaraq, ismi xəbərlərdə konkret zaman kateqoriyası olmasa da, məzmunca zaman anlayışı var. İsmi xəbərlərdə indiki zaman anlayışı "*-dır*" şəkilçisi ilə ifadə olunur. Təəssüf ki, mətbuat orqanlarımızın bir çoxunda bu şəkilçi "*-dı*" formasında işlədilir. Bunu guya dilin sadəliyinin, təbiiliyinin təmin olunması kimi izah edirlər. Amma danışığ di-

linin təsiri ilə yaranan bu pozuntu bir çox hallarda ciddi məna təhriflərinə səbəb olur. Çünki “-dı” ismi xəbərlərdə keçmiş zaman anlayışı yaradan “idi” hissəciyinin şəkilçiləşmiş formasıdır. “Elçin mənim dostumdur” cümləsi indiki zamanı bildirdiyi halda “Elçin mənim dostumdu” keçmiş zamanı bildirir. Yəni “Elçin daha mənim dostum deyil” mənasını ifadə edir. Birmənalı şəkildə yadda saxlamaq lazımdır ki, danışq dilinin öz qayda-qanunları, yazı dilinin isə öz normaları var və bunları heç bir vəchlə qarışdırmaq olmaz”¹.

* * *

Vizual nitqdə dolaşıqlıq yaradan məsələlərdən biri də fonetik hadisələrlə, xüsusən də səsdüşümü (eliziya) ilə bağlıdır. Belə ki: 1) bəzi ikihecalı sözlərə (*sinif, oğul, fikir, şəkil* və s.) saitlə başlanan şəkilçi artıranda ikinci hecadakı sait, 2) saitlə bitən bir sözə (*Əli, Ağə, Mirzə...*) saitlə başlanan başqa söz bitişdirib mürəkkəb söz əmələ gətirəndə isə birinci sözün son saiti düşür. Əlbəttə, bu, dilimizə xas olan təbii hadisədir, amma təbii olmayan odur ki, bəzi fonetik hadisələr nitqin yalnız şifahi formasına şamil edildiyi halda, nədənsə, səsdüşümü yazılı nitqə də aid edilir və beləliklə də müəyyən məntiqsizlik yaranır. Məsələn, *dərinlik* sözü assimilyasiya nəticəsində *dərinlik* kimi deyilsə də, yazıda ilkin formasını (*dərinlik*) saxlayır, lakin bəlli olmayan səbəbə görə səsdüşümü orfoepiya predmeti olmaqdan çıxıb orfoqrafiyanın predmetinə çevirilir: *sinif* — *sinfin, sətir* — *sətrə* və s.

Hesab edirik ki, sözlər yazılarkən onların kökləri (leksik məna bildirən hissələri) təhrif olunmamalı, ilkin — lüğəvi formasını saxlamalıdır (Unutmayaq ki, türk dili iltisaqi dildir və o, fleksiyaya məruz qalmamalıdır). Gəlin *oğlu, çevrə, sinfin, sətrə, orda, burda* sözlərini kök və şəkilçiyə ayıraq: *oğl+u, çevr+ə, sinf+in, sətr+ə, or+da, bur+da*. Axı dilimizə aid lüğətlərin heç birində *oğl, çevr, sinf, sətr, or, bur* sözləri yoxdur və

bunlar heç bir leksik məna bildirmir.

Səsdüşümünün yazıda əks olunması bəzən hətta sözün mənasının tam dəyişilməsi ilə nəticələnir. Məsəl üçün, *xeyir* sözü-nə yönlük hal şəkilçisi artırıb yazırıq: *Gecəniz xeyrə qalsın*. Beləliklə, müsbət mənalı *xeyir* sözü *yox* mənası bildirən *xeyr* kəlməsinə çevirilir və xoş söz demək istədiyimiz əziz adama yoxluq arzulayırıq.

Mürəkkəb sözlər şəkilində olan adlarla bağlı lap gülünc vəziyyət yaranıb: "*Əli*"ni "*əl*"ə (*Əli* + *ağa* = *Əlağa*), "*Vəli*"ni "*vəl*"ə (*Vəli* + *ağa* = *Vəlağa*), "*Ağa*"nı "*ağ*"a (*Ağa* + *Əli* = *Ağəli*) çeviririk. Məlumdur ki, ərəb dilində *əkbar* — böyük, *övsət* — ortancıl, *əsgər* — kiçik deməkdir. Bəzi valideynlər imam Əliyə (598-661) hörmət əlaməti olaraq böyük oğullarına *Əliəkbar* (böyük Əli), ortancıl oğullarına *Əliövşət* (ortancıl Əli), kiçik oğullarına isə *Əliəsgər* (kiçik Əli) adı qoyurlar, orfoqrafiyamız isə səsdüşümü hadisəsi əsasında böyük Əlini "böyük əl" (Ələkbər), ortancıl Əlini "ortancıl əl" (Ələvşət), kiçik Əlini isə "kiçik əl" (Ələsgər) formasına salır və beləliklə, həmin adlar öz müqəddəsliyini, ilkin təyinatını itirir.

Nəsirəddin dinə kömək edən deməkdir. Birinci *i* ixtisara düşəndə isə (*Nəsrəddin*) *dinin nəsr*i kimi anlaşılır. Bu cür nümunələr bitib-tükənməz qədərdir.

Bütün dünyanı zəbt etmiş ingilis dili oxunuşuna görə ən çətin dillərdən biridir. Hətta köklü ingilislər və amerikalılar da bir sıra sözləri və mətnləri oxumaqda çətinlik çəkirlər. Təsəvvür edin ki, mədən fəhlələrinin peşə xəstəliyi olan silikoz xəstəliyinin adını bildirən söz ingilis dilində 45 hərfdən ibarətdir: ***pneumonoultramicroscopicsilicovolcanoconiosis***. Yaxud: tərkibində *ough* hərf birləşməsi olan sözlər 6 müxtəlif üsulla oxuna bilər. Bu sözlərin oxunuşunu müqayisə edin: *though* (hər halda), *tough* (çətin), *enough* (yetərli), *through* (vasitəsilə, içindən keçərək, ucbatından; əvvəldən axıradək; birbaşa), *plough*

¹ Abbasov İlham. Göstərilmiş məqalə.

(kotan; şum; qartəmişləyən), *cough* (öskürək) və *hiccough* (hıçqırmaq).

İngiltərədə və Amerikada ingilis əlifbasının və orfoqrafiya qaydalarının sadələşdirilməsi ilə bağlı zaman-zaman müra-ciətlər olsa da, həmin qaydalar min ildən bəri dəyişməz qalıb (Bu sahədə ilk və son əsaslı islahat XI əsrdə, normandiyalılar İngiltərəni işğal edəndən sonra aparılıb). Danışıqla yazı arasındakı fərq o qədər böyükdür ki, ingilislər zarafatla deyirlər: “Biz beləyik — *Mançester* yazırıq, *Liverpul* oxuyuruq”. Britaniyanın (İrlandiya və İngiltərənin) böyük yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Corc Bernard Şou (1856-1950) ömrü boyu ingilis əlifbasında və orfoqrafiyasında islahatlar keçirilməsi uğrunda mübarizə aparmış (Amerikalı dilçi alim, professor U.K.Taunsend B.Şounu M.F.Axundzadə ilə müqayisə etmişdir), lakin heç nəyə nail ola bilməmişdir. Axırda hirsələnərək demişdir: “Mən bundan sonra *fish* (balıq) sözünü *ghoti* (Bu sözün heç bir mənası yoxdur — N.Ə.) kimi yazıb *fish* kimi oxuyacağam. Belə ki, *enough* sözündə *gh f* kimi, *women* sözündə *o i* kimi, *nation* sözündə *ti sh* kimi oxunur. Beləliklə, *ghoti fish* deməkdir”. Bununla belə, öz tarixi köklərinə qırılmaz tellərlə bağlı olan ingilislər heç bir islahata hazırlaşmırlar. Biz azərbaycanlılar isə son 100 ildə bir neçə dəfə əlifba, bir neçə dəfə də orfoqrafiya qaydaları dəyişmişik və bu poses hələ də davam edir.

* * *

Orfoqrafiyamıza görə, *bu*, *o* işarə əvəzlilikləri zaman bildirən sözlərdən əvvəl gəldikdə də aid olduğu sözdən ayrı yazılır. Professor Zemfira xanım Verdiyeva məqalələrinin birində¹ *bu gün* ifadəsinin bitişik, yəni *bugün* formasında yazılmasını təklif etmişdi. Biz də bu fikirə tərəfdar çıxırıq və əlavə etmək istəyirik ki, təkcə *bu gün* yox, butipli ifadələrin hamısı vaxt aulayışı bildirəndə (zaman zərfi olanda) bitişik (*buay*,

buil, busaat, buhəftə, ogün, o saat və s.), birinci növ təyini söz birləşməsi olanda (*ay, il, saat, həftə, gün* sözləri cümlənin mübtədasi, yaxud tamamlığı yerində çıxış edəndə) ayrı yazıl-
sa, daha məntiqli olar.

MİSALLAR

* * *

Bilindiyi kimi, dilimizə ərəbcədən daxil olmuş bir para sözlərdə *e, ə* və *ö* saitlərinin uzun, bəzi sözlərdə isə hecalar arasındakı qeyri-standart bölgünün yerini və sonrakı saitin aydın deyilməli olduğunu bildirmək üçün uzun müddət xüsusi sətirüstü işarədən — apostrofdan (') istifadə edilib, onun yazıda saxlanılıb-saxlanılmaması XX əsrdə həmişə müzakirə obyektı olub və burada 3 mövqe görünüb:

1. Apostrof lazım deyil; **2.** Lazımdır; **3.** Yalnız klassik ədəbiyyatdakı sözlərdə lazımdır.

Ardı-arası kəsilməyən mübahisələrdən, müzakirələrdən sonra indi əlifbamızda bu işarə yoxdur. Bəs bundan əvvəl vəziyyət necə idi?

Azərbaycan dilinin 1975-ci ildə çapdan çıxmış orfoqrafiya lüğətində 100-ə yaxın sözdə saitdən (*mə'lum, mö'min, şö'bə* və s.), təxminən 20 sözdə isə samitdən [*bid'ət* (dinin qəbul etmədiyi yenilik), *məş'əl, hey'ət* və s.] sonra apostrof var idi (eyni kökdən yaranmış düzəltmə və mürəkkəb sözlər bu saya daxil deyil, yəni *və'd, və'də, və'dəbaşı, və'dələşmə, və'dələşmək* kimi sözlər bir söz sayılıb). Bu sözlərdən təxminən 30-u [*e'dad* (hazırlama, layiq olduğu vəziyyətə gətirmə), *e'zaz* (əzizləmə), *e'raz* (təsədüf), *zilqə'də* (Qəməri ilinin 11-ci ayı), *mə'kulat* (azuqə)] müasir dilimizdə işlənmir, təxminən 60 sözdə (*və'd, mə'rəkə, mə'rifət, mö'tərizə* və s.) apostrof formal xarakter daşıyır, yəni saitin uzun tələffüz olunmasına xidmət etmirdi (Apostroflu və apostrofsuz sözləri bir-birindən ayırmaq çətin

¹ Nitq mədtomyatı məsələləri. Bakı: 1988, s. 51-58.

olduğundan bir para müəlliflər çox vaxt bu işarəni *qəbul*, *əyani*, *yəqin* sözlərində də qoyur, onları *qə'bul*, *ə'yani*, yaxud *əya'ni*, *yə'qin* formasında yazırdılar. Həqiqətən də, apostrofla yazılan *mərifət* sözündəki birinci *ə* apostrofsuz yazılan *qəbul* sözündəki *ə*-dən az uzanır ki, çox uzanmır). Cəmi 4 sözdə apostrofun qoyulmaması kontekstdən kənarda mənanın dəyişilməsinə səbəb olurdu: *bə'zən* (arabir) — *bəzən*(mək);

BİTŞİK	AYRI
Bugün hava xoşdur. Buay 20 yaşı tamam olur. Gözlə, busaat gəlirəm. Buhafta işim çoxdur. Ogün sizə getmişdim. Atam osaat yanıma gəldi.	Bu gün başqa günlərə bənzəməz. Bu ay 31 gündən ibarətdir. Bu saat sənə çox yararır. Bu hafta keçən haftadan uğurlu oldu. O gün getsin, gəlməsin. O saat gün qədər uzun keçdi.

ə'yan (zadəgan) — *əyan* (aydın); *nə'rə* (hayqırtı) — *nərə* (bəliq); *sə'y* (çalışma, cəhd) — *səy* (ağılsız). 2-ci qrupa daxil olanların (apostrofun qalmasını istəyənlərin) əsas tutarqası da məhz bu sözlər idi. Göründüyü kimi, apostrofun lazımsızlığı fikrini irəli sürənlər və onları dəstəkləyənlər başqalarına nisbətən daha çox haqlı idilər, lakin 2-ci və 3-cü qruplara daxil olanların da narahatlığını anlamaq çətin deyildi. O vaxt nəşr olunmuş dərs vəsaitlərində biz hər üç mövqeni ümumiləşdirib təklif etmişdik ki, apostrof bir işarə kimi dilimizin qrafikasında qalsın, lakin sözlərin bir qisimi (*vəd*, *istefa*, *mərəkə*, *rəy* və s.) apostrofsuz yazılsın, *sə'y göstərmək* birləşməsi onun milli sinonimi olan *çalışmaq* feili ilə əvəzlənsin, mənası dəyişilən 3 sözdə (*bə'zən*, *ə'yan*, *nə'rə*) və Avropa dillərindəki bir sıra soyadlarda (*d'Annunsio*, *d'Artanyan*, *O'Neyl*, *O'Henri* və s.) apostrof saxlanılsın. İndi də bu fikirimizdə qalır və hesab edirik ki, apostrofu başqa bir məqamda da tətbiq

etmək lazımdır. Fikirimizi aydınlaşdırmaq üçün iki cümləyə nəzər salaq:

Alman almanı yerdən qaldırdı;

Kəndzaburo Oenin əsərlərində bəşəri problemlər qoyulub.

Birinci cümlənin ikinci sözünün kökünü kontekstdən kənarda müəyyənləşdirmək mümkün olmadığından oxucu onu iki mənada qavrayır: 1. Alman *alma*+nı (meyvəni) yerdən qaldırdı; 2. Alman *alman*+ı (soydaşını) yerdən qaldırdı (Bu hal bir sıra başqa sözlərdə də yarana bilər: *mədə*+nin — *mədən*+in, *ara*+nın — *aran*+ın, *tara*+nın — *taran*+ın və s.). İkinci cümlədə isə Yaponiya yazıçısının soyadı Azərbaycan-da geniş yayılmadığından oxucuların çoxu hətta kontekst daxilində belə, həmin soyadın orijinalda necə (*Oe*, yoxsa *Oen*) olduğunu tapmaqda çətinlik çəkir. Göstərilən cümlələr belə yazılsa, anlaşılmaqlıq dərhal aradan qalxar:

1. *Alman alma'nı yerdən qaldırdı, yaxud Alman alman'ı yerdən qaldırdı;*

2. *Kəndzaburo Oe'nin əsərlərində bəşəri problemlər qoyulub.*

Yeri gəlmişkən deyək ki, apostrofun lazımı məqamlarda söz kökünü (əsas da xüsusi isimləri) şəkilçilərdən ayırmaq funksiyasından Anadolu türkcəsində çoxdan istifadə olunur.

* * *

Yazının bütün, yaxud əksər problemlərini əhatə edə bilən vahid prinsipin mövcudluğunu orfoqrafiya məsələləri ilə məşğul olan dilçilər həmişə ideal sayıblar və indi də belədir. Təəssüf ki, elə orfoqrafların özləri bir tərəfdən belə bir prinsipin işlənilib-hazırlanmasına biganəlik göstərir, başqa tərəfdən isə, çox zaman mövcud prinsipə də sonacan əməl etmir, yazıb-oxuyanları bir sıra dilemmalar (dilemlər) qarşısında qoyurlar.

Misal olaraq *əks* sözünün iştirakı ilə yaranmış nüsrəkkəb isimlərin yazılışını göstərə bilərik. "Azərbaycan dilinin orfoq-

rafiya lüğəti"ndə (2004) bu cür 62 sözdən yalnız 7-si (*əks-ağırlıq, əksalışma, əksyanma, əkssoyun, əksqoşulma, əksişarəli, əksəndaz*) bitişik, qalanları isə defislə (*əks-atom, əks-əlaqə, əks-zərbə* və s.) yazılıb (s. 209-210). Eyni qayda ilə "Bitişik, yoxsa ayrı?" adlanan lüğətdə də (1987) eynitipli 44 sözdən 43-ü defislə verilib (s. 85-86). Sual olunur: nəyə görə qrammatik cəhətdən bir-birindən heç nə ilə seçilməyən *əksağırlıq* bitişik, *əks-atom* defislə yazılmalıdır? Belə sözlərdən bir neçəsinin heç bir lüğətdə olmaması isə onların ayrı yazıldığına işarədir. Həsab edirik ki, bu cür sözlərin defislə yazılmasının məntiqi əsası yoxdur. Onlardan bir bölümü, yəni birinci növ təyini söz birləşməsi olanlar ayrı (*əks tərəf, əks istiqamət, əks fikir* və s.), bir vurğu ilə deyilib mürəkkəb isim olanlar isə [*əkshücum, əkstəbliğət, əkssəda* (Bu söz "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı *yan-qu* sözü ilə əvəzlənsə, daha yazşı olar), *əksəlaqə* və s.) bitişik yazılmalıdır.

Eyni fikiri *maksi, midi, mini* ilə düzəlmiş sözlərə də aid etmək olar. "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə (2004) *maksi* ilə düzəlmiş 2 (*maksi-palto, maksi-yubka*), *midi* ilə düzəlmiş 2 (*midi-palto, midi-yubka*), *mini* ilə düzəlmiş 9 (*mini-basketbol, mini-diktofon, mini-futbol, minii inşa, minikineskop, minikıtab, minikompüter, miniyarış, miniyubka*) söz var. Bu 13 sözdən 7-si defislə, 6-sı isə bitişik yazılıb. "Bitişik, yoxsa ayrı?" lüğətində *maksi* və *midi* ilə düzəlmiş 6 (*maksi-yubka, maksi-paltar, maksi-palto, midi-yubka, midi-paltar, midi-palto*), *mini* ilə düzəlmiş 15 (*mini-basketbol, mini-diktofon, mini-inşa, mini-yarış, mini-kineskop, mini-kitab, mini-kompüter, minimetr, mini-yubka, mini-paltar, mini-palto, mini-stadion, minitraktor, mini-fotoaparət, mini-futbol*) söz var və onların 14-ü defislə, biri isə (*minimetr*) bitişik yazılıb. Bilindiyi kimi, *maksi* — böyük, *midi* — orta, *mini* — kiçik deməkdir. Biz bunları sifət kimi qəbul ediriksə, ayrı, ön şəkilçi (pristavka) kimi qəbul ediriksə, bitişik yazmalıyıq, çünki dilimizdəki ön şəkil-

çilərin əksəriyyəti (*qeyri və kontr* istisna olmaqla) bitişik yazılır: *antisanitariya, bixəbər, narahat, prototip* və s.

Bunun əvəzinə defisdən başqa bir məqamda — əvvəlki iki və daha artıq sözün sonrakı bir sözlə birbaşa bağlı olduğunu göstərmək üçün istifadə edilsə, daha yaxşı olar. Məsələn, rus dilindəki iki ifadə — 1) *Независимость и борьба за национальную культуру* və 2) *Борьба за независимость и национальную культуру* — dilimizə eyni cür tərcümə olunur: *Müstəqillik və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə*. Bu cür ikimənallıqdan qaçmaq, ikinci halda uğrunda qoşmasının həm də *müstəqillik* sözünə aid olduğunu bildirməkdən ötrü defis işarəsindən bəhrələnmək mümkündür: 1) *Müstəqillik və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə*; 2) *Müstəqillik- və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə*".

Sovet dövrində rus dili vasitəsilə elmi leksikamıza keçmiş bəzi terminlərin — “boze-zərrəciklər”in, “fermi-səviyyə”nin, “furye-spektroskopiya”nın və s. defislə yazılmasını da düzgün hesab etmək olmaz. Boze, Fermi, Furye tanınmış alimlərdir və onların soyadları rus dilində hallanmayan isimlər qrupuna daxildir. B.Z.Bukçina və L.P.Kalakutskayanın yazdıqları kimi, “prepozitiv vəziyyətdə şəxs adının hal formalarının olması onun müəyyən isimlə defis vasitəsilə birləşdirilməsini diktə edir”. Deməli, bu cür terminlər Azərbaycan türkcəsində defislə deyil, təyini söz birləşməsi kimi verilməlidir: *Boze zərrəcikləri, Fermi səviyyəsi, Furye spektroskopiyası* və s.

Beləliklə, vizual nitq mədəniyyətinin bir sıra problemlərini nəzərdən keçirdik. Əlbəttə, tələbələr bunların heç birini ehkam kimi qəbul etməməlidirlər. Sadəcə, biz onlara və bu məsələlərlə məşğul olan mütəxəssislərə düşünmək üçün material verdik ki, auditoriyalarda və elmi məclislərdə polemikaya girib dilimizin saflaşmasına, zənginləşməsinə çalışsınlar.

MÖVZUYA AİD SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Orfoqrafiya nədir?
2. Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydalarının və orfoqrafiya lüğətlərinin tarixi inkişaf mərhələlərini səciyyələndirin.
3. Vizual nitqdə xəbərlik şəkilçisinin (-*dir*) son saitinin düşməsi nə ilə nəticələnir?
4. Qüvvədə olan “Orfoqrafiya lüğəti” ilə orfoqrafiya qaydaları arasındakı uyğunsuzluqları tapıb dəftərə yazın.
5. Səsdüşümü haqqında nə bilərsiniz?
6. XX əsrdə apostrofa münasibət necə idi?
7. Bu dərslikdə apostrof və defislə bağlı verilmiş təkliflərin mahiyyəti nədən ibarətdir?

MÖVZUYA DAİR ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 1975
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004
3. Bitişik, yoxsa ayrı? Bakı: 1987
4. Cəfərova K. Qüsurlu orfoqrafiya lüğətləri. “Azərbaycan” qəzeti, 2012, 25 avqust
5. Mirzəyev O. Adlarımız. Bakı: 1986
6. Müasir Azərbaycan dili, 3 cildə, I cild. Bakı, 1978
7. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: 1988

VII MÖVZU

AUDIAL VƏ AUDIOVİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASLARI

Dərsin planı:

- 1. Audial nitqin özəllikləri*
- 2. Radioda söz seçimi*
- 3. Audiovizual nitqin özəllikləri*
- 4. Audial və audiovizual nitqlərdə kontrapunkt anlayışı*
- 5. Danışq texnikası*
- 6. Audial və audiovizual nitqlərdə köməkçi ifadə vasitələri (intonasiya, pauza, ritm və s.)*

Deyildiyi kimi, nitqin göstərilən növləri arasındakı başlıca fərq fikirin hansı vasitələrlə ifadə olunmasında özünü göstərir. Yazılı nitqdə fikir yalnız qrafik şəkildə, yəni yazılı sözlərlə, şifahi nitqdə verbal qaydada (səslənən sözlərlə və jestlərlə), VN-də sözlərlə, illüstrasiyalarla və tərtibat elementləri ilə, AN-də sözlərlə və səs effektləri ilə, AVN-də isə həm də görüntü ilə çatdırılır. Adi (şifahi və yazılı) nitqin düsturu $N=F+D$, o birilərininki isə müvafiq olaraq $VN=F + VD$ (vizual dil), $AN=F+AD$ (audiodil), $AVN=F+AVD$ (audiovizual dil) şəkilində yazılır. VD-də və AD-də bütün hallarda söz aparıcı rol oynayır, AVD-də isə iki əsas komponentdən hansının — sözün, yoxsa görüntünün üstünlük təşkil etməsi təqdim olunan fikirin (materialın) xarakterindən, janrından və s. asılıdır.

Mütəxəssislərin əksəriyyətinin fikircə, söz-görüntü-səs effektləri kontrapunktunda aparıcı rol sözə məxsusdur. "Vertovun fikircə, ekranda, hətta kadr arxasında danışq, söz monoloqu varsa, kadrda təsvir sözün mənasına nəzərən ikinci dərəcəli olur. Kadrda mənasma görə birinci dərəcəli yeri söz

tutur. Beləliklə, insan — səssiz kinonun seyirçisi danışan görüntünü qəbul edərkən tamaşaçıdan çox dinləyidyə çevirilir¹¹. Doğrudan da, nə vaxt bitəcəyi bilinməyən serialı izləyən evdar qadın ilk bir-iki seriyaya baxdıqdan, aktyorların görkəmini və danışq tərzini yadda saxladıqdan sonra eyni vaxtda həm görmə, həm də eşitmə orqanlarını məşğul etməmək üçün bir çox hallarda filmin yalnız sözlərini dinləməklə kifayətlənir.

Fikiri ifadə edərkən başqa komponentlərlə müqayisədə sözün apacı mövqedə olması uzun illərdən bəri nitq mədəniyyəti problemlərinin daha çox şifahi söz kontekstində araşdırılmasına, «nitq» anlayışı altında yalnız danışığın nəzərdə tutulmasına səbəb olub. Bu, ümumi linqvistika baxımından məqbul sayılsa da, "jurnalistin nitq mədəniyyəti" məfhumu bir qədər fərqli yanaşma tələb edir.

Məsələ burasındadır ki, jurnalist təkcə hansısa fikiri ifadə etmir, həm də onu formalaşdırır, istiqamətləndirir, fikir vahidinə müvafiq dil vahidi seçir, lazımi söz, yaxud ifadə çatışmayanda onu "yaratmağa", yəni yuxarıda göstərdiyimiz qaynaqlardan axtarib tapmağa, əməkdaşı olduğu informasiya kanalının tələblərinə uyğun forma və metodlar tətbiq etməyə çalışır. Belə kanallardan biri də radiodur.

AUDİONİTQ MƏDƏNİYYƏTİ. Audionitq (radionitq) mədəniyyətinin məntiqi əsasları ilə vizual nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları, yəni faktarın seçilib toplanması, onların dəqiqliyinə nail olunması arasındakı fərq çox kiçikdir və əsasən, toplanmış faktların gələcəkdə hansı informasiya kanalı ilə yayılacağına əvvəlcədən, hələ material toplanılarkən nəzərə alınmasından ibarətdir. Qəzet jurnalisti bloknот və diktofonla "silahlanıb" gələcək yazısının vizual tərəflərini ürəyində götür-qoy edirsə, radio jurnalisti daha çox onun efir həlli ilə, faktlara münasib audiodil vasitələri seçilməsi ilə yaşayır.

Audionitq forma, səslənmə etibarilə həm adi (loru), həm

vizual, həm də audiovizual nitqdən fərqlənir:

1. Adi (loru) danışiq əksər hallarda dialoq, yəni iki nəfərin söhbəti formasında olur, qeyri-rəsmi şəraitdə keçir, mövzusu, əsasən, məişət məsələləri ilə məhdudlaşır, söz və ifadə seçiminə, cümlələrin quruluşuna, söz sırasına və s. xüsusi fikir verilmir, terminlərdən, elmi istilahlardan yalnız müstəsna hallarda istifadə edilir. Burada heç bir pitik (şparqalka), çıxış mətni, tezis olmur. Danışan tərəflər pyes replikalarını xatırladan qırıq-qırıq, yarımçıq cümlələr işlədirdər və s. Radio verilişlərinin əksəriyyətinin mətnləri isə, əsasən, əvvəlcədən hazırlanır, redaktə olunur, məzmunu uyğun musiqi parçaları, səs effektləri ilə “qovuşdurulur” və bütün bu proseslər başa çatandan sonra maqnit lentinə yazılır, montaj vasitəsilə “ütülənir”.

2. Loru danışiqda monoloq olmur, danışan və dinləyən tərəflər üzbəsurət dayanır, tez-tez rollarını dəyişirlər. Elmi ədəbiyyatda buna *aksial ünsiyyət* deyilir [*Axis* latınca ox deməkdir. Oxun iti ucu növbə ilə danışan şəxsdən dinləyən şəxsə doğru yönəlir: ()].

Massmedia, o cümlədən radio vasitəsilə yaradılan ünsiyyət isə *retial ünsiyyət* adlanır. *Rete* “tor” deməkdir. Torunu dəniyə atan balıqçı konkret olaraq hansı balıqları tutacağını əvvəlcədən bilmədiyi kimi, radio vasitəsilə retial ünsiyyət yarıdan jurnalist də onun verilişini konkret olaraq kimlərin dinləyəcəyini bilmir. Bu, bir növ, ünvansız, kütləvi auditoriyaya yönəlmiş nitqdır. Buna görə də radio proqramları elə hazırlanmalıdır ki, onların xəyali (potensial) auditoriyasını təşkil edən hər bir kəs (kişi də, qadın da; uşaq da, böyük də; savadlı da, savadsız da) anlayıb dərk edə bilsin, verilən informasiyadan maksimum faydalansın.

Radioda həm monoloq (bir nəfərin danışığı), həm dialoq (iki nəfərin söhbəti), həm də poliloq (üç və daha artıq adamın

¹ Андроникова М.И. Слово, обращенное к каждому. Телевидение и радиовещание, 1971, № 8, с. 17.

söhbəti) olur. Amma bütövlükdə (studiya-auditoriya miqyasında) götürdükdə audionitq monoloji nitqdir. Studiyada nəçə nəfərin söhbət etməsindən asılı olmayaraq tam halda proqram dinləyicilər üçün nəzərdə tutulduğundan veriliş iştirakçıları birinci (danışan), auditoriya isə ikinci (dinləyən) tərəf kimi çıxış edir. Buna dialoji (poliloji) monoloq da demək olar.

3. Loru danışığda söhbətdaşların fikirlərinin qavranılmasında mimikanın və jestlərin də (mimika və jestlərdən bir qədər sonra danışacağıq) rolu böyükdür. Audionitqdə isə tərəflər bir-birilərini görmədiyindən mimikanın, jestlərin funksiyasını, səmimiyyətin dərəcəsini dinləyicinin duyumu gerçəkləşdirir. Ona görə də bu cəhətlər radio ilə çıxış edən adamın səs tonunda əksini tapmalı, audiodilin imkanları (söz, musiqi, montaj və səs effektləri) hesabına danışan tərəfin, mücərrəd də olsa, obrazı yaradılmalıdır. Bu, radiojurnalistikanın ən vacib və çətin problemlərindən biridir.

4. Aksial ünsiyyətlə retial radio ünsiyyəti arasındakı fərqlərdən biri də leksikanın seçilməsində özünü göstərir. İki fərd öz aralarında danışarkən tərəflərin münasibətindən, intellektual səviyyələrindən, danışığın mövzusunun asılı olaraq müxtəlif səpgili sözlər (o cümlədən söyüş, təhqir, jarqon və s.) də işlədə bilirlər. Amma radio jurnalisti həmişə dinləyicinin dostu, yaxın adamı rolunda çıxış edir, dəqiq, aydın, yığcam və əlbəttə, səmimi danışığı ilə onu öz dediklərinə inandırmağa, auditoriyanın rəğbətini qazanmağa çalışır ki, ona gələcəkdə də qulaq asan tapılsın. Radio kommunikatoru ümummilli, ümumbəşəri əxlaq və peşə etikasını çərçivəsindən kənara çıxarmaz. Radio jurnalisti öz nümunəvi çıxışı ilə həm də dinləyicilərin estetik zövqlərini formalaşdırır, onların söz ehtiyatlarını artırır, səmimi danışmağın yollarını öyrədir ki, onlar öz aralarında danışanda da əndazəni aşmasınlar.

5. Ümumxalq dili müxtəlif dialekt, şivə və ləhcələrdən ibarətdir. Şəkildə söhbət edən iki nəfərdən, yaxud ömründə ilk

dəfə radioda çıxış etməyə dəvət almış şəkildən (naxçıvanlıdan, gədəbəylidən və s.) heç kəs tələb edə bilməz ki; onlar öz ata-baba tələffüz ənənələrini bir tərəfə atıb ədəbi dilin bütün tələblərinə cavab verən ölçülü-biçili bir tərzdə danışsınlar, hər dəqiqəbaşı bir-birilərindən üzr istəsinlər və s. Radio jurnalisti isə məhz ədəbi dildə danışmalı, musiqili, ahəngdar türk dilimizin bütün incəliklərindən, şəhd-şirəsindən bəhrələnməyi bacarmalıdır. Radio (həm də televiziya) üçün bölgələrdən reportyor seçərkən hökmən onun diksiyasına, ədəbi tələffüz qaydalarına nə dərəcədə əməl etdiyinə diqqət yetirmək lazımdır. Ölkəmizin bəzi yerlərində sakinlər danışq səslərini düzgün tələffüz edə bilmirlər. Həmin yerlərdən (məsələn, Naxçıvandan) reportyor seçərkən bunu nəzərə almaq lazımdır ki, *görə* əvəzinə *cörə*, *kilaqram* əvəzinə *çilaqram*, *tərkibində* əvəzinə *tərçibində*, *kimyəvi* əvəzinə *çimyəvi* və s. deməsin.

Radioda istifadə olunan janrların əksəriyyəti mətbuatdan gəlsə də, onlar zaman keçdikcə radionun özəlliklərinə adaptasiya olunaraq orijinal forma almışlar. Televiziya meydana gələnə qədər radio mü sahibə və reporlaj kimi canlı, çevik janrları, az qala, mətbuatın əlindən almaq səviyyəsinə gəlib çatmışdı, çünki radionun təbiəti bu janrların dinamikasına çox uyğun gəlirdi. Televiziya publisistikası formalaşandan sonra görüntünün üstünlüyü sayəsində bu birincilik onun tərifinə keçdi.

Radio janrları mətbuat janrlarından nüəyyən qədər aralansa da, sələfinin bir çox xüsusiyyətlərini saxlamışdır. Məsələn, xüsusən informasiya proqramlarındakı cümlələr qəzet variantından, demək olar ki, fərqlənmir. Hər ikisində eyni tələblərə (*Kim nə vaxt harada nəyi necə edib* sualına verbal qaydada konkret, lakonik cavab) söykənildiyi üçün cümlələrin uzunluğu da, sintaktik quruluşu da təxminən eyni olur. Sadəcə, radio öz xəbərlərini daha canlı etmək üçün musiqidən və səs effektlərindən bəhrələnməklə, tələffüz qaydalarına əməl

etməklə müəyyən qədər üstünlük qazanır.

Ümumiyyətlə, radionun bütün uğurları, çoxsaylı müasir informasiya vasitələri sırasında onun ömürünü uzadan başlıca cəhət audiosəsin imkanlarından nə dərəcədə istifadə olunması ilə bağlıdır. Radioda getmiş ən yaxşı verilişlərin mətnləri zaman-zaman qəzetlərdə, jurnallarda, kitablarda çap olunur, amma onların heç biri radiodakı canlı yayımın effektini vermir. Bütün deyilənləri kağıza köçürmək mümkün olsa da, canlı sözlə yazılmış söz arasında böyük bir uçurum duyulur.

Radio ilə mətbuatın fərqi təkcə birincinin akustik, o birinin isə vizual vasitə olmasından ibarət deyil. Radio həm də qəzetə nisbətən dünyanın yaxın-uzaq nöqtələrində yaşayan milyardlarla dinləyiciyə həmin anda birbaşa müraciət edə bilməsi, dinləyicini öz əsas işindən (maşın sürməkdən, xörək bişirməkdən və s.) ayrılmağa məcbur etməməsi ilə seçilir.

* * *

Radio «dil açdığı» gündən «böyük kor» ayamasını daşıyır, lakin müdriklərdən birinin yazdığı kimi, radionun “korluğu” dahi insanların düşünərkən gözlərini yummağına bənzəyir. Onlar görmək istədikləri şeyi təxəyyülün gözü ilə daha yaxşı görmək üçün kirpiklərini qapayırlar.

Fotoaparat, radio, kino, televiziya meydana gəlməzdən əvvəl və hətta sonra da dahi sənətkarlar — yazıçılar konkret fikiri ifadə etməklə yanaşı, yaratdıqları bədii obrazların sözlə “şəkillərini də çəkiblər”. Sözü obraz, təsvir yaratmaq gücü çox böyükdür. Rəssamlar Nizaminin, Füzulinin, Xətəinin və başqa qələm ustalarının əsərlərinə illüstrasiyaları məhz onların öz sözləri əsasında çəkirlər. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin sözlə təsvir etdiyi Xudayar bəyin şəkilini çəkməyə nə var ki:

«Xudayar bəyin ancaq otuz yeddi, otuz səkkiz sinni olar; ar-tıq olmaz, bəlkə əskik ola. Böyü ucadır, çox ucadır... Saqqalı,

qaşları tünd qaradır. Üzü də qaradır, çox qaradır. Gözləri lap qaradır, bir tikə ağ yoxdur gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altından gözlər elə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür. Pəs deyəsən ki, çim altından qurbağa baxır.

Bunlar hamısı ölər. Xudayar bəyin bir böyük qüsuru var. Burunu əyridir; əyridir, amma pis əyridir. Əyri də var, əyri də var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları əyridir, amma Xudayar bəyin burunu pis əyridir. Burununun yuxarı tərəfində bir sümük dikəlib. Sümük düzdür, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana...»¹.

İndi isə təsəvvür edin ki, bu parçanı radioda aktyorlardan biri aram-aram oxuyur, mətnə uyğun ahəstə musiqi çalınır, Danabaş kəndinin ab-havasını yaradan səs effektlərindən istifadə olunur, Xudayar bəyin audioobrazı yaradılır. Təsir tamam başqadır.

Radio verilişləri üçün sözlər xüsusi seçilməlidir. Bu cəhətdən Azərbaycan jurnalistlərinin bəxti gətirib. Dilimizdə sait-samit, samit-sait növbələşməsi var, ahəng qanunu var, xüsusi musiqi var, vurğu, adətən, sözün eyni (son) hecasma düşür.

Texniki vasitələr olmadan belə, təkcə söz seçimi ilə istənilən səs effektini yaratmaq olur. Aşıq Ələsgərin «Düşdü» qoşmasında ç-ş növbələşməsi ilə yaradılmış bircə misranı deməklə bulaq şırıltısına qulaq asmaq mümkündür:

Çərşənbə axşamı çeşmə başında...

(Bu misra Ələsgərin bütün kitablarında və başqa mənbələrdə “Çərşənbə günündə çeşmə başında” formasında verilib. Biz düşünürük ki, bu misrada söhbət Novruz bayramının ilk — su çərşənbəsindən gedir. Həm də Ələsgərin tələffüzü ağır-laşdıran, çeşmə şırıltısını “qıran” *günündə* sözünü işlətməsi inandırıcı görünür).

Azərbaycan türkcəsi bəlkə də yeganə dildir ki, məzmunu xələl gətirmədən, onu daha da dərinləşdirməklə misilsiz təcnislər, dodaqdəyməzlər, diltərpənməzlər yaradılır, çağlayan çayların, aşıb-daşan sellərin nəritisi, gurultusu şeirə qovuşur:

*Qışda dağlar ağ geyinər, yaz — qara,
Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara,
Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,
Coşar çaylar, gələr daşlar çatacat!..*

(Aşıq Ələsgər)

Bu dildə hətta müasir metal texnikanın "çaxnaşmasını" da vermək çətinlik törətmir:

*Car çəkir çarxların çaxnaşq səsi,
Car çəkir, qışqırır nəhəng motorlar...*

(Səməd Vurğun)

Bir çox ölkələrin, o sıradan Rusiyanın efir jurnalistləri bu baxımdan əziyyət çəkirlər. Başqa dillərdən söz toplamaqla süni surətdə yaradılmış rus dilində gah qalaq-qalaq samit (*вздох, вздох*), gah da qalaq-qalaq sait ("He y *Аэлиты, а у Иоанна*", "*Боу у Аустерица*") bir yerə toplaşıb deyilməsi mümkün olmayan cümlələr düzəldir, vurğu hər an bir hecadan o biri hecaya qonur, bir-birinin arxasınca düzülmüş, çətin tələffüz olunan з, ъ, в, х, ж, ш, щ, ч, ц samitləri qulaqları cırmaqlayır:

"А здесь, на Охотском побережье, было совершенно все иначе. Здесь красноватые ирисы зазывали шмелей желтизной сердцевины, кудрявившиеся саранки свешивали тяжелые подвестки тычинок, и вот среди жарких черных песков широкими клубами возник шиповник".

Rusiyalı mütəxəssislərin özlərinin də etiraf etdikləri kimi,

¹ Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 6 cildə, 1-ci cild, Bakı, 1983, s. 12-13.

onların dilində ən çox çətinlik yaradan *nxφ, жсжс, нкх, двм, ббб* kimi samit birləşmələrinin tələffüzüdür¹. Azərbaycan türkcəsində bu problem, demək olar ki, yoxdur, lakin dilimizin bu üstünlüyü radio jurnalistlərimizə arxayınlaşmağa, söz seçiminə başdansovdu yanaşmağa əsas vermir.

Audionitqdə səslər təkcə söz daxilində deyil, cümlədəki sözlər arasında da elə düzülməlidir ki, həm asan tələffüz olunsun, həm də sözlər ardıcıl deyilərkən onların qovuşuğundan başqa mənalar verən ifadələr alınmasın:

Məmmədhasən əmi eşşəyə mindi cümləsi tələffüzündən asılı olaraq altı cür, bəlkə də daha çox mənə verə bilər: 1) *Məmmədhasən əmi eşşəyə mindi*; 2) *Məmmədhasən əmi, eşşəy* (sənin) *əmindir*(r); 3) *Məmmədhasən əmi, eşşəy* (nəyəsə) *əmindir*(r); 4) *Məmmədhasən əmi*, (mən) *eşşəyəm indi*; 5) *Məmmədhasən əmi eşşəyə min, di* (tez ol); 6) *Məmməd* (xıtab), *Həsən əmi eşşəyə mindi*.

Radio verilişinin məzmununu auditoriyaya çatdırmalı olan şəxs (diktor, aparıcı) mətnlə əvvəlcədən yaxşı-yaxşı tanış olmalı, pis səslənən sözləri və söz qovuşuqlarını onların daha uğurlu sinonimləri ilə əvəz etməli (etdirməli), sintaqmları (cümlədə birnəfəsə deyilməli olan söz qruplarını) xüsusi işarə ilə qeyd etməlidir ki, mikrofon qarşısında çıxılmaz vəziyyətdə qalmasın.

AUDIOVİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ. Televiziya jurnalisti həm vizual, həm də audial nitqin xüsusiyyətlərini yaxşı bilməlidir. Qəzetin vizuallığı ilə radionun audiallığı birləşərək audiovizual nitqi meydana gətirir. Əsas çətinlik də elə bu birləşmədə, sözün, təsvirin və başqa effektlərin kontrapunktunu yaratmaqdadır. Bunlardan ilk ikisi (söz və təsvir) televiziya dilinin əsas vahidləridir.

Ümumiyyətlə, *televiziya dili* anlayışını işlətməyə zəmin varmı? Televiziya nitqinin tanınmış araşdırıcısı S.V.Svetana yazır: “Həmin suala bir şərtlə müsbət cavab vermək müm-

kündür ki, televiziya sahmana salınmış kommunikativ sistem kimi qəbul olunsun. Bu zaman bir məsələni dəqiqləşdirmək vacibdir. Televiziyanın daxili strukturu müxtəlif semiotik elementlərin qovuşması nəticəsində yaranır. Öz inkişafında radio və kinematoqrafiya ilə bağlı olan televiziya prinsipcə müxtəlif olan iki semiotik sistem — təsvir və söz “yaşayır”¹.

Bir qədər semiotika barədə. Yunanca *işarə, əlamət* deməkdir. Təbii və süni dillərdə işarələrin və işarə sistemlərinin ən mühümü olan təbii dil etalon kimi qəbul edilir.

“Semiotikanın qaçılmazlığını, cazibədar yararlılığını sübut edən amillərdən biri də onun ünsiyyəti sadə fakt kimi qəbul etməsi ilə bağlıdır. Heyvanlardan və süni intellektlərdən tutmuş təbii dillə həyata keçirilən hər cür ünsiyyət semiotikanın maraq dairəsinə aiddir. Bizi əhatə edən bütün aləm ünsiyyətdə mövcuddur. Ünsiyyət və ya kommunikasiya məlumatı yaratmaq, informasiya saxlamaq, ötürmək və qəbul etmək, dünyanı dərk edib şərhini vermək, baş verən hadisələrə münasibət bildirmək və mövqə sərgiləmək və ya dinməzəcə götür-qoy etməkdir”².

“Semiotikanın obyektlərinə hər yerdə — dildə, riyaziyyatda, bədii ədəbiyyatda, ayrıca götürülmüş ədəbi əsərdə, arxitekturalarda, mənzilin planlaşdırılmasında, ailənin təşkilində, şüuraltı proseslərdə, heyvanların, bitkilərin həyatında rast gəlmək olar. Lakin hər yerdə onun bilavasitə predmeti işarələr sistemidir. Harada olur-olsun, cəmiyyətdəmi, yaxud insandamı (onun orqanizmində, təfəkküründə və psixikasında), işarə sistemləri semiotikanın predmetidir”³.

Bu baxımdan yanaşanda televiziya nitqi bütövlükdə semiotikanın xüsusi araşdırma obyektı olmalıdır. Belə ki, burada bütün sahələrə aid işarə sistemləri ilə rastlaşırıq.

Ekran jurnalistikasında mühüm məsələlərdən biri, deyildiyi kimi, sözlə təsvirin nisbətidir. Bu barədə çox yazılıb. Hə-

¹ Вах: Зарва М. Слово в эфире: о языке и стиле радиопередач. Москва: 1977, с. 141.

min araşdırmaları ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, sözlə təsvir arasında bir sıra amillərdən asılı olaraq konkret vəzifə, funksiya bölgüsü aparılmalıdır. Fotoaparət da, kino- və telekamera da obyektin yalnız üz tərəfini, gözlə görünən hissəsini əks etdirir, onun «astarına», daxili aləminə nüfuz edə bilmir. Sözlə təsvirin nisbətindən danışanda məhz bunu nəzərə almaq lazımdır: söz ekranda göstərilənləri təkrarlamamalı, fikrin görünməyən tərəfini, mahiyyətini açmalıdır. “Bizim filmlər, məcazi desək, hədsiz sinxron olduğu üçün aşağıdakı iki haldan heç birində heç nə itirmir: ya televizorun səsini al, ya da ekranı qaralt. Sözlə təsvir, mətnlə montaj arasındakı əlaqələr o vaxt verimli olur ki, onların funksiyaları toqquşmasın... Sözlə təsvirin unisonu¹ yox, kontrapunktu — obrazın yaradılmasına asan və tez çatmağa imkan verən yol budur”².

Teleproqramlarda materialın xarakterindən, kommunikatorun niyyətindən, verilişlərin janrından və s. asılı olaraq sözlə təsvir arasındakı nisbət üç səviyyədə ola bilər:

1) Söz çoxluq təşkil edir, yəni görüntü minimumdur;

2) Görüntü çoxluq təşkil edir, söz ya heç olmur, ya da az olur;

3) Sözlə görüntünün nisbəti təxminən bərabər olur.

AVN-in ümumi həcmi vahid (bir) götürsək, bunu cədvəldə belə əks etdirmək mümkündür (S — söz; G — görüntü):

Sözün çoxluq təşkil etdiyi **1-ci halda** auditoriya daha çox və daha müxtəlif (nominativ, kommunikativ, sosial, estetik, ekspressiv-üslubi) informasiya alır¹. Bu səviyyədə xəbərlərin oxunuşunda (ekranda yalnız aparıcı görünür), müsahibələrdə (yalnız söhbətdaşlar görünür), müxtəlif növ çıxışlarda (tamaşaçıların suallarına cavab, çıxış üstündə qurulmuş film-oçerker,

¹ Светлана С.В. Телевизионная речь. Функции и структура. Москва: 1976, с. 14.

² Veysəlli Fəxrəddin. Semiotika. Bakı: 2010, s. 9.

³ Семиотика. Москва: 1983, с. 5.

jurnal tipli proqramlarda aparıcı mətni, müxtəlif mövzulara dair icmallar və s.) istifadə olunur. “Kadrda çıxış insanın televiziyaya vasitəsilə kütləvi auditoriyaya müraciətidir, bu zaman həmin adamın özü əsas (bəzən yeganə) göstərmə obyektii olur. Çıxış kinokadrlarla, fotoqrafiyalarla, yaxud başqa təsviri materiallarla müşayiət oluna bilər; çıxış studiyadan kənardadırsa, kamera ətraf şəraiti də göstərə bilər, amma bütün bu hallarda verilişin məzmunu insanın monoloqundan ibarət olur”².

Görüntünün, musiqinin və səs effektlərinin həlledici olduğu **2-ci hal** üçün semantik, sosial, estetik, dərkətdirici, ekspressiv-üslubi (görüntüdən gələn) və emosional, estetik, ekspressiv-üslubi (səs effektlərindən gələn) informasiya növləri səciyyəvidir. Bu səviyyədən verilişlərarası fasilələrdə, təbiət təsvirlərində, bir sıra telefilmlərdə və başqa bu tipli verilişlərdə istifadə edilir. Bunlar elə verilişlərdir ki, faktın ideya-bədii dəyəri yalnız görüntü və səs effektləri ilə gerçəkləşdirilir, şərhə, sözə ehtiyac duyulmur. Təsvir sırası tam, yetkin informasiya verə bilər. Mütəxəssislərin fikrincə, ətraf mühit barədəki bilginin 90 faizini insan göz vasitəsilə alır. “Göz qu-lağa nisbətən daha əhatəlidir. Eşidilən aləm nə qədər rəngarəng olsa da, görünən aləm ondan min dəfə, milyon dəfə rəngarəngdir. Göz təəssüratından güclü təəssürat yoxdur”¹.

3-cü hal sadalanan informasiya növlərinin müəyyən nisbətdə sintezindən ibarətdir və ona görə də daha böyük, hərtərəfli təsir gücünə malikdir. Burada göstərilən kadrların mənasını açmaq (onları təkrar etmədən), məzmununu tamamlama

tə
tə
sl:

S	G
0,9	0,1
0,0	1,0
0,5	0,5

¹ Unison kontrapunktun antonimi olan musiqi terminidir. Bir neçə müstəqil melodiyanın, səsin eyni vaxtda eşidilməsi ilə ahəng bütövlüyü yaratmaq deməkdir.

² Журнал “Телевидение и радиовещание, 1971, №4, с.14.

***...Haqq ilə nahaqqı axtaran hakim
Tapar qulaq ilə göz arasında.***

Telejurnalist sözü verilişin xarakterinə görə seçməlidir. Burada ilk tələb mətbuata və radioya nisbətən televiziya da sözün sayının az, sanbalının yüksək olması, görüntünü tamamlaması, kameranın nüfuz edə bilmədiyi daxili, «səhnəarxası» informasiyanı tamaşaçıya çatdırmasıdır. Həmin tələbi bilməyən televiziya jurnalisti ona ayrılmış efir vaxtını doldurmaq üçün təkrarçılığa, sözçülüyə yol verir, lüzumsuz (görüntünü ehtiyac olmadan təkrarlayan), uzun-uzadı cümlələrlə tamaşaçını bezikdirir.

Ümumiyyətlə, media üslubu uzun cümlələri sevmir. Televiziya da isə buna qətiyyənlə yol vermək olmaz:

Prezident Aparatı Xarici Əlaqələr şöbəsinin müdiri Novruz Məmmədovun televiziyaamızın sorğusuna cavab olaraq verdiyi məlumatla görə, dövlət başçısının ad günü münasibətilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan bütün tədbirlər, o cümlədən qonşu ölkələrin dövlət başçılarından və digər rəsmi şəxslərin Bakıya gəlişi qüvvədə qalır.

40 sözdən ibarət bu cümləni tamaşaçıların dərhal anlayacağına ümid etmək çətinidir.

Sözlə görüntünün bir-birini təkrarlamasına aid də istənilən (əslində istənilməyən) qədər misal göstərmək olar.

Telenitqin söz hissəsində yol verilən üslub xəstələrindən biri yaxın mənalı sözlərin yerinə görə düzgün seçilməməsidir. Verilişin aparıcısı studiyaya zəng etmiş tamaşaçıya deyir: *Buyurun, eşidirik Sizi*. Texnikanın nasazlığı üzündən tamaşaçı-

¹ Nominativ - əşya və hadisələrin yalnız adını bildirən, ümumi cəhətlərini əks etdirən; kommunikativ - ünsiyyət yaradan; ekspressiv - ifadəli, duyğulandırıcı, həyəcanlandırıcı.

² Кузнецов Г.В. Методика телевизионной журналистики. Москва: 1979, с. 5.

dan səs gəlmir. Aparıcı bir neçə dəfə təkrar edir: *Eşidirik Si-zi*. Sonra telefon bağlantısının baş tutmadığı bildirilir. Sual olunur: *Eşidirsinizsə, tamaşaçıya niyə cavab verirsiniz?* Deməli, bu məqamda *eşidirik* yox, *dinləyirik* sözü yerinə düşür.

Yaxud başqa bir misal:

Məbəd XVIII əsrdə uçmuş alban kilsəsinin bünövrəsi üzərində ucaldılıb. Bünövrə üzərində heç nə ucaltmaq olmaz. Məbədi bünövrənin üstündə ucaltmaq olar. Bu iki söz arasındakı leksik fərq ondan ibarətdir ki, bir əşya başqa bir əşyanın *üzərində* olanda onlar bir-birilərinə toxunmur, dayaqatlanmır (*Lampa stolun üzərində asılıb*), *üstündə* olanda isə onların birbaşa təmas nöqtələri olur (*Lampanı stolun üstünə qoy!*).

* * *

Audial və audiovizual nitqin aydınlığına və ifadəliliyinə nail olmağın əsas şərtlərindən biri **danışiq texnikasına**¹ yiyələnməkdir. Elektron informasiya vasitələrinin əməkdaşı olmağa hazırlaşan gənc jurnalistlər başqa biliklərlə yanaşı, müəyyən texniki vərdislər də qazanmalıdırlar. Hər şeydən əvvəl, **danışiq aparatının** quruluşu və onu idarəetmə mexanizmləri barədə təsəvvür əldə etmək lazımdır.

Danışiq aparatı iki bölümdən — mərkəzdən və periferiyadan (*periphēria* yunanca *çevrə, ətraf, kənar* deməkdir) ibarətdir. Mərkəzi hissəyə baş beyini və onurğa beyini daxildir.

Baş beyini danışığı yönəldən və tənzimləyən orqandır. Ağız-udlaq boşluğunun, səs tellərinin, danışiq prosesində iştirak edən əzələlərin hərəkətlərini baş beyininin müxtəlif şöbələri idarə edir.

Periferiya hissəsinin üç komponenti var:

- Səs yaradan aparat — qırtlaq və səs telləri;
- Səsi artikulyasiya edən (çıxaran) sistem — ağız, burun və udlaq boşluqları, yumşaq damaq, ağız (damaq qövsü ilə bir-

¹ Ромм М. Беседы о кинорежиссуре. Москва: 1975, с. 55.

likdə), dişlər və alt çənə;

● Tənəffüs (nəfəsalma) sistemi. Nəfəsalkanın əsas həyatı funksiyası qanda qaz mübadiləsinə təmin etməkdir.

Bütün bunlar danışq səslərinin yaranmasında, nizamlanmasında, avazlanmasında mühüm rol oynayır.

Düzgün **nəfəsalma** texniki cəhətdən düzgün danışığın əsasını təşkil edir. Buna görə müğənnilər, aktyorlar və idmançılar kimi, ekran-efir jurnalistləri də tənəffüs aparatının quruluşunu bilməli, nəfəs orqanlarının sağlamlığının qeydinə qalmalı, onlara hər gün qulluq etməklə danışq prosesinin normal getməsinə çalışmalıdırlar.

İnsanın tənəffüs aparatı qırtlaq, nəfəs borusu, bronxlar (nəfəs borusunun ağciyəre gedən şaxələri) və hava ilə qan arasında qaz mübadiləsinin baş verdiyi ağciyər toxumalarından ibarətdir. Ağciyərin öz əzələ sistemi yoxdur. O, yapışq olduğu döş qəfəsi və diafraqma divarlarının hərəkətləri ilə idarə olunur.

“Ağız və burun boşluqları udlaqla birlikdə tənəffüs aparatının təbii qapılarını təşkil edir və yuxarı tənəffüs yolları adı ilə məlumdur...

Aldığımız hava burun boşluğundan, xoanalardan (burun boşluğunun arxa deşikləri — *N.Ə.*), ağız boşluğundan, əsnəkdən udlağa və buradan qırtlaq girəcəyi vasitəsilə qırtlağa və sonra nəfəs borusuna keçir. Nəfəs borusundan hava bronxlar vasitəsilə ağciyərlərdəki alveollara (latınca: *alveolus* — *yuvacıq, çökəkciq, qabarcıq*. Ağciyərdə tənəffüs aparatının girəcəyi — *N.Ə.*) daxil olur. Beləliklə, qırtlaq, nəfəs borusu və bronxlar tənəffüs yolu vəzifəsini görür və aşağı tənəffüs yolları adı ilə məlumdur. Qırtlaq tənəffüs yolu vəzifəsindən əlavə, səs aparatı vəzifəsini də görür; nəfəs verilərkən burada olan

¹ Bu bölmədə, əsasən, rusiyalı mütəxəssis S.K.Makarovanın yazısından istifadə olunmuşdur. Вах: Гаймакова Б.Д., Макарова С.К. Мастерство эфирного выступления. Москва: 2004, с. 138-182.

səs telləri ehtizaza gəlir və nəticədə səs meydana çıxır»¹. Əsas səs əzələsi döş-qarın arakəsməsi, yəni diafraqmadır (yunanca *diaphragma* “aralıq”, “arakəsmə” deməkdir). Nəfəs alarkən diafraqma sıxılır, sinə boşluğu vertikal (şaquli) istiqamətdə böyüyür; döş qəfəsinin əzələləri sıxılarkən fəqərələrin arasını, sinə boşluğunu və döş qəfəsinin həcmi böyüdür, ağciyər genişlənir. Nəticədə atmosfer havası ağciyəri doldurur, nəfəsalma baş verir. Bundan sonra döş qəfəsindəki tənəffüs əzələlərinin və diafraqmanın gərginliyi, onunla birlikdə sinə boşluğunun həcmi azalır, nəfəsvermə gerçəkləşir. Hər nəfəsalma-nəfəsvermədən sonra qısamüddətli fasilə yaranır. Nəfəsalmadan və nəfəsvermədən ibarət olan tənəffüs silsiləsi yaşlı adamın sakit vəziyyətində dəqiqədə 16-18 dəfə təkrarlanır. Yə-tarkən bu rəqəm azalır, fiziki iş zamanı isə xeyli çoxalır. Tənəffüs proseslərini mərkəzi sinir sisteminin xüsusi şöbəsi tənzimləyir. Tənəffüs prosesində, bir qayda olaraq, bütün nəfəs əzələləri iştirak edir, lakin daha çox hansı əzələlərin köməyi ilə baş verməsindən asılı olaraq tənəffüs bir neçə tipə bölünür:

- **Körpücük tənəffüsü.** Bu zaman qarın divarları daxilə doğru yığılır, döş qəfəsi aşağı tərəfdən daralaraq yuxarı tərəfdən genişlənir, çiyinlər və körpücük sümükləri xeyli yüksəlir.

- **Sinə tənəffüsü** qabırğa əzələlərinin sıxılması nəticəsində baş verir. Nəfəsalma gərginliklə müşayiət olunur, diafraqma tənəffüs prosesində, demək olar ki, iştirak etmir. Nəfəsalma zamanı çiyinlər qalxır.

- **Qarın, yaxud diafraqma tənəffüsü.** Aşağı qabırğalar azacıq hərəkətə gəlir, diafraqma xeyli sıxılır. İnsan tez və yüngüllüklə nəfəs alır.

- **Tənəffüsün qarışıq tipi** (qabırğa-diafraqma tənəffüsü, yaxud tam tənəffüs). Qabırğa əzələlərinin və diafraqmanın sıxılması nəticəsində baş verir. Nəfəs əzələlərinin hamısı tənəffüs prosesində fəal iştirak edir. Döş qəfəsi uzununa, eninə, irəliyə və geriye doğru genişlənir.

● **Qarının aşağı hissəsi ilə tənəffüs.** Qarın divarlarının aşağı hissəsinin sıxılması sayəsində baş verir.

● **Fonasiya (danışiq) tənəffüsü.** İnsanın tənəffüs sisteminin başlıca funksiyası ağciyərdə qaz mübadiləsini təmin etmək olsa da, o, danışiq səslərinin yaranmasında da birbaşa iştirak edir. Danışiq səslərini yaradan enerjinin başlıca mənbəyi tənəffüsdür.

İnsanın susduğu məqamdakı sakit (fizioloji) tənəffüslə onun söhbət etdiyi, yaxud mahnı oxuduğu zaman olan tənəffüs ritmləri arasında böyük fərq var. Sakit tənəffüs üçün tez-tez nəfəsalma, nəfəsvermə və pauza (fasilə) xarakterikdir. Nəfəsalma və nəfəsvermə müddəti kişilərdə bərabərdir. Qadınlarda isə nəfəsvermə nəfəsalmaya nisbətən bir qədər uzun olur.

Fonasiya tənəffüsü fizioloji tənəffüsdən öz sərbəstliyi, nəfəsalmanın qısa olması, nəfəsvermənin, əksinə, sözlərin deyilməsi ilə bağlı ləngiməsi ilə, nəfəsalma ilə nəfəsvermə arasında pauzanın olmaması ilə fərqlənir.

Normal nəfəs alaraq danışığın rəvanlığına nail olmaq üçün müntəzəm olaraq **məşq** etmək, tənəffüs prosesini nəzarətdə saxlamaq lazımdır. Nəfəsalmanı nizamlamaq üçün bir sıra məşq növlərindən istifadə olunur. Onlardan ikisi ilə tanış olaq.

I. Havası təmizlənmiş otaqda stulda oturun. Çiyinləri arxaya dartın. Diqqətinizi cəmləşdirin. Başladıq:

1. Burunla dərinləndən nəfəs alıb-buraxın (6 dəfə);
2. Burunla dərinləndən nəfəs alıb havanı ağızdan buraxın (6 dəfə);
3. Ağızla dərinləndən nəfəs alıb havanı burundan buraxın (6 dəfə);
4. Sağ əlinizin şəhadət barmağı ilə burununuzun sağ deşi-

¹ Balakışiyev K. İnsanın normal anatomiyası. 3 cildə, II cild. Bakı: 1979, s. 116.

yini bağlayıb sol deşiklə nəfəs alın, sol əlinizin şəhadət barmağı ilə burununuzun sol deşiyini bağlayıb sağ deşiklə nəfəsinizi buraxın (6+6 dəfə);

5. Burunla dərindən nəfəs alıb havanı sıxılmış dodaqların arasından güc tətbiq etməklə xaricə çıxardın;

6. Ordlarınızı hava ilə doldurub şar vəziyyətinə gətirin, yüngül yumruq zərbəsi ilə havanı xaric edin;

7. Dərindən nəfəs alıb *ı* saitini səssiz tələffüz edin (Sanki əsnəyirsiniz);

8. Ovuclarınızın içini hər iki tərəfdən yanaqlarınıza yapışdırıb başınızı növbə ilə sol və sağ çiyinlərinizə doğru döndərin. Sərbəst nəfəs alın;

9. Dodaqlarınızı nov kimi irəliyə uzadıb ciyərdolusu nəfəs alın, həmin vəziyyətdə qalaraq nəfəsinizi yavaş-yavaş tam buraxın. 15 saniyədən başlayaraq nəfəsalma müddətini hər gün 2 dəfə artırın (15, 30, 60 saniyə);

10. Dərindən nəfəs alıb dodaqlarınızı nov kimi irəliyə uzadın, rahat tonda 30 saniyə *u* saitini tələffüz edin;

11. Dərindən nəfəs ala-ala, tələsmədən çömbəlin, nəfəsinizi buraxa-buraxa dikəlin;

12. Barmaqlarınızın ucu ilə çöl tərəfdən üst dişlərin diblərini, burununuzu (aşağıdan yuxarıya), qaşlarınızı yüngülləri masaj edin.

II. Bu məşqi yalnız ayaqüstə etmək lazımdır. Əvvəlcə bədəninizin düzgün duruşuna fikir verin. Çiyinlər sallanır və azca arxaya doğru gərilir. Onurğa sütunu düz tutulur, qarının aşağı hissəsi azacıq dartılır, boyun əzələləri gərginləşdirilmir.

Məşq zamanı nəfəsi burunla alıb, ağızla buraxın. Burunla nəfəs almağın üstünlüyü odur ki, hava isinir, təmizlənir və nəmləşir. Daim ağızla nəfəs almaq zərərdir, eşitmə qabiliyyətinin zəifləməsinə, qafaiçi təzyiqin yüksəlməsinə, yuxarı nəfəs yollarının xəstələnməsinə səbəb olur. Ağızla nəfəsalmanın səsin keyfiyyətinə də təsiri var: adam burununda danışır, səslə-

rin melodikliyi, təmizliyi itir, sözlərin məntiqi düzümü pozulur.

Tənəffüs məşqinə havanı ağciyərdən çıxarmaqla başlamaq lazımdır. Bunun üçün boş dayanıb davamlı «Puff» etməklə ağciyərin havasını boşaltmaq, qarının aşağı əzələlərini içəriyə və yuxarıya dartmaq tələb olunur. Bundan sonra həmin əzələlər boşaldılarkən avtomatik olaraq rəvan nəfəsalma baş verir (sanki siz havanı çəkmirsiniz, o özü içəriyə süzülür). Sonra nəfəsi ağızınızdan buraxın. Nəfəsvermədə iştirak edən, tənəffüs üçün dayaq rolunu oynayan əsas əzələ qarın sıxımıdır (*press*. Latınca: *pressare* — sıxmaq).

Tənəffüs təmrinlərini (tapşırıqlarını) yerinə yetirərkən yalnız qarının aşağı hissəsinin əzələlərini boşaltmaq və gərginləşdirmək lazımdır.

Təcrübə göstərir ki, tənəffüs prosesinin bütün elementlərini öyrənib mənimsəyəndən sonra həmin prosesi inkişaf etdirmək və möhkəmlətmək gərəkdir. Öncə artikulyasiya aparatının necə işlədiyini anlayın, sonra təmrinlər kompleksini yerinə yetirməyə başlayın. Belə gimnastikanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, səsləri, hecaları, sözləri yaradarkən artikulyasiya aparatı danışq prosesində işlədiyi kimi fəal və dəqiq işləyir. Səsləri tələffüz etməyə yox, «yaratmağa» çalışın!

Yadda saxlayın: səsin gücü, gözəlliyi, melodikliyi, eləcə də zəifliyi, tutqunluğu, qaballığı insanın necə nəfəs almasından asılıdır.

Mikrofon və kamera qarşısında çıxış edərkən nəfəsi elə nizamlamaq lazımdır ki, həm danışq rəvan olsun, həm də efirə xışıltı getməsin.

Sait və samit səslərin artikulyasiyası (tələffüzü) ilə bağlı müxtəlif qaynaqlardan, daha mükəmməl şəkildə akademik Ağamusa Axundovun «Azərbaycan dilinin fonetikasını» adlı kitabından geniş məlumat ala bilərsiniz. Ona görə də bu məsələnin üstündə dayanmadan danışq səslərinin tələffüz məşq-

lərinə keçirik.

Saitlərin artikulyasiya təmrinlərini ayaqüstə, hökmən nəfəsvərmə vəziyyətində yerinə yetirmək lazımdır. Duruşunuza fikir verin. Bədəninizi gərginləşdirmədən dartımlı vəziyyətdə saxlayın, çiyinlərinizi boşaldıb azacıq arxaya doğru çəkin, belinizi və kürəyinizi düz saxlayın, qarınınızın aşağı hissəsini yüngülcə yuxarı dartın, əllərinizi və boyununuzu sərbəst saxlayın, başınızı dik tutun. İlkin fiziki təmrinlər məsləhət görülür.

Nəfəsi burununuzdan alıb (sanki gül iyləyirsiniz) ağızınızdan buraxın (sanki üşümüş əllərinizi qızdırırsınız). Təmrinə havanı ağciyərlərdən çıxarmaqla başlayın. Bunun üçün bədəni boş saxlayıb *PUF* eləyin. Sonra bir neçə dəfə yüngül nəfəs alın (“gül iyləyin”), nəfəsinizi buraxın (“əlinizi qızdırın”). Nəfəsi buraxarkən hər dəfə səssiz surətdə bir saitin adını çəkin. Ağızınızı yumub həmin prosesi saitlərin doqquzunu da ürəyinizdə deyib qurtarana qədər davam etdirin. Bir də, bir də... Nəfəsi buraxarkən hava axını döşəməyə paralel istiqamətdə olmalıdır.

Samitlərin təmiz və dəqiq tələffüzünə nail olmaq üçün bir neçə samiti, yaxud samitlərlə saitiəri bir yerdə götürüb məşq etmək daha yaxşıdır.

Məşqləri hər kəs fərdi qaydada, yəni öz səs aparatındakı çatışmazlıqlara, normadan yayınmalara uyğun keçirməlidir. Ən çox zəif əzələləri möhkəmlədən təmrinlərə diqqət yetirin.

Samitlərin artikulyasiya təmrinləri

P — Ç; T — Ç; K — Ç; X — Ç; F — Ç; S — Ç; Ş — Ç; Ç — Ç.

Bu birləşmələri əvvəl bir, sonra iki, sonra üç dəfə tələffüz edin (P — Ç, P — Ç, P — Ç; T — Ç, T — Ç, T — Ç və s.). Çalışın samitlər təmiz olsun, yəni onlardan sonra 1 saiti tələffüz edilməsin.

Hər saitə növbə ilə bir samit birləşdirib tələffüz edin: PA,

PI, PO, PU, PE, PƏ, Pİ, PÖ, PÜ. Samiti ikiləşdirin: PPA... Üçləşdirin: PPPA. Başqa samitlərə keçin: BA, BBA, BBBA və s. Samitləri müxtəlifləşdirin: PTA, PTO...; FTA, FTO... Saiti ortaya salın: NAT, NOT, NUT və s.

Bundan sonra eyni samitlərin çoxluq təşkil etdiyi yanılmacları pıçıldı ilə (səs tellərinə «toxunmadan») deyın:

Ay aşpaz Abbas, mənə beş basma tas aş ver. Bu necə beş basma tas aşdır, mənə beş basma tas aş ver və s.

Hər bir saiti və samiti, hecanı aydın tələffüz etməyi öyrəndikdən sonra səsinizi və diksiyanızı cılamalısınız.

İniltidən başlayın. Üz, boyun, çiyin əzələlərinizi boşaldın, ağzınızı yumun. Sakitcə *m* samitini elə inildəyin ki, səsiniz güclə eşidilsin. Təsəvvür edin ki, başınız, yaxud boğazınız ağrıdığı üçün iqqıldayırsınız.

Sonrakı təmrinlərdə səs get-gedə uzanaraq «səs dalğasına» çevirilir. Elə bilin ki, körpənin yuxuya getməsi üçün beşiyi yelləyib ağızıyumulu halda layla çalırırsınız. Səs fasiləsiz axır, dalğalanır, şahə qalxır.

Ağzınızı yumub dilinizi üst dişlərinizə söykəyin, aşağıdakı hecaları deyə-deyə əlinizi boğazınızla sinənizin arasına qoyub daxildəki səs rezonatorunun titrəyişini izləyin:

CUN — ZUN; CIN — ZIN; CON — ZON (Növbə ilə bütün saitlərdən istifadə edin).

Diksiya. Latın sözüdür, ilkin mənası *tələffüz etmə*dir. *Diksiya* dedikdə sözlərin, hecaların və səslərin tələffüzünün aydınlıq dərəcəsi nəzərdə tutulur. “Filankəsin yaxşı diksiyası var” o deməkdir ki, həmin şəxs sözləri, sintaqmları düzgün, aydın və təmiz tələffüz edir. Diksiya həm də səsin gücündən və tembrindən istifadə etmək bacarığıdır. Dəqiq və aydın diksiya ekran-efir jurnalistinin başlıca atributlarından biridir.

Diksiya məşqlərində başlıca niyyət danışığın səlisliyinə, saitlərin və samitlərin düzgün tələffüzünə, mövcud qüsurların (ləng, yaxud əksinə, tələsik danışığın, sözün əvvəlinin və ya

axırının aydın deyilməməsinin və s.) aradan qaldırılmasıdır.

Diksiya üzrə məşqlərə ən sadə təmrinlərdən başlamaq, get-gedə tempi dəyişərək onları mürəkkəbləşdirmək məsləhətdir. Artikulyasiya aparatı fəal, lakin gərginləşmədən işləməlidir:

- Bir samit götürüb növbə ilə saitlərlə birləşdirin: PA-PÜ, PO-PE, PU-PÜ, PI-PI və s.

- Y ilə bitən üçsəsli becalar düzəldib tələffüz edin: PAY-PEY, POY-PEY, PUY-PÜY; LAY-LEY; PRO-PRE, PRU-PRÜ və s.

- İkihecalı birləşmələr: Nİ-A, Nİ-O, Nİ-U, Nİ-I və s.

- Üçhecalı birləşmələr: TADİTA-TADİTİ, DATİDO-DATİDİ, DATİDO-DATİDÖ və s.

- Çoxsamitli birləşmələr: FKSTA-FKSTƏ, FSTKA-FSTKE, TRTRAR-TRTRƏR və s.

- Samit-sait növbələşməsi ilə: RİRİRA-RİRİRE, RİRİRA-LİLELE, LIJİJA-ZİZİZA, FAVAFAX-FAVAFEX və s.

Treninq yanılmac oxumaqla tamamlanır. Yanılmacılar mürəkkəbləşdirilmiş diksiya təmrinləridir. Yanılmacı deyərkən vacib şərtlər bunlardır: sait və samitlərin səlis və yüngül tələffüzü, nəzəri cəlb etmədən hava udmaq, məntiq aydınlığı (söz yığınının tələffüz etmək yox. mətnə verilmiş fikirləri ifadə etmək), danışığın dinamikasına nail olmaq, orfoepiya qaydalarına əməl etmək və s.

Əvvəlcə yanılmacı aram-aram deyin, sözləri yadda saxlamağa, mənanı anlamağa çalışın. Danışığın aydınlığını itirmədən sürəti artırın, səsinizi yüksəltməyin, sözlərin sonunu və söz tərkibindəki səsləri “yeməyin”, hecaların yerini dəyişməyin!

*Görəsən, sarımsaqlamaqları saxlayaq samanı,
Yoxsa sarımsaqlamasaq da, gələcək zamanı?
Sarımsaqlamasaq da gələcəksə zamanı,*

Niyə sarımsaqlamalırıq ki, zaman samanı.

Sonra bir neçə yanıltmacdan bir mətn düzəldib deyin. Yanıltmacları məzmununa, formasına, deyim tərzinə, asan-çətinliyinə görə birləşdirmək olar.

*Sizin damda var beş boz başlı beş boz ördək,
Bizim damda var beş boz başlı beş boz ördək.
Sizin damdakı beş boz başlı beş boz ördək
Bizim damdakı beş boz başlı beş boz ördəyə:
"Siz də bizim kimi beş boz başlı beş boz ördəksiniz?"*

— demiş.

*Bir tarlaya iki kürküçürük keçəl kor kirpi dadanmış,
Biri kürküçürük erkək keçəl kor kirpi,
O biri kürküçürük dişi, keçəl kor kirpi.
Kürkü çürük kişi keçəl kor kirpinin kürkünü
kürküçürük dişi keçəl kor kirpinin kürkünü;
kürküçürük dişi keçəl kor kirpinin kürkünü də
kürküçürük erkək keçəl kor kirpinin kürkünü əlavə etmişlər...*

Diksiya treninqi lüğəti:

Pa pak, pal, pan, pas, pat, pay, paz.

Pe peç, Peb, Pemza, pendir, peps, perron, peşkəş, petit.

..

Pə pəl, pənbə, pər, pəs, pələ, pərən, pətək, pələng.

Pı pıç-pıç, pık (pıqq), pırr.

Pi piç (biç), piy, Pikə (Bikə), piltə, pinti, pipik, pişik, pitik.

Po poçt, poni, port, post, pota, poza.

Pö Pöhrə, pört, pörtmə.

Ba Bab, baba, baca, balta, baxt, bay, bak, bal, ban,

bar...

Tapşırıq: Lüğətin tərtibini ayrıca dəftərdə müstəqil davam etdirin.

Sadə yamltmaclar:

Baba bap-balaca Babəki bağırda-bağırda bağrına basdı.

Cücələr cik-cik cikkildəyə-cikkildəyə cəmləşdilər.

Çəpgöz çəpişlər çiçəkli çöllərdə çobanın çığirtısından çaşdılar.

Davud dayı damın dalında donqar dananı dəmir dəyə-nəklə döydü.

Tapşırıqlar:

1. Göstərilən qaydada bütün samitlərə aid cümlələr düzəldib dəftərinizə yazın və ucadan oxuyun;

2. Mövcud yamltmacları yığib dəftərinizə köçürün.

3. Eyni samitlərin çox işləndiyi şeir parçaları seçib yazın və oxuyun. Məsələn:

● *Çapay keçir hücumu,
Yel kimi cuma-cuma.*

(Süleyman Rüstəm).

● *El yeridi, yalqız qaldın səhrada,
Çək əstərin, çal çatığın çataçat.
Hərcayılar səni saldı irəğa,
Həsrət əlin yar əlinə çataçat.*

(Aşıq Ələsgər)

● *Xoş gözəllik gəzən kəslər,
Xoş qeyrətin gözəllikdir.
Xoş kəlamlar düzən kəslər,
Xoş sənətin gözəllikdir.*

*Xoş gülüşlər, xoş baxışlar,
Xoş yerişlər, xoş naxışlar,*

*Xoş görüşlər, xoş alqışlar,
Xoş sifətin gözəllikdir.*

*Xoş dövrünün, xoş cahanın,
Xoş qananın, xoş ananın,
Xoş insanın, xoş cavanın,
Xoş ülfətin gözəllikdir.*

*Xoş köməyin, xoş əməyin,
Xoş mələyin, xoş deməyin,
Xoş ürəyin, xoş diləyin,
Xoş niyyətin gözəllikdir.*

*Xoş ellərin, xoş illərin,
Xoş güllərin, xoş yellərin,
Xoş əllərin, xoş dillərin,
Xoş nemətin gözəllikdir.*

*Xoş saf arzun, xoş murazın,
Xoş gün yazın, xoş avazın,
Xoş Azaflı, xoş söz, sazın,
Xoş söhbətin gözəllikdir.*

(Mikayıl Azaflı)

Səs diapazonu (səsin həcmi, əhatə dairəsi) səsin ən aşağı və ən yuxarı hədləri arasındakı intervalla ölçülür. Onu inkişaf etdirmək üçün məşq zamanı əvvəl bir oktava (latınca: *octava* — *səkkizinci*. Səs sırasının 8 pilləsi enində interval) artıb sonra bir oktava azalan müxtəlif heca birləşmələri tələffüz etmək lazımdır. Aşağıda göstərilən hecaları həm danışiq (aram-aram), həm də mahnı intonasionaları ilə (səsi tədricən artırmaqla) tələffüz edin: MA, MO, MU, ME, MI, Mİ; NA, NO, NU, NE, NI, Nİ; RA, RO, RU, RE, RI, Rİ; LA, LO,

LU, LE, LI; VA, VO, VU, VE, VI, Vİ və s.

Qeyd: Bu təmrinləri musiqi mütəxəssisinin nəzarəti altında məşq etmək daha faydalıdır.

* * *

İndi isə audial və audiovizual jurnalistikada istifadə olunan daha bir neçə ifadə vasitəsinə diqqət yetirək. Buraya heca vurğusu, söz vurğusu, cümlə vurğusu, pauza, intonasiya, temp, mimika və jestlər daxildir. Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

• **Heca vurğusu** sözdəki hecalardan birinin başqalarına nisbətən daha güclü deyilməsidir. “Dildə vurğusuz söz yoxdur, lakin cümlə daxilində bəzi əsas nitq hissələri, xüsusən şəxs əvəzlilikləri, habelə köməkçi nitq hissələri çox vaxt vurğusuz, ya da ki, ikinci dərəcəli vurgulu olur” (A.Axundov).

Müxtəlif dillərdə vurğunun yeri müxtəlifdir. Məsələn, Azərbaycan dilində vurğu çox zaman sözün son hecasına düşür. Söz şəkilçi qəbul edirsə, vurğu şəkilçinin üzərinə keçir, amma elə şəkilçilər də var ki, onlar vurğu qəbul etmir və vurğu öz əvvəlki yerində qalır. Buraya xəbərlilik şəkilçiləri (*-dır, -dir, -dur, -dür*), inkarlıq şəkilçiləri (*-ma, -mə*), feli bağlama şəkilçilərinin bəziləri (*-madan, -mədən, -kən*) daxildir.

Azərbaycan dilində vurğu geniş planda mənafərqləndirici səciyyə daşımasa da, bəzən vurğunun yerinin dəyişməsi sözün mənasının dəyişməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, *alma'* — *al'-ma*, *gəli'n* — *gə'lin* və s. Alınma sözlərin də bəzilərinə vurğunun yerinin dəyişməsi sözün mənasının dəyişməsinə gətirib çıxarır: *o'rqa'n* (üzv) — *orqa'n* (musiqi aləti), *elektri'k* (cərəyan) — *ele'ktrik* (cərəyan mütəxəssisi) və s. Buna görə də alınma sözlərin tələffüzündə xüsusilə ehtiyatlı olmaq, onların orijinalda hansı vurğu ilə deyildiyini bilmək lazımdır.

Müşahidələr göstərir ki, ekran-efir jurnalistlərimiz ən çox bu sözlərin vurğusunu düz qoya bilmirlər: *Berli'n, Pari's, Ho-*

me'r, iyu'n, iyu'l və s. Yadda saxlayın: bu sözlərin hamısında vurğu son hecaya düşməlidir. *İyun* və *iyul* aylarının adlarında vurğunun yerinin dəyişməsi, yəni ikinci hecadan birinci hecaya keçirilməsi onların son samitlərinin zəifləyərək aydın eşidilməməsinə səbəb olur və buna görə də onların tələffüzündən sonra *altıncı ay*, yaxud *yeddinci ay* deməklə dəqiqləşdirmə aparmaq lazım gəlir.

Dilimizdə *-loq* şəkilçisi ilə bitən təxminən 10 alınma söz var ki, ekran-efir jurnalistlərimiz onların tələffüzü zamanı vurğu dolaşıqlığına yol verirlər: *analoq, apoloq, dialoq, epiloq, kataloq, monoloq, nekroloq, poliloq, proloq*. Bu sözlərdən yalnız birində (*analoq* — oxşar) vurğu ikinci (*ana'loq*), səkkizində isə üçüncü hecaya düşür (*apolo'q* — heyvanlar haqqında qısa ibrətamiz əsər, *dialo'q* — iki nəfərin söhbəti, *epilo'q* — bəzi əsərlərdə sonluq, *katalo'q* — müəyyən sistem üzrə düzülmüş siyahı, *monolo'q* — bir nəfərin danışığı, *nekrolo'q* — vəfat etmiş məşhur şəxslər haqqında vida yazısı, *polilo'q* — üç və daha çox şəxsin danışığı). Bu sıranı tamamlayan *proloq* sözündə vurğunun yeri dəyişəndə mənə də dəyişilir: *pro'loq* (kilsə kitabı) və *prolo'q* (bəzi əsərlərdə giriş hissə).

● **Söz vurğusu** (məntiqi vurğu) dinləyicinin (tamaşaçının) diqqətini cümlədəki sözlərdən birinə yönəltmək, cümlədəki əsas mənanın, yeni fikirin həmin sözdə cəmləşdiyini nəzərə çarpdırmaq üçün işlədilir. Vizual nitqdən fərqli olaraq audial və audiovizual nitqdə bunu intonasiya vasitəsilə gerçəkləşdirmək daha asandır. Sadəcə, burada bir qədər diqqətli olmaq, cümlənin əsas mənə yükünün hansı sözdə toplandığını müəyyənləşdirmək gərəkdir.

● **Cümlə vurğusu** ən çox informasiya xarakterli materialların xəbər başlıqlarında və süjetlərin lid hissəsində (başlanğıcında) işlədilir. Burada dinləyicilərin (tamaşaçıların) diqqəti cümlədəki sözlərin birinə deyil, bütövlükdə cümlənin ifadə etdiyi mənaya yönəldilir:

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ABŞ-yə getmişdir;
Yanacaq bahalaşmışdır;
Filankəsə 5 il həbs cəzası verilmişdir və s.*

Pauza danışıq prosesinin müəyyən məqamlarında danışıqın müəyyən niyyətlərlə qısa müddətə kəsilməsidir. Bu niyyətlər aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. Müsahibə öz fikirini bildirməyə imkan yermək;
2. Bir fikrin şərhindən başqa fikrin şərhinə keçərkən;
3. Deyilmiş fikrə auditoriyanın (aparıcının) reaksiyasını öyrənmək üçün;
4. Dinləyicinin (tamaşaçının) diqqətini növbəti deyiləcək fikrə yönəltmək üçün;
5. Aparıcının deyilən fikrə laqeydliyini onun nəzərinə çatdırmaq üçün;
6. Söhbətdəşə ciddi xəbərdarlığı anlatmaq üçün;
7. Söhbəti davam etdirmək həvəsində olmadığını bildirmək üçün və s.

Pauza sintaktik və qeyri-sintaktik, ayırıcı və birləşdirici növlərə bölünür. Sintaktik pauza cümlələr, söz birləşmələri, sintaqmlar arasındakı fasilədir. Qeyri-sintaktik pauza danışanın nəfəs alması, hava axınını düzgün bölüşdürməsi və s. üçün lazım olur.

Ayırıcı pauza da sintaktik pauzanın bir formasıdır, yəni cümlələr, söz birləşmələri, sintaqmlar arasında olan pauzadır. Birləşdirici pauza daha çox yazılı mətnlərin oxunması zamanı müşahidə olunur.

İntonasiya səs tonunun yerinə görə məqsəduyğun şəkildə yüksəlməsi və alçalması, başqa sözlə, danışıqın ritmini, tempini, intensivliyini, tembrini özündə birləşdirən ifadə vasitəsidir. İntonasiya cümlənin mənacə növlərinə uyğun gəlir, yəni nəqli, sual, əmr, nida cümlələri olduğu kimi, nəqli, sual, əmr, nida intonasiyaları da var. Deməli, intonasiya həm də vizual nitqdəki durğu işarələrini əvəz edir. İntonasiya konkret radio

və televiziya verilişinin hansı auditoriyaya ünvanlanmasından da asılıdır. Uşaqlar üçün verilişlərdə intonisiya bir cür, gənclər üçün verilişlərdə başqa cür, qadınlar üçün verilişlərdə başqa cür olur. Məsələn, hərbiçilər üçün nəzərdə tutulmuş proqramların intonasiyasında qəhrəmanlıq, mübarizəyə çağırış, yenilməzlik ritmi duyulur.

Temp sözlərin hansı sürətlə tələffüz olunduğunu göstərir. İnsan normal şəraitdə danışarkən dəqiqədə təxminən 125 söz işlədir, lakin radio və televiziya verilişin xarakterindən asılı olaraq bu tezlik artıb-azala bilər. Məsələn, informasiya proqramlarında temp adi tərzdən yüksək, analitik verilişlərdə adi tərzə bərabər, bədii verilişlərdə adi tərzdən aşağı olur.

Ritm (yunanca: *mütənasiblik*) səs, yaxud nitq elementlərinin müəyyən ardıcılıq və tezliklə növbələşməsidir.

Jest şifahi və audiovizual nitqə xas olan elementdir. Belə ki, danışan adam fikri tam əhatə etmək üçün həmin anda müvafiq sözlər tapa bilməyəndə (dediyimiz kimi, fikir dilə nisbətən daha zəngindir və lazım olan sözü istənilən məqamda tapmaq həmişə mümkün olmur) fikrin ifadə olunmayan hissəsini əl-qol hərəkətləri ilə kompensasiya etməyə, yaxud sözlə ifadə olunmuş fikri qüvvətləndirməyə, əyaniləşdirməyə çalışır. Fikrin jestlərlə ifadə olunmasını və ya onun qüvvətləndirilməsini öyrənən ayrıca elm sahəsi var ki, buna *pasimologiya* deyilir. Jestlər sadə, mürəkkəb, qarışıq; yönəldici, təsviredici; simvolik, emosional və ritmik ola bilər.

Mimika. Yunan sözüdür. Mənası *təqlidedici* deməkdir. Daxili hissləri ifadə etmək üçün üz əzələlərinin hərəkətindən ibarətdir. Televiziya ilə çıxış edən şəxs üz cizgilərini dəyişməklə (yanaqların qızarması, dodaqların titrəməsi, qaşların çatılması, təbəssüm və s.) sözlərindəki mənanın təsir gücünü artırır. Aktyorlar, jurnalistlər məşq yolu ilə mimikanı idarə etməyi bacarmalıdırlar ki, tamaşaçıları dedikləri sözlərin səmimiyyətinə inandıra bilsinlər. Mimika söylənilən fikirlə uyğun-

laşmayanda seyirçilər çıxış edən şəxsin sözlərinə inanmaya birlərlər.

Telejurnalistlər hər dəfə ekranda görünməzdən öncə üz əzələlərini məşq etdirməlidirlər. Güzgünün qarşısında dayanın. Üzün hərəkət edə bilən hissələrinə — qaşlara, gözlərə, dodaqlara, yanaqlara, dilə, burun deşiklərinə diqqət yetirin. Qaşlarınızın ikisini də mümkün qədər qaldırın, mümkün qədər endirin. Sonra onları ayrılıqda (sağ qaşı ayrı, sol qaşı ayrı) qaldırıb-endirin. Gözlərinizlə, dodaqlarınızla, dilinizlə müxtəlif hərəkətlər edin. 3-5 dəqiqədən sonra hiss edəcəksiniz ki, üzünüzün bütün əzələləri mütəhərrikləşir, sözlər daha asanlıqla deyilir.

MÖVZUYA AİD SUALLAR:

1. Audionitqlə adi (loru) danışq bir-birindən nə ilə fərqlənir?
2. Aksial ünsiyyət nə deməkdir?
3. Retial ünsiyyət nə deməkdir?
4. Audionitq monoloqdur, dialoq?
5. Audionitqlə vizual nitqin oxşar və seçilən cəhətləri hansılardır?
6. Radioda söz seçiminə verilən tələblər.
7. *Televiziya dili* anlayışı.
8. Semiotika nəyi öyrənir?
9. Sözlə görüntünün kontrapunktuna necə nail olmaq lazımdır?

MÖVZUYA DAİR ƏDƏBİYYAT:

1. **Balakişiyev K.** İnsan normal anatomiyası. 3 cildə, II cild. Bakı: 1979
2. **Veysəlli Fəxrəddin.** Semiotika. Bakı: 2010

3. **Гаймакова Б.Д., Макарова С.К.** Мастерство эфирного выступления. Москва: 2004
4. **Зарва М.** Слово в эфире: о языке и стиле радиопередач. Москва: 1977
5. **Кузнецов Г.В.** Методика телевизионной журналистики. Москва: 1979
6. **Светлана С.В.** Телевизионная речь. Функции и структура. Москва: 1976

VIII MÖVZU

ORFOEPIYA

Dərsin planı:

1. *Prof. A.M.Peşkovskinin ədəbi danışiq barədəki fikrinin audial və audiovizual nitqlərə tətbiqi*
2. *Orfoepiya haqqında qısa məlumat*
3. *Şifahi nitqin üslublarının audial və audiovizual nitqlərə tətbiqi*
4. *Lüğəvi şəraitdə tələffüz*
5. *Qrafik şəraitdə tələffüz*
6. *Qrammatik şəraitdə tələffüz*

Vizual nitqdə əsas problem sözlərin orfoqrayiya qaydalarına uyğun olaraq düzgün yazılışıdırsa, audial və audiovizual nitqdə vacib məsələlərdən biri sözlərin, söz birləşmələrinin, sintaqmların, cümlələrin düzgün tələffüzüdür.

Audial və audiovizual nitqi başqa növlərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri budur ki, o özündə həm yazılı, həm də şifahi nitqin əlamətlərini əks etdirir. Radioda, televiziya da çıxış edən hər bir kəs fikrini şifahi formada çatdırmağa çalışsa da, əvvəlcədən hazırlanmış müəyyən yazılı mətnlə (ssenari ilə, çıxış mətni ilə, müəyyən tezislərlə və s.) bağlı olur. Məşhur rus dilçisi, professor Aleksandr Matveyeviç Peşkovski (1878-1933) hələ otən əsrin 20-ci illərində, televiziyanın olmadığı bir vaxtda ədəbi dildən bəhs edərək yazırdı: “Ədəbi dildə danışmaq, yəni eyni zamanda həm yazılı nitqin qanunlarına tam əməl etmək, həm də şifahi nitqin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və dinləyicinin psixikasını oxucunun psixikasıdan fərqləndirməyi bacarmaq o qədər də asan deyil. Bu, ədəbi nitqin xüsusi — ayrıca bir növüdür. Elə bir növü ki, mən onu yazılı nitqin şifahi nitqə uyğunlaşdırılması adlandırırdım”¹.

A.M.Peşkovskinin bu fikrini tamamilə audial və audiovi-

zual nitqə də aid etmək olar.

Təəssüflər olsun ki, mikrofon və kamera qarşısında çıxış edən şəxslər, o sıradan jurnalistlər çox zaman bu xüsusiyyəti unudur, sözləri yazıldığı kimi tələffüz etməyə çalışırlar. Bu ondan irəli gəlir ki, şifahi nitq mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsi olan düzgün tələffüz qaydaları ailədə, orta və ali məktəblərimizdə pis, bəzən isə əksinə təbliğ olunur.

Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qoluna aid normaların müəyyənəşdirilməsi və qaydaya salınması sahəsində xeyli iş görülsə də, düzgün tələffüz qaydaları sahəsində boşluq çoxdur.

Bəzilərinə elə gəlir ki, kitab cümlələri ilə danışmaq, sözü yazıldığı kimi tələffüz etmək yüksək savadlılıq əlamətidir. Əslində isə belə deyil. Yazının öz qaydaları olduğu kimi, danışığın da öz qaydaları var və onlara əməl etmək hamının borcudur.

Düzgün danışiq qaydalarını öyrənən dilçilik sahəsinə *orfoepiya* deyilir. *Orfos* yunanca sadə, düzgün, *epos* danışiq deməkdir.

Professor Ə.Dəmirçizadə orfoepiyaya belə tərif verib:

«Orfoepiya ədəbi dilin şifahi qolunu ümumi normalar əsasında formalasdırən, yəni fonetik cəhətdən ümumiləşdirici normaları təzahür etdirən tələffüz qavda-qanunlarının sistemli məcmusudur».

Yazılı ədəbi dilin üslubları olduğu kirni, şifahi ədəbi dilin də üslubları var. Bunlar danışığın hansı şəraitdə getməsindən, hansı tərzdə və məzmununda olmasından asılıdır. Mövcud ədəbiyyatda şifahi nitqin 2 əsas üslubundan bəhs olunur: *akademik üslub* və *sərbəst üslub*.

*Akademik üslub*dan ən çox elmi məclislərdə, orta və ali məktəb dərslərində istifadə olunur. Bu üslubun özəlliyi burasındadır ki, sözlərin fonetik qabığını təşkil edən səslər məx-

¹ Пешковский А.М. Избранные труды. Москва: 1959, с.165.

rəclərinə görə çox aydın, bəzi hecalar isə ayrılıqda, xüsusi intonasiya ilə tələffüz olunur.

Bu üslubda məntiqi vurğu xüsusi rol oynayır, yeni sözlər, terminlər, ifadələr dinləyiciyə son dərəcə aydın şəkildə çatdırılır, onların mənası açıqlanır.

Sərbəst üslubdan adi danışıklarda, ailə-məişət söhbətlərində, adi hadisələr barədə məlumat verərkən istifadə olunur.

Radio və televiziya bu üslubların qovuşduğu daha geniş yer tutur, yəni verilişin xarakterindən asılı olaraq ya akademik üslub, ya da sərbəst üslub üstünlük təşkil edir, yaxud hər ikisi bərabər səviyyədə işlədilir. Akademik üslubda orfoepiya qaydalarından yayınma halları təbiidir, çünki bəzən yeni söz, termin və ifadələrin etimologiyasını, müasir anlamını açmaq üçün onları yazıldığı kimi tələffüz etmək lazım gəlir. Sərbəst üslub bütövlükdə orfoepiya qaydaları əsasında fəaliyyət göstərir, qarışıq üslubda isə bu qaydalara təxminən 50+50 nisbətində əməl olunur. Konkret olaraq radio və televiziya jurnalistlərinin çıxışlarından danışarkən demək lazımdır: audial və audiovizual mətn yazılı fikrin şifahi ifadəsi olduğu kimi, ekran-efir jurnalistinin çıxışı da akademik üslubla sərbəst üslubun müəyyən nisbətdə (çıxışın mövzusunun asılı olaraq) sintezindən yaranmış audial və audiovizual üslubdur.

Orfoepiya qaydalarına əməl olunması çıxışa təbiilik gətirir, onun inandırıcılığını, emosional təsir gücünü artırır, dinləyicini, tamaşaçını yormur, əsəbiləşdirmir.

Orfoepiya qaydaları 3 şəraitdə nəzərdən keçirilir:

1. Lüğəvi şərait;
2. Qrafik şərait;
3. Qrammatik şərait.

Bunlara qısaca nəzər salaq.

Lüğəvi şərait dedikdə sözün başlanğıc formasında, yəni lüğətdə necə yazılıbsa, cümlədə başqa sözlərlə əlaqəyə girmədən onun tərkibindəki səslərin tələffüz qaydaları nəzərdə tu-

tulur. Bu barədə müvafiq ədəbiyyatda¹ yetərinəcə məlumat olduğunu nəzərə alaraq biz onlardan yalnız bir neçəsini göstərməklə kifayətlənəcəyik:

1. Yazıda *q* səsi ilə bitən sözlərdə *q* ya *x*, ya da *k'* (*kurs*) kimi tələffüz olunur: *otax*, *qulax*; *eşk'*, *şəfək'* və s. *Q-x* əvəzlənməsi xalis Azərbaycan sözlərində (*bulaq-q-bulax*) və son hecasında *a* saiti olan bəzi alınma sözlərdə (*təmtəraq-q-təmtərax*), *q-k* əvəzlənməsi isə daha çox alınma sözlərdə müşahidə olunur (*üfüq-q-üfük'*, *filoloq-q-filolok'* və s.);

2. *V* samiti sözün ortasında *o* və *ö* saitlərindən sonra gəldikdə:

— tələffüz edilmir və həmin saitlərin uzanmasına səbəb olur: dovşan — *do:şan*; yovşan — *yo:şan*; çovdar — *ço:dar*; çovğun — *ço:ğun*; cövhər — *cö:hər*; növbə — *nö:bə*; tövbə — *tö:bə*; Tovuz — *To:us* və s.

— *v*-dan sonra *d*, *l*, *s*, *ş* samitləri gəldikdə *v* *y* kimi tələffüz edilir: bənövşə — *bənöyşə*; gövdə — *göydə*; dövlət — *döylət*; Qovlar (Tovuz rayonunda şəhər) — *Qoylar*; hövsələ — *höysələ*; gövşək — *göyşək* və s.

— təkhecalı sözlərdə *v*-dan sonra samit gələrsə, söz yazıldığı kimi oxunur: *cövr*, *dövr*, *qövr* və s.

— *v*-dan sonra *ə* saiti gələrsə, söz yazıldığı kimi oxunur: *nüvə*, *Şüvəlan*, *güvənc* və s.

— Başqa variantlar da mümkündür.

3. Rus və Avropa mənşəli sözlərdə vurğusuz *o* saiti vurğulu hecadan əvvəl *a* kimi tələffüz olunur: *kasmana'vt*, *samava'r*, *manalo'k* və s. *O* saiti vurğu altında olanda və vurğulu hecadan sonra gələndə *o* kimi tələffüz edilir: *ko'smos*;

4. Alınma sözlərdə bir qalın, bir incə (yaxud əksinə) sait yanaşı gəldikdə tələffüz zamanı onların arasına *y* samiti əlavə olunur: *na+y+il*; *pa+y+ema*; *Si+y+am* (*əkizləri*); *di+y+ame-tir*; *eqa+y+ist* və s.;

5. Söz ortasında yanaşı gələn üç samitdən birincisi ilə ikin-

cisinin (*zül+ü+mkar*), yaxud ikincisi ilə üçüncüsünün arasına bir sait əlavə olunur: *qəsb+i+kar*;

6. Rus dilində tərkibində *у* (*ts*) olan ümumi isimlər azərbaycanca *s* ilə (*уирк* — *sirk*; *лицей* — *lisey*; *абзац* — *abzas*. *Vitse* sözü istisnadır), xüsusi isimlərdə isə sözün əvvəlində *s* (*Щалковский* — *Sialkovski*), ortasında və sonunda isə *ts* ilə yazılır və deyilir: *Кузнецов* — *Kuznetsov*; *Муромец* — *Muro-mets*;

7. Rus dilində tərkibində *ш* olan və dilimizdə işlənən sözlərdə əvvəldə və axırda bir *ş*, ortada isə iki *ş* yazılır və deyilir: *Щедрин* — *Şedrin*, *борш* — *borş*, *мещанин* — *meşşan*;

8. Rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş və ruscada *ь* işarəsi ilə müşayiət edilən, yəni yumşaq tələffüz olunan samitlər Azərbaycan dilində sözün ortasında yumşaq, sonunda isə sərt deyilir: *пальто* — *pal(ь)to*, *роль* — *rol*.

Qrafik şərait audial və audiovizual nitqdə işlədilən qısaltmaların, ixtisarla yazılan sözlərin, elmi terminlə desək, abreviaturların (latınca: *breviis* — qısa) tələffüzü ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə götürsək, radio və televiziya verilişlərində bir neçəsi istisna olmaqla (*BMT* — *Be-eM-Te*, *YuNESKO*, *YAP*, *Azər-TAc*, *KiV*, *AXCP* — *A-Xe-Ce-Pe* və s.) abreviaturlardan istifadə etmək məsləhət deyil, çünki onlar vizual nitqdə yerə (kağıza) qənaət etmək üçün yaradılmışdır. Bununla belə, bu sahədə olan bir neçə qaydanı yada salaq.

İkihərflili abreviaturlarda:

1. Səslərin hər ikisi sait olarsa, o, yazıldığı kimi oxunur (Araya bitişdirici samit artırılmır): *E,A* — Elmlər Akademiyası, *A,i* — Avropa İttifaqı və s.

2. Səslərdən biri sait, biri samit (yaxud əksinə), hər ikisi samit olarsa, abreviaturlar hərflərin adı ilə oxunur: *AR* (Azərbaycan Respublikası) — *A-eR*; *AŞ* (Avropa Şurası) — *A-Şe*; *BA* (Banklar Assosiasiyası) — *Be-A*; *KM* (Kiçik müəssisə) — *Ke-*

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin orfoepiyası. - Bakı: 1982; Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepi

eM və s. Birləşmə iki hissədən ibarət olarsa, yazıldığı kimi oxunur: *AŞ PA* (Avropa Şurasının Parlament Assambleyası) — *AŞPA*.

Üçhərfləli abreviaturlarda:

1. Səit iki samitin arasında gələrsə, abreviatür yazıldığı kimi oxunur: *BAB* (Bütöv Azərbaycan Birliyi); *YAP* (Yeni Azərbaycan Partiyası); *DAK* (Dünya Azərbaycanlıları Konqresi); *KİV* (Kütləvi informasiya vasitələri) və s.;

2. Əvvəl iki səit, sonra bir samit gələrsə, yaxud hər 3 səs səit olarsa, abreviatür yazıldığı kimi oxunur: *İİD* (İctimai İnformasiya Departamenti); *UAK* (Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresi); *AEA* (Azərbaycan Esperanto Assosiasiyası) və s.;

3. Hər 3 səs samit, yaxud birinci səs səit, qalan ikisi samit olarsa, abreviatür hərflərin adı ilə tələffüz olunur: *BMT* (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) — *Be:m-Te*, *ABR* (Azərbaycan Beynəlxalq Radiosu) — *Abe:r*, *AFR* (Almaniya Federativ Respublikası) — *AFe:r* və s.

Bu qaydaya əsasən, *ABŞ* (Amerika Birləşmiş Ştatları) *A-Be-Şe* kimi deyilməlidir, lakin nədənsə, hamı (ölkədə bir neçə nəfər istisna olmaqla) bunu səhvən *ABİŞ* kimi tələffüz edir.

Dördhərfləli qısaltmalarda:

1. Səslərin hamısı samit, yaxud səit olduqda abreviatür hərflərin adı ilə oxunur: *GTMS* (Gənclər Təşkilatının Milli Şurası) — *Gete:mşe*, *AİAA* (Avropa İnformasiya Agentlikləri Alyansı) — *A,I,A,A*;

2. Samit səitlərin arasında olanda yazıldığı kimi oxunur: *AMEA* (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası);

3. Beş və daha çox hərfdən ibarət abreviaturlar, adətən, sözlərin açılışı formasında oxunur: *HVAAMK* — *Helsinki Vətəndaş Assambleyası Azərbaycan Milli Komitəsi*.

4. Yuxarıdakı bəndlərdə verilmiş, lakin mənası geniş dinləyici və tamaşaçı kütləsi üçün anlaşılmaz olan, qısaltma formasında başqa mənə verən, pis səslənən, eləcə də ölkə, nazir-

lik və s. adı bildirən abreviaturlar da eyni qaydada açılır: *AİAA* (mənası anlaşılmır) — Avropa İnformasiya Agentlikləri Alyansı; *DİN* (*Din* sözü ilə qarışıq düşür və nazirlik adıdır) — Daxili İşlər Nazirliyi, *İA* (pis səslənir) — informasiya agentliyi, *BƏƏ* (pis səslənir və ölkə adıdır) — Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və s.

Oeyd: Abreviaturlar yazılarkən onlara artırılan səkilçilər yazılışın deyil, tələffüzün son hecasının ahənginə uyğunlaşdırılır: *AŞ-yə, BMT-yə* və s.

Abreviaturların müstəqil söz kimi işlənən növləri də var. Məsələn, sintetik parça növlərindən olan *lavsan* sözü Rusiyada həmin parçanın ilk nümunələrini hazırlamış laboratoriyasının (**Ла**боратория **высокомолекулярных соединений** **А**кадемии **на**ук) adının qısaldılmasından əmələ gəlmiş, sonralar müstəqil söz kimi işlənməyə başlamışdır. Eyni prinsiplə yanaşsaq, həmin sözü dilimizə *elaybil* (**El**mlər **A**rademiyasının **Y**ürsəkmolekullu **B**irləşmələr **L**aboratoriyası) kimi kalka edə bilərik.

Sovet dövründə ən işlək sözlərdən olmuş kolxoz (**коллек**тивное **хо**зяйство — kollektiv təsərrüfat), sovxoz (**советское хо**зяйство — sovet təsərrüfatı), komsomol (**Коммунистический со**юз **моло**дежи — Kommunist Gənclər İttifaqı) da sözlərin qısaldılması yolu ilə yaradılmışdı.

Grammatik şərait özü də iki yerə bölünür: morfoloji şərait, sintaktik şərait.

Morfoloji şəraitdə tələffüz söz kökünə şəkilçi artırılarkən baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Bunlardan bir neçəsinə baxaq:

1. *a* və *ə* saitləri ilə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıqda bitişdirici *y*-dan əvvəlki *a* saiti *ı* saitinə, *ə* saiti *i* saitinə çevrilir: *ana+y+a* — *anıya*, *nənə+y+ə* — *nəniyə*, *bəzə+y+ir* — *bəziyir*. Bu cür sözlərdə əvvəlki sait dodaqlanandırısa, *y*-dan əvvəlki sait də dodaqlanana çevrilir: *doğra+y+ır* — *doğ-*

ruyur, ula+y+ır — uluyur, söylə+y+ir — söylüyür, ütülə+y+ir — ütülüyür.

2. *ş, ç, c* samitləri ilə bitən isimlərə *l* samiti ilə başlanan şəkilçi artırıdığında *l* samiti *d* samiti kimi tələffüz olunur: *baş+la+yır — başdıyır, daş+lar — daşdar* və s.

3. Xəbərlilik şəkilçilərinin sonundakı *r* samiti tələffüz edilmir: *adamdır — adamdı, düzdür — düzdü* və s.

4. *r* və *n* ilə bitən sözlərə *l* ilə başlanan şəkilçi artırıdığında *l r-*ya və *n*-ya çevirilir: *dəftər+lər — dəfdər+rər; heyvan+lar — heyvan+nar* və s.

5. *-la, -lə* qoşması samitlə bitən sözlərə artırıldıqda *-nan, -nən* kimi tələffüz olunur: *adam+la — adamnan. m* və *n* ilə bitən sözlərə çıxışlıq hal şəkilçiləri artırıdığında da eyni hal müşahidə olunur: *badam+dan — badamnan, Həsən+dən — Həsən-nən*. Fərq burasındadır ki, birinci halda vurğu sözün kökündə qalır, ikinci halda isə şəkilçinin üstünə keçir: *bada'mnan* (badamla), *badamna'n* (badamdan).

İlə qoşması (bağlayıcısı) saitlə bitən sözlərlə birgə tələffüz edilərkən sözün kökü ilə *-nan, -nən* arasına bitişdirici samit artırılır və 1-ci bənddəki hadisə burada da müşahidə olunur: *ana ilə — anıynan, əmi ilə — əmiynən, tülkü ilə — tülküynən* və s.

6. Qoşa samitlə yazılan sözlərin çoxu bir samitlə deyilir: *ədəbiyat, xasiyyət, vəziyyət, qramatika, ləzzət* və s.

7. Yalnız bir formada yazılan *ki* bağlayıcısı və ədatı özündən əvvəlki sözün tələbi ilə ahəng qanununa tabe olaraq 4 cür tələffüz olunur: *baxır ki, bilir ki, qorxur ku, görür kü.*

Sintaktik şəraitdə tələffüz söz birləşmələrində və cümlə daxilində səslərin dəyişməsi ilə bağlıdır. Məsələn, *q* və *k* ilə bitən sözlərdə bu saitlər təkcə şəkilçilərin deyil, həm də özündən sonra gələn, saitlə başlanan və sintaqm olaraq onunla birgə deyilən sözün təsiri ilə *ğ*-ya, və *y*-ya çevirilir: *Uşaq ağlamağa başdadı; Küləy əsəndə yarpaxların xışıltısı hər tərəfi bürüyür-*

dü.

Mətn daxilindəki sözlərin tələffüz zamanı necə dəyişdiyini izləmək üçün bu kitabın əvvəlində verilmiş yazıdan bir abzasın vizual və audial variantlarına diqqət yetirək:

Vizual variant:

1950-55-ci illər Azərbaycan Dövlət Universitetində tələbəlik illərim. O çağları, o şux və qaynar günləri unuda bilmirəm. Əsərləri ilə az tanış olduğumuz, hələ üzlərini görmədiyimiz professor-müəllim heyətinin dünyasına düşdüyümüz o miqyasasığmaz fərəhli günləri unuda bilmirəm. Mülayim təbiətli, son dərəcə mehriban və humanist olan, rus ədəbiyyatını bizə təmkinlə öyrədən Məmmədcafər Cəfərov, konkretliyi, nitqdə yığcamlığı sevən, seminarlarda buna ciddi əməl edən və ədəbiyyat nəzəriyyəsini tutarlı nümunələrlə sevdirən Mir Cəlal Paşayev, obrazlı qalereyasının labirintindən bizi öz yorulmazlığı ilə çıxaran tükənməz enerji sahibi Pənah Xəlilov, uşaq sadəlövhliyi ilə tələbələrə tez isnişən, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına dair sanballı tədqiqatlarını bizə bəxş edən Həmid Arash, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının şirinliyini öz şirin təhkiyə tərz-i ilə mənimsədən Məmmədhüseyn Təhmasib, dilçilik elminin korifeyləri Məmmədağa Şirəliyev və Muxtar Hüseynzadə — bu təmiz, dağ bülluru kimi saf və təmənnəsiz, umacaqsız, gözütöx insanlar ADU-nun zینət və şərəfi idilər.

Audial variant:

1950-55-ci illər Azərbaycan Dövlət Universitetində tələbəliy illərim. O çağları, o şux və qaynar gün~~n~~əri unuda bilmirəm. Əsərrəri'n~~n~~ən a~~s~~ tanış olduğumuz, hələ üz~~d~~ərini görmədiyimiz prafessor-mə~~l~~lim heyətinin dünyasına tüşdüyümüs o miqyasasığmaz fərəhli gün~~n~~əri unuda bilmirəm. Mülayim təbiət~~d~~i, son dərəcə mehriban və humanist olan, rus ədəbiyatını bizə təmkin'n~~n~~ən öyrədən Məmmətcafər Cəfərof, kankret~~d~~i-

yi, nitk'idə yığcamlığı sevən, seminarrarda buna ciddi əməl edən və ədəbiyyat nəzəriyəsini tutarrı nümunələrnən sevdirən Mir Cəlal Paşayef, obrazdı qalereyasının labirintinən bizi öz yorulmazdığının çıxardan tükəmməz enerji sahibi Pənah Xəlilof, uşax sadələflüyü'nən tələbələrə tez isnişən, orta əsir-rər Azərbaycan ədəbiyyatına dayır samballı tədqiqatdarını bizə bəxş edən Həmid Arasdı, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının şirinniyini öz şirin təhkiyə tərz*ü'nən* mənimsədən Məmmədhüseyn Təhmasip, dilçiliy elminin kərifeyləri Məmmədağa Şirəliyef və Muxdar Hüseynzadə — bu təmis, dağ bül-luru kimi saf və təmənnass, umacaxsıs, gözütöx insannar ADU-nun ziynət və şərəfiydilər.

MÖVZUYA AİD SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR:

1. Professor A.M.Peşkovskinin ədəbi danışiq haqqındakı sitatını araşdırın.
2. Orfoepiya nəyə deyilir?
3. Şifahi nitqin üslubları hansılardır?
4. Orfoepik şəraitlər hansılardır?
5. Lüğəvi şəraitdə tələffüzün xüsusiyyətləri.
6. Qrafik şəraitdə tələffüzün xüsusiyyətləri.
7. Morfoloji şəraitdə tələffüzün xüsusiyyətləri.
8. Sintaktik şəraitdə tələffüzün xüsusiyyətləri.

MÖVZUYA DAİR ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı: 1968.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikas. Bakı: 1984
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin orfoepiyası. Bakı: 1982
4. Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Ba-

к1: 1970

5. Гаймакова Б.Д., Макарова С.К. Мастерство эфирного выступления. Москва: 2004

6. Зарва М. Слово в эфире: о языке и стиле радиопередач. Москва: 1977

7. Пешковский А.М. Как вести занятия по синтаксису и стилистике в школах взрослых. В кн.: Пешковский А.М. Избранные труды. Москва: 1959, с. 165

8. Светлана С.В. Телевизионная речь. Функции и структура. Москва: 1976

ÜMUMİ ƏDƏBİYYAT

I. Azərbaycan dilində

1. Abbasov İ. Mətbuat ilk növbədə dil hadisəsidir. “525-ci qəzet”, 27 və 28 sentyabr 2011-ci il (Bax: Əlavə 18).
2. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: 1995.
3. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və nətiqlik məharəti haqqında. B.: 1968.
4. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: 1984.
5. Axundov S.S. Ekran, efir və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2009.
6. Avey A. Müasir jurnalistikamızın problemləri. Bakı: 2013.
7. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı (Bax: Əlavə 17).
8. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (Bax: Əlavə 16).
9. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı: 1986.
10. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: 2004.
11. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının soyadlarının dövlət dilinə uyğunlaşdırılması haqqında. Milli Məclisin 2 fevral 1993-cü il tarixli 495 nömrəli qərarı. “Azərbaycan” qəzeti, 3 fevral 1993-cü il.
12. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. “Xalq qəzeti”, 4 yanvar 2003-cü il (Bax: Əlavə 15).
13. Bitişik, yoxsa ayrı. Bakı: 1983.

14. Cəfərov V. Diplomatiik etiket və ünsiyyət. Bakı: 2003.
15. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin orfoepiyası. Bakı: 1982.
16. Dil mədəniyyəti. Bakı; 1974.
17. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, 19 iyun 2001-ci il (Bax: Əlavə 14).
18. Əhmədli N.A. Nisbi sifətlərin tərcüməsinə dair bəzi mülahizələr / Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2010, № 1, s. 11-14.
19. Əhmədli N.A. Televiziya üslubunun özəllikləri. Azərbaycan mətbuatı bu gün, 2003, № 4, s. 3-5.
20. Əhmədov B.A. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: 1974.
21. Əliyeva S.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubu. Bakı: 2012.
22. Əsgərov M.Ə. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı: 1975.
23. Fəxrəddin Yadigar. Dilimiz, qyrətimiz, qaygılarımız. Bakı: 1997.
24. Qurbanov A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı: 1968.
25. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: 1985.
26. Mahmudov M. Ədəbi redaktə: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: 2008.
27. Məhərrəmli Q. Audiovizual nitq. Bakı: 2000.
28. Məhərrəmli Q. Radio dalğalarında. Bakı: 1990.
29. Məhərrəmli Q. Televiziya nitqi və ədəbi tələffüz. Bakı: 1999.
30. Müasir Azərbaycan dili, 3 cildə, cild 1. Bakı: 1978.
31. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: 1988.
32. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: 1992.
33. Rüstəmov T. Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi.

Bakı: 1981.

34. Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı: 1970.

35. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı: 2013

35. Ziya Kazım. Səhnə dili haqqında. Bakı: 1947

II. Rus dilində

36. Ахмедли Н. Особенности культуры речи журналиста / Материалы международной научной конференции «Современная филология». Чита: Молодой ученый, 2011, с. 234-236.

37. Гаймакова Б.Д. и др. Мастерство эфирного выступления. Москва: 2004.

38. Галь Н.Я. Слово живое и мертвое. Москва: 1987.

39. Зарва М.В. Слово в эфире. Москва: 1971.

40. Мучник Б.С. Человек и текст. — Москва: 1985.

41. Светлана С.В. Телевизионная речь. Москва: 1976.

42. Свинцов В.И. Логические основы редактирования текста. М.: 1972.

43. Фреге Г. Мысль: логическое исследование. В кн.: Философия, логика, язык. Москва: 1987.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

“JURNALİSTİN NİTQ MƏ- DƏNİYYƏTİ” FƏNNİNİN PROQRAMI

*Azərbaycan Respublikası təhsil
nazirinin 07.07.2011-ci il tarixli
1244 nömrəli əmri ilə təsdiq
edilmişdir*

I MÖVZU

KURSUN PREDMETİ VƏ ƏSAS ANLAYIŞLARI

Jurnalist, nitq, mədəniyyət sözlərinin etimologiyası, *Jurnalistin nitq mədəniyyəti* ifadəsinin müasir məna yükü. Nitqin yaranma prosesinin sxemli izahı. Nitqin tərfi və düsturu. Natiqlik sənətinin tarixinə qısa baxış. Qədim Yunanıstan və Roma natiqliyi. Azərbaycanda natiqlik sənətinin ənənələri. Müasir mərhələdə nitq mədəniyyətinin inkişaf problemləri.

Jurnalistika ilə dilin qarşılıqlı əlaqələri. Azərbaycanda ədəbi dilin mətbuat üslubunun formalaşmasında A.Bakıxanovun, M.F.Axundzadənin, H.Zərdəbinin, N.Vəzirovun, C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Rəsulzadənin, Ü.Hacıbəylinin və sonrakı nəsil qələm sahiblərinin xidmətləri.

Ümumi nitq mədəniyyətinin inkişafına kütləvi kommunikasiya vasitələrinin (mətbuatın, radionun, televiziyanın, internetin) təsiri.

II MÖVZU

NITQ VƏ NITQ MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞLARINA JURNALISTIKA PRIZMASINDAN BAXIŞ

Adi nitqlə jurnalist nitqinin fərqi, *Jurnalistin nitq mədəniyyəti* anlayışının 3 aspekti və onların açımı. *Kontrapunkt* anlayışı və jurnalistin nitq mədəniyyətinə onun tətbiqi.

Fikrin və dilin dəqiqliyi jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsası kimi. Müəllif fikrinin real erçəkliyə (faktlara) və seçilmiş ifadə vasitələrinin müəllif fikrinə uyğunluğunun 4 halı. İdeal hala nail olmaq üçün tələbələrə aparılmalı işin istiqamətləri. Tələbə jurnalistlərin nitq mədəniyyətinin cıllanmasına digər ixtisas və qeyri-ixtisas fənlərinin (fəlsəfə, məntiq, sosiologiya, psixologiya, linqvistik və s.) təsiri. Jurnalistika fakültəsində həmin fənlər üzrə proqramların xüsusi metodika

ilə hazırlanmasının zəruriliyi.

III MÖVZU

JURNALISTIN NITQ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNTİQİ ƏSASLARI

Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına daxil olan komponentlər. Faktların düzgün, gerçəkliyə maksimum yaxın şəkildə seçilməsi. Vizual nitqdə məntiqi vurğunun yerinin dürüst müəyyənləşdirilməsi. Cümlələrdəki sözlər arasında mənə əlaqələrinin (söz sırasının) dəqiq qurulması. Fikri düzgün çatdırmaq üçün dil vahidlərinin uğurla tapılması. Məntiq qanunlarına (eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna və kafi əsas) əməl olunması jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsas amillərindən biri kimi.

Material (fakt) məqsədyönlü yaradıcılıq fəaliyyətinin səmərəli əsası, “ilkin məhsulu”, bünövrə daşdır. Hazır mətnə məntiqi səhvlərin düzəldilməsi prosesinin mərhələləri.

Jurnalistin mətninə verilən 3 başlıca tələb: dəqiqlik, aydınlıq, yığcamlıq. Bunların misallarla izahı.

Jurnalist mətnində faktların qeyri-dəqiqliyinin səbəbləri. Jurnalistin nitqinin aydınlığını əngəlləyən amillər və onların aradan qaldırılması yolları. Vizual nitqdə (qəzrt, jurnal, kitab mətnlərində) məntiqi vurğunun ifadə üsulları. Jurnalistin fərdi üslubu və söz sırasının dəyişilmə həddi. Ümumi topluya aid adların həmin toplunun yalnız bir üzvünə şamil edilməsi, qalanlarının “diskiminasiyası”, ümumi ilə xüsusi qarışdırılması məntiqi yanlışlıq kimi.

Başlamaq və başlanmaq düzgün işlədilməsi qaydaları.

Feli sifətlərin və onlardan düzəlmiş tərkiblərin zamanları.

IV MÖVZU

JURNALISTIN NITQ MƏDƏNİYYƏTİNİN LINGVISTİK-PUBLISISTİK ƏSASLARI

Rus dilinin təsiri ilə dilimizə pərçimlənmiş yanlışlıqlar. *Который, несмотря на то, что..., хотя* sözlərinin iştirak etdiyi cümlələr ruscadan çevirərkən yol verilmiş nöqsanlar və onların aradan qaldırılması yolları (Yanlış və düzgün variantlar mətbuatdan seçilmiş misallar əsasında izah olunur).

Avropa dillərindən Azərbaycan türkcəsinə keçmiş yer və şəxs adlarının yazılışında və tələffüzündə stereotipləşmiş səhvlərin düzəldilməsi yolları. Almaniya şairi *Goethenin*, Hindistanın paytaxtı *Nyu Delhi*, Almanıyanın *Münxen* şəhərlərinin və başqa coğrafi adların dilimizdə ənənəvi olaraq təhriş edilmiş şəkildə işlədilməsi və onların düzgün variantları.

Rus dilindəki bitişdirici *n* samitinin dilimizdə yanlış olaraq şəkilçi kimi işlənməsi (*Америка+н+ең*. Səhv variant: *amerikan*; düzgün variant: *amerikalı*. *Американский народ*. Səhv variant: *американ халқı*; düzgün variant: *Amerika халқı*).

Ruslardan keçmiş *-ov (-yev)* soyad sonluqlarına münasibət. Onların həm qrammatik, həm də leksik baxımdan dilimizin qaydalarına uyuşmaması. Bu sahədə görülən ictimai və rəsmi tədbirlər.

Армяно-азербайджанский (konflikt) tipli ifadələrin səhvən *erməni-Azərbaycan*, yaxud *erməni-azərbaycanlı* (münaqişəsi) kimi işlənməsi (düzgün variant: *Ermənistan-Azərbaycan*).

Texniki universitet, mədəni mallar, siyasi elm birəşmələri yanlış kalka kimi (Düzgün variantlar: *texnika universiteti, mədəniyyət malları, siyasət elmi*).

Pleonazmlar (artıq sözlər və şəkilçilər), onların aradan qaldırılması yolları. *Əgər* bağlayıcısına, *tərəfindən* və *ərzində* sözlərinə münasibət, onların işlənilməsinin zəruri olduğu xü-

susi hallar. Artıq şəkilçilər: öhdəçilik, avaraçılıq, yetimçilik, kasıbçılıq, istehsalatçı, idxalatçı və s.

Seçkilər sözündəki **-lər** şəkilçisinin lüzumsuzluğunun əsaslandırılması.

V MÖVZU

JURNALISTIN NITQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ SÖZ YARADICILIĞI

Nitqin məzmununun (fikirin) onun formasından (dildən) daha zəngin olması və jurnalistin sözaxtarma ehtiyacı.

Leksik yolla söz yaradıcılığının mənbələri: klassik ədəbiyyatdan və folklordan sözalma. Canlı danışiq dili söz yaradıcılığının mühüm qaynaqlarından biri kimi. Dialekt və şivələrdən ədəbi dilə söz gətirilməsinin xüsusiyyətləri. Başqa dillərdən sözalma.

Grammatik (morfoloji və sintaktik) yolla sözyaratma. Sözdüzəldici şəkilçilərin fəallaşdırılması üsulu ilə söz yaradarkən dilin ənənəvi qanunlarına əməl olunması vacib şərtlərdən biri kimi. Sözlərin birləşdirilməsi üsulu ilə yeni söz yaradılmasının xüsusiyyətləri.

VI MÖVZU

VIZUAL NITQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ORFOQRAFIYA

Orfoqrafiya haqqında ümumi məlumat. “Orfoqrafiya qələm dünyasının konstitusiyasıdır”. Orfoqrafiyanın prinsipləri. Jurnalist üçün orfoqrafiya da əhkam deyil: yeni söz və ifadələr, orfoqrafiya variasiyaları KİV-də yaranır.

Mövcud orfoqrafiya qaydalarından bəzilərinin KİV-də kütləvi surətdə pozılması halları: xəbərlilik şəkilçisində **(-dır^d)** son samitin **(r)** yazılmaması və s.

Mövcud orfoqrafiya qaydaları ilə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (2004) arasındakı ziddiyyətlər. Apostrof işarəsinə münasibət.

VII MÖVZU

AUDIO— VƏ AUDIOVİZUAL NİTQ

MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASLARI

Audio— və audiovizual nitqin vizual nitqdən fərqləri. Professor A.M.Peşkovskinin ədəbi nitq barədə fikrinin radio və televiziya tətbiqi. Audio— və audiovizual nitq yazılı fikrin xüsusi şəraitdə (mikrofon və ya kamera qarşısında) icra olunan şifahi ifadəsi kimi.

Heca vurğusu. Heca vurğusunun yerinin dəyişməsi ilə sözün mənasının dəyişdiyi hallar.

Məntiqi vurğu. Məntiqi vurğusunun yerinin dəyişməsi ilə cümlənin mənasının dəyişdiyi hallar (“Can nənə, ***bir*** nəgıl da de”).

Cümlə vurğusu, Diksiya. Pauza. Pauzaların niyyət üzrə bölgüsü. İntonasiya. Temp. Ritm. Mimika və onun növləri. Jestlər və onların növləri. Pasimologiya.

VIII MÖVZU

ORFOEPIYA

Orfoepiya haqqında ümumi məlumat. Şifahi nitqin 3 üslubu (akademik, sərbəst və qarışıq). Audio— və audiovizual nitqdə daha çox qarışıq üslubdan istifadənin səbəbləri. Orfoepik şəraitlər: lüğəvi, qrafik və qrammatik. Onların ayrı-ayrılıqda səciyyəsi.

Lüğəvi şərait. *Q* ilə bitən sözlərin tələffüz qaydası. Müxtəlif tipli (qalın və incə) saitlərin yanaşı gəldiyi alınma sözlərdə (*nail*, *poema*, *Siam* və s.) bitişdirici samitən (*y*) istifadə. *O* sai-

tinin *a* kimi tələffüz olunduğu hallar və s.

Qrafik şərait. Yalnız saitlərdən ibarət abreviaturların tələffüz qaydası. İki-, üç— və çoxhecalı abreviaturların oxunuş qaydaları. Abreviaturların tələffüzü ilə bağlı dilimizdə sabitləşmiş yanlışlıqlar (*ABİŞ*, yoxsa *A-Be-Şe*).

Qrammatik şərait. Morfoloji və sintaktik şəraitlər.

Morfoloji şərait: saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırdıqda baş verən orfoepik dəyişikliklər. *Ş, ç, c* samitləri ilə bitən sözlərə *l* ilə başlanan şəkilçi artırdıqda baş verən dəyişikliklər. Xəbərlik şəkilçilərinin son samitinin tələffüzü. *R* və *n* ilə bitən sözlərə *l* ilə başlanan şəkilçi artırdıqda baş verən orfoepik dəyişmələr. *-la* qoşması samitlə bitən sözlərə artırıldıqda müşahidə olunan səs dəyişmələri. *M* və *n* samitləri ilə bitən sözlərə çıxışlıq hal şəkilçisi artırdıqda baş verən dəyişmə. Son iki halın tələffüz fərqi və s.

Sintaktik şərait: sözlərin mətn daxilində tələffüzü.

Əlavə 2.

Azərbaycan (türk) dili haqqında qısa məlumat

Quzey Azərbaycan əhalisinin əsas ünsiyyət vasitəsi və rəsmi dövlət dili Azərbaycan dilidir. Bu dil Güney Azərbaycanda yaşayan 30 milyondan artıq soydaşımızın da ana dilidir. Lap qədimlərdən 1937-ci və 1992-ci ildən 1995-ci ilədək bu dil “Türk dili” adlanmışdır. İranda və İraqda onu indi də bu adla tanıyırlar. Hazırda başqa ölkələrdə də (postsovet məkanında, Asiya, Avropa, Amerika, Afrika, Avstraliya qitələrində) xeyli Azərbaycan türkü yaşayır. Harada yaşamalarından asılı olmayaraq onlar bir-birilərini sərbəst anlayırlar. Təxmini hesablamalara görə, Yer üzündə bu dildə danışan 50 milyondan çox insan var. Bir sıra ölkələrdə bu dildə qəzetlər, jurnallar, kitablar nəşr olunur, radio və televiziya verilişləri yayılır.

Azərbaycan dili genealoji təsnifata görə, türk dillərindən biri olub, Ural-Altay dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxildir və ən yaxın qohumları olan türk, türkmən və qaqauz dilləri ilə birlikdə ərəzi prinsipinə görə türk dilləri arealının cənub-qərb qrupuna aiddir.

Azərbaycan xalqının etnik əsasını təşkil edən türklər indiki Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl görünməyə başlamış, birinci minilliyin əvvəlindən isə başqa mənşədən olan çoxsaylı tayfalarla birlikdə bu torpağın qədim sakinləri olmuşlar. Azərbaycanda türk dilinin və həmin dildə danışan xalqın yaranması, başqa sözlə, bu dilin ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi prosesi bir neçə əsr davam etmişdir. Əhəlinin etnik tərkibində türk tayfalarının sayı, habelə iqtisadi, siyasi, mədəni təsiri artdıqca dilin fəaliyyət dairəsi də genişlənməmiş və beləliklə, bəzi etnik və antropoloji xüsusiyyətlərini bu gün də qoruyub saxlaya bilən çeşidli etnik qruplar ümumi mədəni-mənəvi və dini birliyi olan bir xalq halında birləşmiş-

lər. Azərbaycan türkcəsi böyük inkişaf yolu keçmiş qədim ədəbi dillərdən biridir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ədəbi dilimizin şifahi növü kimi qəbul edilərsə, hazırda xalqa ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dilin yaşı 1300 ildən çox sayıla bilər. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi isə, hələlik əldə olan materiallara görə, XIII əsrdən başlanır.

Ədəbi dilimiz 800 illik inkişafı müddətində iki böyük dövrü əhatə edir. “Əski dövr” adlandırılan birinci dövr XIII əsrdən XVIII əsrə qədər, “yeni dövr” adlandırılan ikinci dövr isə XVIII əsrdən yaşadığımız günlərə qədər olan zaman kəsiyini əhatə edir.

Birinci dövr Azərbaycan ədəbi dilinin xidmət göstərdiyi areal öz iriliyi ilə fərqlənir. Həmin dövrün Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər kimi Azərbaycan dövlətlərinin saray və ordu dili olan bu dil bütün Ön Asiyada ədəbi dil kimi xidmət etmişdir. Bu dövr Azərbaycan ədəbi dili yeni dövr Azərbaycan dilindən öz dilxarici (ekstralingvistik) xüsusiyyəti ilə yanaşı, dildaxili (lingvistik) xüsusiyyətləri ilə də seçilir.

Leksik cəhətdən mövcud olan fərqlərdən birincisi budur ki, birinci dövr Azərbaycan dilində ərəb və fars sözləri çoxdur. O dövrün dil üslubları, xüsusən aparıcı poetik janr və vasitələr ədəbi dilimizə külli miqdarda alınma sözlərin gəlməsinə səbəb olmuşdu. İkinci dövrdə isə realist şeir məktəbinin, realizm ədəbi metodunun bir yaradıcılıq metodu kimi yaranması və aparıcı yaradıcılıq metodu kimi formalaşması dilimizin əsas lüğət fonduna keçə bilməyən alınma sözlərin ədəbi dili tərk etməsinə səbəb olmuşdur.

İkincisi, əski Azərbaycan ədəbi dilinin Osmanlı dili ilə müştərək olan bir sıra sözləri (şimdi, şöylə, şu, kəndi və s.) yeni dövrdə artıq işləkliliklərini tamamilə itirmişdir. Bu türk ədəbi dilləri sahəsində ayrılma (differensiasiya) hadisəsinin tam başa çatmasının nəticəsi idi.

Dövlər arasındakı fərqlər fonetik səviyyədə də güclüdür. Belə ki, yeni dövr Azərbaycan ədəbi dili eyni zamanda fonem tərkibinin sabitləşməsi ilə də səciyyələnir. Birinci dövrə xas olan o//a sait, h//q//x samit müvaziliyi artıq birincilərin (o və h) qələbəsi ilə nəticələnir.

Oxşar vəziyyət qrammatika sahəsində də özünü göstərir. İsmnin birinci dövrə məxsus təsirlik hal şəkilçilərinin -yi, -y1, -yu, -yü // -ni, -n1, -nu, -nü müvaziliyi ikinci dövrdə artıq aradan çıxır. Feilin *-isər* qəti gələcək zaman şəkilçisi öz vəzifəsini *-acaq* // *-əcək* şəkilçisinə verir.

Əski Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin quruluşu daha çox ərəb və fars dillərinin sintaktik modelində olmuşdur: fəsl-i-gül, tərki-təriqi-eşq, daxili-əhli-kamal... Yəni təyin edən söz təyin olunan sözdən sonra işlənmişdir. İkinci dövr Azərbaycan dilində tamamilə əksinədir: təyin edən söz təyin olunan sözdən mütləq və həmişə əvvəl işlənir.

Digər sintaktik fərq kimi, birinci dövrdə budaq cümlənin baş cümlənin içərisində yerləşdiyi tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox işləndiyi halda ("*Kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm*"), yeni dövrdə bu tiptən olanların əvəzinə daha çox fəli sifət tərkiblərinin işləndiyini görürük.

Hər iki dövrün ədəbi dili öz növbəsində müxtəlif mərhələləri əhatə edir.

Birinci dövr Azərbaycan dili öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir:

1) Ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi (XIII-XIV əsrlər),

2) Klassik şeir dili mərhələsi (XV-XVII əsrlər).

İkinci dövr Azərbaycan dili isə üç mərhələni əhatə edir:

1) Ədəbi dilin xəlqiləşməsi mərhələsi (XVIII əsr),

2) Milli dilin yaranması və inkişafı mərhələsi (XIX-XX əsrin əvvəli),

3) Müasir mərhələ (XX əsrin 1-ci rübündən sonra).

Yeni dövr. Azərbaycan dili böyük inkişaf yoluna özünün

ikinci inkişaf mərhələsində (Milli ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı mərhələsində) çıxır. Bu dildə şeirlə yanaşı, nəsr və dram əsərləri yazılır, qəzet və jurnallar nəşr edilir, o bəzi rəsmi sənədlərdə, elmi tədqiqatlarda da işlənməyə başlayır. O dövrdə Azərbaycana gələn xaricilər, ruslar və almanlar da ona maraq göstərir, bəziləri bu dili öyrənməyə başlayır. Məsələn, rus şairləri Lermontov, Bestujev-Marlinski, alman şerqşünası Bodenstedt. Sonuncusu XIX əsr Azərbaycan şairi Mirzə Şəfiddən Azərbaycan dilini öyrənmiş və onun şeirlərini almancaya tərcümə edərək Berlində ayrıca kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Orta əsrlərdə əski Azərbaycan dilinə aid tərcümə lüğətləri və qrammatik tədqiqatlar aparılmış olsa da, Azərbaycan dilinə aid elmi əsərlər və dərsliklər XIX əsrdən etibarən yazılmağa başlayır. Mirzə Kazımbəyin rusca yazdığı “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsəri məşhurdur. M.Vəzirovun, L.Budaqovun, Q.Makarovun, N.Nərimanovun, M.L.Məmmədovun, S.M.Qəniyevin Azərbaycan dilinə aid dərslikləri də rus dilində yazılmışdır. L.Budaqovun iki-cildlik lüğəti də (“Sравнителны словаръ турѣко-татарскіхъ ѡзиковъ”) var. M. Əfşarın Azərbaycan dilinə aid “Fənni-sərfi-türki” (“Türk dilinin qrammatikası”) adlı dəyərli əsəri isə azərbaycandır.

Azərbaycan dilinin inkişafı da, problemləri də daha çox XX əsrlə bağlıdır. Məhz bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili bənzərsiz bir problemlə qarşılaşır. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq ədəbi dildə üç meyil, üç istiqamət özünü göstərir. Təbii ki, bu ən çox bədii əsərlərin dilinə və mətbuata aiddir.

1. Birinci meyil ədəbi dili bacardıqca xalq dili ilə eyniləşdirmək meylidir. Bu özünü “Molla Nəsrəddin” jurnalının və bu jurnalın əməkdaşlarının əsərlərində göstərir. Burada ədəbi dillə danışmaq dili, dialektlər arasındakı fərq götürülür. Xalq bu dili asan başa düşür.

2. Daha çox Osmanlı (indiki türk) və əski Azərbaycan di-

linin ənənəsinə söykənən ədəbi dil yaratmaq meyli. Bu, “Füyuzat” və “Həyat” kimi bir çox nəşrlərin və onların əməkdaşlarının əsərlərinin dilində özünü göstərir. Xalq bu ədəbi dili çətin anlayır. Bu dil o vaxtkı türk ədəbi dilindən, demək olar ki, seçilmirdi.

3. Hamının anladığı, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq meyli. Bu dil heç bir dialektin təsirini qəbul etməyən dil idi. Bu dili A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, A.Səhət kimi şair və yazıçılar yaradırdılar. Ədəbi dil sahəsindəki bu vəziyyət əsrin əvvəllərindən 1930-cu illərədək davam etmişdir.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbi dilinin üçüncü, yəni müasir mərhələsində dil həyatının mühüm hadisələrindən biri Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili statusu almasıdır.

Azərbaycan dilinin ölkənin dövlət dili kimi elan edilməsində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin çox böyük xidmətləri olmuşdur. Bəlli olduğu kimi, dövlət dili sahəsindəki fəaliyyətə Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərliyə gəldiyi ilin (1969) ilk günlərindən başlamışdır.

Azərbaycan ədəbi və xalq danışığı dilini dərinlən bilən, bu dilin zəngin lüğət tərkibinə yaxşı bələd olan və qrammatik imkanlarından fitri istedadı sahəsində səmərəli istifadə etməyi bacaran Heydər Əliyev yüksək səviyyəli yığıncaqlarda, məsələn, BDU-nun 50 illiyinə həsr olunmuş yubiley toplantısında, yenə həmin ali məktəbin partiya konfransında yüksək dövlət səviyyəsində aparılan başqa müşavirələrdə ana dilində parlaq çıxışlar edərək, özünə böyük hörmət və məhəbbət qazandı. O çox yaxşı bilirdi ki, onun qazandığı bu böyük hörmət və məhəbbət eyni zamanda onun istifadə etdiyi, danışdığı dilə — Azərbaycan dövlət dilinə çox böyük hörmət və məhəbbət yaradır. Bütün bunlar təbii olaraq, ölkədə aşağıdan yuxarıya və eyni zamanda yuxarıdan aşağıya güclü bir dövlət dili ab-havası yaratmağa xidmət edirdi.

1977-1978-ci illər respublika rəhbərini çətinliklər qarşısında qoydu. Məlum olduğu kimi, 1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyası təsdiq edildi. Həmin konstitusiya bütün respublikalarda hazırlanan yeni konstitusiyalar üçün bir nümunə rolunu oynamalı idi və faktiki olaraq oynayırdı. Həmin konstitusiyada isə elə əvvəldən dövlət dili haqqında maddə yox idi. Ayırı-ayrı respublikalarda qəbul edilmiş konstitusiyaların heç birində həmin maddə öz əksini tapmadı. Azərbaycanda isə vəziyyət başqa cür idi. Heydər Əliyev ana dilinin dövlət dili olması üçün mübarizəsini davam etdirirdi. De-fakto dövlət dili uğrunda ardıcıl mübarizə aparan respublika rəhbəri həmin dilin konstitusiyada qeyd olunmamasına dözə bilməzdi. Respublikanın rəhbəri ziyalıları, bütün xalqı ana dilinin dövlət dili kimi yaşamaq hüququ uğrunda mübarizəyə cəlb edərək bütün qüvvəsi ilə mübarizə apardı və bütün çətinliklərə və maneələrə böyük hünərlə sinə gərdi. 1978-ci il aprel ayının 2-də doqquzuncu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının (Əsas qanununun) layihəsinə onun ümumxalq müzakirəsinin yekunlarına həsr olunmuş yeddinci sessiyasında məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyevin təklifi ilə 73-cü maddəni aşağıdakı redaksiyada vermək təklif olunur: "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir". Azərbaycan SSR Dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarında və maarif idarələrində və başqa idarələrdə Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onun hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstərir.

1978-ci il Konstitusiyası həqiqətən Heydər Əliyevin öz dövləti, öz xalqı, öz vətəni qarşısında göstərdiyi böyük xidmət idi.

Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə qəbul edilmiş yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz layiqli yerini tutdu. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində yazılmışdır:

“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”.

Azərbaycan dili hazırda Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, İran İslam Respublikasında və İraqda da kompakt şəkildə işlənməkdədir. Folklor əsərləri də aydın göstərir ki, həmin ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların dilləri arasında elə bir fərq yoxdur, lakin ədəbi dil baxımından fərqlər var və bunlar özünü çap olunmuş əsərlərin, qəzet və jurnalların, radio və televiziya verilişlərinin dilləri arasında aydın göstərir. Təbii, bunun tarixi-sosial səbəbləri var.

İranla Rusiya arasındakı müharibələr nəticəsində bu iki dövlət arasında Gülüstən (1813), Türkmənçay (1828) müqavilələri bağlanmış və Azərbaycan iki yerə bölünmüşdür.

Beləliklə, 200 ildir ki, eyni bir xalq bir-birindən aralı, tamamilə fərqli bir mühitdə və şəraitdə yaşayır. Bu ikiyüzlilik fərqli mühit bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbi dil sahəsində də davam etməkdədir. Müstəqil Azərbaycanın dilində rus, güney Azərbaycanın dilində isə fars dilinin təsiri özünü göstərir. Hazırda Şimali və Cənubi Azərbaycan ədəbi dilləri arasında leksik, fonetik və müəyyən qrammatik fərqlər (xüsusən sintaksis sahəsində) qalmaqda davam edir. Bu fərqlərin ekstralingvistik səbəbləri var. 1991-ci ilə kimi Rusiyanın tərkibində olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilinin orta məktəblərdə tədrisinin əsryarımliq, universitet və institutlarda tədrisinin isə təxminən birəsrlik tarixi var. Azərbaycan dili, onun tarixi, dialektləri geniş surətdə tədqiq edilmiş, bu sahədə Azərbaycan dilində yüzlərlə, bəlkə daha artıq əsərlər çap edilmişdir. Demək olar ki, elə bir xalq qalmamışdır ki, onların ədəbiyyatının görkəmli nümunələri, Qədim Yunanistan ədəbiyyatı və fəlsəfəsindən tutmuş bu günədək olan bədii və elmi əsərlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmiş olsun. Bütün fənlərə (riyaziyyat, fizika, kimya, təbabət və s.) aid Azər-

baycan dilində dərsləklər yazılmış və ya tərcümə edilmişdir.

Son illər müxtəlif ölkələrdə yaşayanların ədəbi dillərinin yaranması və inkişafı prosesində Azərbaycan ədəbi dilinə yaxınlaşmaq meylləri aydın hiss olunur və bu prosesin uğurla nəticələnməsinə ümidlə baxmaq olar.

Hazırda Azərbaycanda latın qrafikası əsasında yaradılmış Azərbaycan əlifbasından istifadə edilir. İşləndiyi sahələrlə bağlı olaraq, Azərbaycan ədəbi dili dörd əsas üslubu özündə birləşdirir. Bunlar işgüzar, publisistik, bədii və elmi üslublardır. Azərbaycan ədəbi dilinin müasir mərhələsində bu üslubların hamısı yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir.

Ölkənin siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni həyatında baş verən böyük dəyişikliklər müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində terminlərin sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Bu proses ədəbi dilin bütün üslublarında, özəlliklə, işgüzar və elmi üslublarda, müəyyən dərəcədə mətbuat üslubunda aydın müşahidə olunur.

Əlavə 25 cildlik “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası”nın “Azərbaycan” cildindəki (Bakı, 2007, s.151-152) məqalə əsasında hazırlanmışdır.

Əlavə 3.

**Dövləti lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqədən hökuməti
müəssisələrdə rus lisanı
istemalına müsaidə edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cüm-
huriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı (27 iyun 1918)**

Hökumət 27 iyun 1918-də qərar verdi:

Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, içəridə bütün məhkə-
mə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duran-
lar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus
dili istemalına da müsaidə edilsin.

***Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin
qanun və binagüzarlıqları məcməi, №1,
15 təşrini-sani, 1919, s. 18***

Əlavə 4.

Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarı (28 avqust 1918)

1. Bütün birinci dərəcə ibtidai təhsil müəssisələrində təhsil, dövlət dili olan türk dilini artırılmış həcmdə məcburi qayda-da tədris etməklə, şagirdlərin ana dilində aparılsın.

2. İkinci dərəcə ibtidai məktəblərdə və orta təhsil müəssisələrində tədris dövlət dili olan türk dilində aparılsın. Lakin ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin milliləşdirilmiş siniflərində tədris şagirdlərin ana dilində davam etdirilsin və eyni zamanda 1918-1919-cu illərdə, lazım gələrsə, ondan sonrakı tədris ilində də türk dilinin həcmi artırılmış tədrisi də tətbiq edilsin ki, həmin müddət başa çatanda dövlət dilində təhsil almayan şagirdlər bütünlüklə türk dilində tədrisə keçə bilsinlər.

3. Orta tədris müəssisələri siniflərinin bütünlüklə erməni dilində (milliləşdirilmiş) dərs keçilən paralel şöbələri, habelə həmin tədris müəssisələrinin kiçik və böyük yaşlı uşaqlar üçün olan hazırlıq siniflərinin bütünlüklə rus dilində (milliləşdirilmiş) dərs keçilən paralel şöbələri ləğv edilsin.

4. Həmin tədris müəssisələrinin birinci, imkan olduqda həmçinin ikinci sinifləri milliləşdirilsin və tədris türk dilində aparılsın; bununla belə, əgər həmin siniflərdə türk dilini bilməyən şagirdlər olsa, onlar üçün paralel şöbələr açılsın və həmin şöbələrdə tədris rus dilində aparılsın. Həm bu siniflərdə, həm də 4-cü sinif daxil olmaqla sonrakı siniflərdə dövlət dili elə həcmdə tədris olunsun ki, iki il sonra bütün şagirdlər türk dilində təhsilə keçə bilsinlər.

5. Orta tədris müəssisələrinin 5-ci sinfindən etibarən isə şagirdlər həmin tədris müəssisələrinin kursunu bitirənədək təd-

ris rus dilində aparılsın; bununla yanaşı xalq maarif nazirinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, orta təhsil müəssisələrinin bütün siniflərində türk dilinin artırılmış həcmdə tədris olunmasına nəzarət etsin.

Əlavə 5.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında əmrnaməsi (18 sentyabr 1920)

1. Birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə təlim lisanı şagirdlərin ana dilində olmalıdır.

2. 2-ci dərəcə məktəblərdə birinci təlim sənəsindən (altıncı təlim sənəsi) hər qruppada həftədə 4 saat olaraq türk, həmçinin rus lisanlarının təlimi məcburi olur.

3. Əkəliyyət millətlərin məktəblərində türk və rus məcburi dillərindən biri 2-ci dərəcədə ikinci təlim sənəsindən (yeddiinci təlim sənəsi) idxal edilir. Həftəlik dərslərin miqdarı böylə hesab ilə götürülməlidir ki, təlimi qeyd edilən məcburi lisan kursu təməmilə icra edilmiş olsun.

4. Yazısı olmayan millətlərin məktəblərində təlim lisanı həmin millətin özü qəbul etdiyi lisan etiraf olunmalıdır.

5. Fransız və alman lisanlarının təlimi vahid zəhmət məktəbində məcburi hesab edilmir.

6. Vahid zəhmət məktəblərində latın lisanının təlimi təməmilə ləğv edilir.

7. Əkəliyyət millətləri şagirdləri olan 2-ci dərəcə məktəblərində hər qruppada (klasda) 3 həftəlik dərslər ilə həmin millətin lisanı təlim edilir.

Qeyd: Qruppada 10-dan az şagird olmamalıdır.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri: N. Nərimanov

Xalq Maarifi Komissarı: D. Bünyadzadə

Katib: Qabriçidze

***"Kommunist" qəzeti,
20 sentyabr 1920-ci il.***

Əlavə 6.

Sovet idarələrində kargüzarlığın rus və türk dillərində aparılmasını tətbiq etmək haqqında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin əmri (8 fevral 1921)

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərpası ilə əlaqədar həm mərkəzdə, həm də yerlərdə bütün idarə və müəssisələrdə kargüzarlığın rus dilində aparılması respublikada inzibati-tə-sərrüfat quruculuğunun təşkili sahəsində Sovet hakimiyyəti-nin bütün tədbirlərinin həyata keçirilməsi işinə əngəl törətdi-yinə və əsasən yalnız türk dilini bilən və anlayan geniş zəh-mətkeş təbəqələrinin bu idarələrin işində bilavasitə və fəal iş-tiraka tam cəlb olunmasına imkan vermədiyinə və bununla da onları əslində bu işdən kənarlaşdırdığına görə həmin əmrlə bütün idarə və müəssisələrə təklif olunur ki, bu əmrin dərc olunduğu gündən etibarən üç ay ərzində həm mərkəzi idarə-lərdə, həm də yerlərdə onların təbəçiliklərində olan idarə və müəssisələrdə bütün kargüzarlığın paralel olaraq türk dilində aparılmasını tətbiq etsinlər.

Bu əmrin icrası şəxsi məsuliyyət daşımaqla məsul idarə başçılarına həvalə olunsun.

Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyinə təklif olunur ki, bu əmrin ic-rasına nəzarət etsin.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri *N. Nərimanov*
Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyi xalq komissarı *D. Bünyadzadə*
Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi,
f.411, siy.3, iş 2, v. 14;

Əlavə 7.

**Respublikanın dövlət idarələrində dövlət dilini və əhalinin
əksəriyyətinin və azlıqda qalan millətlərin dillərini tətbiq
etmək haqqında Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə
Komitəsinin dekreti
(27 iyun 1924)**

Sovetlərin Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ikinci sessiyasının dil haqqındakı bəyannaməsinin 3-cü bəndinin icrası üçün Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qərara alır:

1. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

2. Azərbaycan SSR-in dövlət idarələrində həmin dekretə yazılanlara əsasən qeyri-türk milləti əhalisinin əksəriyyətinin dilini (7-ci maddə), həmçinin azlıq təşkil edən millətlərin dilini (8-ci maddə) işlətməyə yol verilir. Belə dillər rus, erməni və gürcü dilləridir.

QEYD: göstərilən aktların şərhində şübhə oyandıqda əsl mətn türkcəsi hesab olunur.

3. Respublikanın bütün ərazisində əhali tərəfindən icra edilməsi məcburi olan bütün qanunvericilik aktları, habelə mərkəzi hakimiyyət orqanlarının inzibati aktları dövlət dilindən əlavə əvvəlki maddədə göstərilən azlıq təşkil edən millətlərin dillərində elan edilir.

4. Yerli orqanların əhali tərəfindən icra edilməsi məcburi olan qərarları, sərəncamları və elanları dövlət dilində, müəyyən qəzanın əhalisinin əksəriyyətinin dilində (7-ci maddə) və bu dekretin ikinci maddəsində göstərilən azlıq təşkil edən millətlərin (8-ci maddə) işlətdiyi dildə elan edilir.

5. Respublikanın dövlət idarələrində kargüzərlik aşağıda göstərilən istisnalarla dövlət dilində aparılır.

QEYD: 1-ci. Az. MİK, XKS, Xalq Maarif Komissarlığı, XDİK, XƏQ, Xalq Səhiyyə Komissarlığı, XTK və Xalq İctimai Təminat Komissarlığı milli aparat, yəni öz aralarında yazışmanı dövlət dilində aparan idarələr hesab olunurlar. Adları çəkilən idarələr milliləşdirilməyən idarələrlə yazışmanı paralel olaraq türk və rus dillərində aparırlar.

QEYD: 2-ci. Milliləşdirilməli olan idarələr milliləşdirilmiş idarələrlə Yazışmanı və əlaqəni türk dilində və ya paralel olaraq rus və türk dillərində aparmalıdırlar. Milliləşdirilməyən idarələr öz aralarında yazışmanı paralel olaraq türk və rus dillərində aparırlar.

6. Hər bir vətəndaşın, mərkəzi dövlət idarələrinə istər dövlət dilində, istərsə də 2-ci maddədə göstərilən azlıq təşkil edən millətin işlənən dillərindən birində yazılı və şifahi ərizələr, şikayət və məlumat verməyə, həmçinin sənəd və elanların bu dillərdən birinə tərcümə olunmaqla verilməsini tələb etməyə ixtiyarı vardır.

7. Son statistika məlumatına görə əhalinin əksəriyyəti (nisbətən) qeyri-türk milləti yaşayan qəza, vilayət və rayon idarələrində kargüzarlıq əhalinin əksəriyyətinin dilində aparılır. Göstərilən qayda Sovetlərin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə qəza icraiyyə komitəsinin təqdimatı üzrə müəyyən edilir.

8. Qəza və vilayət idarələrində azlıqda qalan millətin işlətdiyi dil bu dekretin 2-ci maddəsində göstərilən dillərdən biri sayılır, bu şərtlə ki, bu dil son statistika məlumatına əsasən qəza və ya vilayət əhalisinin 15 faizindən çoxunun danışdığı millətin dili olmuş olsun. Qəza idarələrində işlənən dili müəyyən etmək, qəza icraiyyə komitəsinin təqdimatı üzrə Sovetlərin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə aiddir.

9. Qəza və vilayət idarələrinə və ya qəza və yaxud vilayətin vəzifəli şəxslərinə müraciət edən vətəndaşlar hər yerdə dövlət dilindən, əhalinin əksəriyyəti türk olmayan qəzalarda və vilayətlərdə əksəriyyətin dilindən, həmçinin bu dekretin 6-cı

maddəsində göstərilən hüquqlar dairəsində olmaq şərtilə müəyyən qəzada və ya vilayətdə 8-ci maddəyə əsasən işlənən dildən istifadə edə bilərlər.

10. Bu dekretin 7-ci maddəsinə əsasən kargüzarlıq əhalinin əksəriyyətinin dilində aparılan qəza və vilayət idarələrinin mərkəzi hakimiyyət orqanları ilə və axırıncıların birincilərlə məktubları qəza idarələrinin kargüzarlığı aparıldığı dildə aparılır. Müxtəlif kargüzarlıq dillərində münasibətdə olan qəza idarələrinin məktubları dövlət dilində və 2-ci maddədə göstərilən dillərdən biri ilə aparılır.

11. Qəza orqanlarından aşağı inzibati orqanlar müvafiq icraiyyə komitələrinin qərarına əsasən kargüzarlığı dövlət dilində və ya bu dekretin 2-ci maddəsində qeyd edilən dillərdən birində apara bilərlər, lakin mərkəzi qəza idarələri ilə qəzanın apardığı kargüzarlıq dilində, əhali ilə isə münasibət bu dekretin 9-cu maddəsində göstərilən qaydalarda aparılır.

12. Dilləri respublikanın bütün ərazisində və ya qəzalardan birində işlənən dil hesab edilən millətlərə mənsub olmayan şəxslərə bütün idarələrdə bu dekretin 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan hüquqlar əsasında rus dilindən istifadə etməyə icazə verilir.

13. Respublikanın məhkəmə idarələrində mühakimə dili cinayət və mülki prosessual məəcəllələri ilə müəyyən edilir. Dövlət dilini və ya müəyyən yerin əhalisinin əksəriyyətinin dilini bilməyən tərəflərə: a) müəyyən qəzada azlıq təşkil edən millətin işlətdiyi dildə şikayətlər, ərizələr və ümumiyyətlə mühakiməyə aid kağızları verməyə, b) eyni dildə şifahi izahat verməyə, v) bütün mühakimə əməliyyatını, müqabil tərəfin ərizə və vəsatətlərinin, prokuror nəzarəti rəylərinin, məhkəmə orqanları hökmlərinin, qətnamələrinin, qərarlarının, şahidlərin ifadələrinin və mütəxəssislərin rəylərinin bilavasitə məhkəmə və ya tərcüməçi tərəfindən həmin dildə şifahi tərcümə olunmasını tələb etməyə, q) məhkəmə orqanlarının hökmləri,

qətnamələri və qərarlarının, protokolların və digər mühakimə aktlarının, həmçinin şəhadətnamələrin, vəsiqələrin və arayışların sürətlərinin həmin dildə tərcüməsinin verilməsini və d) çağırış vərəqələri, bildiriş və elanların göstərilən dildə göndərilməsini tələb etməyə ixtiyarı vardır.

14. Həmin dekret elan edildiyi gündən etibarən qüvvəyə minir.

*Azərbaycan SSR Qanunları, Azərbaycan SSR
Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları
və Azərbaycan SSR hökuməti qərarlarının
xronoloji külliyyatı. I cild, səh. 37-39.*

Əlavə 8.

**Azərbaycan SSR Konstitusiyasına Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Azərbaycan KP MK bürosunun Qərarı
(24 iyul 1956)**

1. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin aşağıdakı məzmununda təklifi qəbul edilsin:

"Azərbaycan SSR-in dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan SSR ərazisində yaşayıb azlıq təşkil edən millətlərə həm öz mədəniyyət idarələrində, həm də dövlət idarələrində ana dilini sərbəst inkişaf etdirmək və işlətmək hüququ təmin edilir".

2. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinə tapşırılsın ki, bu təklifi Azərbaycan SSR Ali Sovetinin üçüncü sessiyasının müzakirəsinə çıxarsın.

Mənbə: ARSPİHDA, fond 1, siyahı 43, iş 87, vərəq 113.

Əlavə 9.

Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) Azərbaycan SSR dövlət dili barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Qanun (21 avqust 1956)

MADDƏ 1. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) Azərbaycan SSR Dövlət dili barəsində maddə əlavə edilsin və həmin maddə 151-ci maddə ilə aşağıdakı məzmununda yazılsın:

"Maddə 151. Azərbaycan SSR-in Dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan SSR ərazisində yaşayıb azlıq təşkil edən millətlərə həm öz mədəniyyət idarələrində, həm də dövlət idarələrində ana dilini sərbəst inkişaf etdirmək və işlətmək hüququ təmin edilir"...

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri

M. İbrahimov

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi

S. Cəfərov

Bakı səhəri, 21 avqust 1956-cı il.

"Kommunist" qəzeti, 25 avqust 1956-cı il.

Əlavə 10.

Yeni Azərbaycan əlifbası layihəsinin hazırlanması haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Qərarı (2 fevral 1991)

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti yanında yeni Azərbaycan əlifbasının tərtibi üzrə komissiyanın sədri F.Q.Muradəliyev yoldaşın məlumatını dinləyərək Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti qeyd edir ki, komissiya latın əlifbasına keçilməsi məsələsini hərtərəfli öyrənmək üçün xeyli iş görmüş, nüfuzlu mütəxəssisləri, elm xadimlərini və xalq təhsili idarələrinin, müvafiq nazirliklərin, baş idarələrin nümayəndələrini bu işə cəlb etmiş, respublika ictimaiyyətinin, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin fikrini nəzərə almışdır. Latın qrafikası əsasında hazırlanmış əlifbanın layihəsi və bu əlifbaya keçmək barədə tövsiyələr Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən baxılmağa və müzakirə edilməyə layiqdir.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti qərara alır:

1. Latın qrafikası əsasında Azərbaycan əlifbası layihəsinin tərtibi üzrə komissiyanın işi bəyənilsin.

2. On ikinci çağırış Azərbaycan SSRİ Ali Sovetinə tövsiyə olunsun ki, Azərbaycan əlifbası layihəsinin hazırlanması məsələsini birinci sessiyanın gündəliyinə daxil etsin.

*Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri
Bakı şəhəri, 2 fevral 1991-ci il,
№ 1980-XI.*

Əlavə 11.

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (25 dekabr 1991)

Geniş müzakirə və elmi diskussiyaların nəticəsi olaraq, 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji qurultayın tövsiyəsi ilə Azərbaycan xalqı türk xalqları ilə birlikdə latın qrafikalı əlifbanı qəbul etmişdi. Azərbaycan dilinin səs quruluşu ilə uzlaşıb orfoqrafiya qaydalarının sadələşməsinə imkan açan, qısa müddətdə kütləvi savadlanmaya səbəb olan və xalqlar arasında elmi, mədəni əlaqələri genişləndirən Azərbaycan əlifbası xalqın iradəsinə zidd olaraq, Mərkəzin təzyiqi ilə 1939-cu ildə kiril əlifbası ilə əvəz olunmuşdu. Bu akt 30-cu illərin kütləvi respresiyasının məntiqi davamı olub, türk xalqlarının milli özünüdərk prosesinin qarşısını almaq, onları tədricən yadlaşdırıb bir-birindən uzaqlaşdırmaq məqsədi güdürdü.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası yol verilmiş tarixi ədalətsizliyi aradan qaldırmaq üçün qərara alır:

1. «Azərbaycan əlifbasının latından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında» 11 iyul 1939-cu il tarixli Azərbaycan SSR-in Qanunu bu gündən qüvvədən düşmüş hesab edilsin.

2. 1940-cı ilə qədər Azərbaycanda istifadə edilmiş 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiçik dəyişikliklərlə bərpa olunsun.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 25 dekabr 1991-ci il
№ 33

Əlavə 12.

**"Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında"
Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi
qaydası barədə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti
Milli Şurasının
Qərarı (25 dekabr 1991)**

"Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası qərara alır:

1. 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiçik dəyişikliklərlə aşağıdakı kimi sıralansın: Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Xx, Iı, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Yy, Zz

2. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası aşağıdakı əsas mərhələlərlə həyata keçirilsin:

— 1992-ci ildə:

— Sentyabr ayından orta məktəblərin 1-ci siniflərində dərslər yeni əlifba ilə keçilsin.

— Orta məktəblərin yuxarı siniflərində, texniki-peşə, orta ixtisas və ali məktəblərdə latın qrafikalı əlifbanı öyrədən fakültativ məşğələlər təşkil edilsin.

— Bütün təhsil ocaqlarında müəllimlərin və digər işçilərin latın qrafikalı əlifbanı öyrənməsi üçün lektoriyalar yaradılsın.

— Bütün makinaçıların, korrektorların, mətbəə işçilərinin, qəzet-jurnal, nəşriyyat əməkdaşlarının latın qrafikalı əlifbaya yiyələnməsini təmin edən tədbirlər həyata keçirilsin.

— Respublika qəzet və jurnalları rus əlifbası ilə paralel həm də latın qrafikalı əlifbadan istifadə etsinlər.

— Poliqrafiya avadanlıqları hazırlayan müəssisələrlə müqavilələr bağlanması, avadanlıqların alınması və quraşdırıl-

ması təmin edilsin.

— Kitab, qəzet mətbəələrində, habelə nazirliklərin, idarələrin, institutların və sair təşkilatların poliqrafiya sahələrində şrift təsərrüfatı tədricən yenidən qurulsun.

— Möhür, ştamp və blank şəxslərinin yenidən qurulması və bütün təşkilatların möhürlərinin, blanklarının dəyişdirilməsinə başlansın.

— Xəritələr yenidən çap edilsin, şəhər, kənd, qəsəbə, küçə adlarının lövhələri, vəsiqələr, VVAQ, notariat, statistika, uçot-hesabat sənədlərinin yenidən hazırlanmasına başlanılsın.

— Respublika televiziyası ilə latın qrafikalı əlifbanı təbliğ edən və öyrədən lektoriyalar təşkil edilsin.

Verilişlərin adları, titrlər, elanlar Yeni əlifba ilə də verilsin.

— Latın qrafikalı əlifbanı öyrənmək istəyənlər üçün ictimai əsaslarla işləyən kurslar açılsın.

— Mədəniyyət ocaqlarında latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi həyata keçirilsin.

— Elmi-tədqiqat institutları tədricən latın qrafikalı əlifba-ya keçsin.

— Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti hazırlanıb latın qrafikalı əlifbada çap olunsun.

— Yaşayış məntəqələrində latın qrafikalı əlifbanın öyrədilməsi və təbliqi ilə məşğul olan mərkəzlər yaradılsın.

— Küçə adlarının, vitrin və reklamların, idarə və müəssisə adlarının tədricən latın qrafikalı əlifba ilə yazılması təmin edilsin.

1993-cü ildə:

— Orta, orta ixtisas və ali məktəb dərslikləri latın qrafikalı əlifba ilə çap edilsin.

— Orta məktəblərin ibtidai siniflərində latın qrafikalı əlifbanın öyrənilməsinə başlansın.

— Təhsil sisteminin bütün sahələri üzrə latın qrafikalı əlif-

banın tətbiqi başa çatdırılsın.

— Mətbəələrin işinin latın qrafikalı əlifbaya uyğunlaşdırmaq üçün kompleks tədbirlər görülsün; materiallar dəyişdirilsin, fotoyığım və dikər bilgisayar (kompüter) sistemi, sə-tirtökən maşınlar, kitab və qəzet mətbəələrinin texniki vasitə-lərinin yeni əlifbaya uyğunlaşdırılması başa çatdırılsın.

— Respublikanın bütün qəzet və jurnallarının, bədii elmi-texniki, ictimai-siyasi və sair kitabların, topluların latın qra-fikalı əlifba ilə çapı təmin edilsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılısın ki, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası üçün lazımi təşkilati tədbirlər görsün.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri
Bakı şəhəri, 25 dekabr 1991-ci il,
№ 34.

Əlavə 13.

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (22 dekabr 1992-ci il)

Azərbaycan Respublikası türk dilinin dövlət dili kimi işlədilməsini öz suverenliyi üçün əsas şərtlərdən biri sayaraq onun tətbiqi, qorunması və inkişafı qayğısına qalır, öz sərhədlərindən kənarda yaşayan azərbaycanlıların ana dilində təhsil almalarına və milli-mədəni tələbatlarını ödəmələrinə hi-mayəçilik edir.

Bu Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində türk dilinin hüquqi statusunu müəyyən edir.

Bu Qanun fərdlərarası qeyri-rəsmi münasibətlərdə hansı dillərdən istifadə edilməsini tənzimləmir.

I. Ümumi müddəalar

Maddə 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında iş türk dilində aparılır. Türk dili respublikanın dövlət dili kimi siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində işlədilir və respublika ərazisində millətlərarası ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirir.

Başqa millətlərin nümayəndələrinin türk dilini öyrənməsi təqdir edilir və bu işdə onlara yardım göstərilir.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dilin hüquqi statusunu və tətbiqi sahələrini, habelə onun ərazisində yaşayan xalqların dillər işlədilməsi prinsiplərini Azərbaycan Respublikasının ali dövlət hakimiyyəti orqanları müəyyənləşdirir.

II. Vətəndaşların dil seçmək hüququ

Maddə 3. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarınının təhsil üçün dil seçmək azadlığı təmin edilir. Azərbaycan Respubli-

kası ərazisində elliklə yaşayan xalqlara və etnik qruplara respublika dövlət orqanları vasitəsi ilə ana dilində məktəbəqədər müəssisələr, orta ümumtəhsil məktəbləri və ya müxtəlif tipli tədris müəssisələrində ana dilində ayrıca siniflər və qruplar təşkil etmək hüququ verilir. Təlimin başqa dildə keçildiyi tədris müəssisələrində məcburi fənn kimi Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan türk dilinin öyrənilməsi təmin edilir.

Maddə 4. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına göndərdikləri təklif, ərizə və şikayətlərə cavablar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində verilir.

Maddə 5. Mühakimə icraatı və notariat əməliyyatları türk dilində aparılır. İşdə iştirak edən, mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərə işin materialları ilə tərcüməçi vasitəsi ilə tanış olmaq, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsilə iştirak etmək və ana dilində çıxış etmək hüququ verilir.

Maddə 6. Şəxsiyyəti və ya onun haqqında məlumatı təsdiq edən rəsmi sənədlər (pasport, əmək kitabçası, hərbi bilet, tədris müəssisələrini bitirmək haqqında attestat və diplom, doğum, nikah, ölüm haqqında şəhadətnamə və s.) türk dilində yazılır.

Maddə 7. Xidmət sahəsinin (ticarət, tibbi yardım, nəqliyyat, məişət xidməti, şəhərlərarası rabitə və s.) işçiləri iş vaxtı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini işlədirlər. Dili bilməmək bəhanəsi ilə xidmət etməkdən boyun qaçırılması yol-verilməzdir.

III. Dövlət orqanlarının, müəssisələrinin və təşkilatlarının işində istifadə edilən dil

Maddə 8. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyaları türk dilində aparılır. Digər millətə mənsub olub Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini bilməyən Azərbaycan Respublikası xalq deputatlarına başqa dildə çıxış etmək hüququ verilir. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin, onun komissiyalarının müzakirəsinə verilən qanunların və digər hüquqi

aktların layihələri Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində təqdim edilir.

Maddə 9. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və onun komissiyalarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdikləri qanunlar və digər hüquqi aktlar türk dilində dərc edilir.

Maddə 10. Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları aktlarının rəsmi nəşrləri Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində buraxılır.

Maddə 11. Azərbaycan Respublikasının prezidentliyinə, Ali Sovetinə və yerli Sovetlərə seçkilərə aid sənədlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində hazırlanır və mərkəzi seçki komissiyasına həmin dildə təqdim edilir.

Maddə 12. Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrdə, idarələrdə və təşkilatlarda kargüzarlıq türk dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası nazirlikləri, idarələri, müəssisələri, təşkilatları blanklarının, möhürlərinin, ştamplarının və ad lövhələrinin mətnləri türk dilində yazılır.

Maddə 13. Energetika və nəqliyyat sistemlərinin (magistral dəmir yolu, hava, dəniz, boru kəməri nəqliyyatının və s.) təhlükəsiz və fasiləsiz işini təmin etmək məqsədilə dispetçer danışıqlarında, sənədlərin, sorğu xarakterli elanların tərtibində, gömrük xidmətində türk dilindən və qəbul olunmuş beynəlxalq dildən istifadə edilir.

Maddə 14. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, daxili və sərhəd qoşunlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlədilir.

IV. İnformasiya dili və xüsusi adlar

Maddə 15. Azərbaycan Respublikası ərazisində kütləvi informasiya vasitələrində dövlət dilindən başqa, digər dillərdən də istifadə edilə bilər. Yazılı elan, məlumat, reklam və digər

vizual informasiya respublikanın dövlət dilində və zərurət olsa, eyni zamanda uyğun beynəlxalq dildə tərtib edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların etiketləri, sənaye və ərzaq məhsullarının adları, onlara aid təlimat türk dilində və zərurət olsa, uyğun xarici dildə yazılır.

Maddə 16. Azərbaycan Respublikası ərazisindəki yaşayış məntəqələrinin, inzibati bölgü və başqa coğrafi obyektlərin adları dövlət dilində yazılır, onların xəritələrdə yazılışı dövlət tərəfindən təsdiq edilmiş xüsusi sorğu və məlumat kitabları vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Maddə 17. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının, nazirliklərin, dövlət komitələrinin və idarələrin, müəssisələrin, təşkilatların və onların bölmələrinin adları türk dilində yazılır.

Maddə 18. Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan milliyyətindən olan vətəndaşının xüsusi adı öz adından, atasının adından, familiyasından (soyadından) ibarətdir. Ata adı “oğlu” və “qızı” sözləri ilə işlənir.

Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının öz milli mənsəbiyyətinə uyğun familiya götürmək hüququ var. Respublika ərazisində yaşayan başqa millətlərin nümayəndələrinin ad və familiyasının yazılışı bu Qanunla tənzimlənir.

V. Dövlət dili haqqında qanunun pozulmasına görə məsuliyyət

Maddə 19. Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarının, müəssisələrinin, idarələrinin, təşkilatlarının vəzifəli şəxsləri dövlət dili haqqında Qanunun pozulmasında təqsirkar olduqda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə cəlb edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 22 dekabr 1992-ci il,
№ 413

Əlavə 14.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (18 iyun 2001-ci il)

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin geniş tətbiq edilməsi və sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur. Dil öz daxili Qanunları əsasında inkişaf edirsə də onun tədqiq və tətbiq edilməsi üçün yaradılmış geniş imkanlar bu inkişafın daha sürətli və dolğun olmasına təkan verir. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzləşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur. Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarındanək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişə bilməsi üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də dönə-dönə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Milyonlarla azərbaycanlının hazırda mədəni inkişaf vasitəsi olan bu dil tarixən nəinki Qafqazda yayılmışdır, hətta müəyyən dövrlərdə daha geniş məkanda müxtəlif dilli xalqların da istifadə elədikləri ümumi bir dil olmuşdur. Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkülü tarixi də olduqca qədimdir. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənə-dək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir. Qədim və zəngin tarixə malik türk dil ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Ayrı-ayrı türk boy birləşmələrinin ümumi anlaşıma vasitəsi olan bu dil IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışiq dili kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Dilimizin özəyini ta qədimlərdən Azərbaycan torpaqlarındakı türk əsilli boyların və soyların dili təşkil etmişdir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır. Şifahi şəkildə yayılan ilkin ədəbiyyat nümunələri — dastanlar, nağıllar, bayatılar, layllar və sair Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən formalaşması və təkamülü zərurətini yaratmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu da əlverişli tarixi şəraitdə ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Xalq şifahi şəkildə yaratdıqlarını əbədiləşdirmək üçün sonradan onları yazıya köçürmüşdür.

Bu prosesin də yazı dilinin təşəkkülü və sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi. Qaynağını uzaq keçmişdən alan Azərbaycan dilinin ilk və ən qədim yazılı nümunələri günümüzədək gəlib çatmasa belə, ölkəmizin ərazisində qədim əlifbaların varlığı, həmçinin yazı dilimizin bədii mənə kamilliyi və digər amillər bu dilin tarixi köklərə malik olduğunu sübuta yetirir. Həsənoğlu, Qazi Bühranəddin, Nəsimi kimi söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinin belə bir bünövrəsi üzərində yüksəlmişdir. XVI əsr Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxaraq, rəsmi və dövlətlərarası yazışmalarda işlədilməyə başlandı. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili sarayda və orduda tam hakim mövqe tutaraq dövlət dili kimi rəsmiləşdi. Ana dilli ədəbiyyatın böyük ustadları Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli, xalq ədəbiyyatımızın adı bizə bəlli ilk qüdrətli nümayəndəsi Aşıq Qurbani bu dövrdə yetişmişdir. Əgər şifahi şeir dili Qurbaninin əsərlərində əks olunmuşdursa, xalq şeiri dilinin yazılı qolu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdu. Füzulinin dolğun dili isə elmi və fəlsəfi olduğu qədər də xəlqi idi. XVII əsrin xalq şeirində cərəyan edən proseslər XVIII əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri şəklində özünü göstərir. Ədəbi dildə sadəliyə, canlı danışq elementlərinə meylin gücləndiyi bu dövrdə Azərbaycan dilinin yeni inkişaf mərhələsi məhz Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı ilə başlanır. XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində üslub baxımından da zənginləşmə prosesi gedir. Elmi üslubun təşəkkülü üçün şərait yaranır, ayrı-ayrı elm sahələrinə dair bir çox əsərlər yazılır. XIX

əsr ədəbi dilimizin inkişafı xalqımızın həyatında baş verən köklü bir hadisə ilə yaxından bağlıdır. Bu, Azərbaycanın iki-yə parçalanması və nəticədə iki ayrı dövlətin tabeliyində bir-birindən fərqli mədəni mühitdə yaşamağa məhkum olması hadisəsidir. Müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda oynadığı mədəniləşdirici rol başqa elm sahələri kimi, dilçiliyin də inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan dilinə aid bir sıra dərsliklər və dərs vəsaitləri yazılıb nəşr olunmuşdur. Milli maarifçi ziyalılar özləri ana dilini öyrənməyin, onu qoruyub saxlamağın ən əsas yolunun məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasında gördüklərindən, Azərbaycan dilinə aid dərsliklər və lüğətlər yazmağa başlamışlar. Azərbaycan dilinə dair ilk dərsliklərin yazılmasında o dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Aleksey Çernyayevski, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Seyid Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədtağı Sidqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Abdulla Şaiq və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Zaman keçdikcə dövrün tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində aparılması ehtiyacı meydana çıxmışdır. Rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər, təcrübi-tədris kitabları nəşr olunmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının müəyyənləşməsində nəzəri-dilçilik ideyaları təzahür edir. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi dil haqqında milli ədəbiyyatın realist məzmununa uyğun gələn tezisləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Dram, satira, realist nəsr dilinin yarandığı XIX əsrdə elmi üslubun əsası kimi müasir elmi-fəlsəfi dilin ilk nümunələrinə də rast gəlirik. Mətbuat dili də bu əsrin məhsuludur. "Əkinçi"dən başlayaraq yaranmış milli mətbuat bu dilin inkişafında mühüm rol oynamışdır. XX yüzillik isə Azər-

baycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrüdür. Ədəbi dil məsələsi hələ əsrin əvvəlindən ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi olmuşdur. Həmin dövrdə ana dili kitabları hazırlanmış, dərsliklər buraxılmış, müntəxəbatlar tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin səs quruluşuna və qrammatik sisteminə dair kitablar yazılmışdır. Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda mübarizənin önündə gedirdi. Ədəbi dil normasının müəyyənlişməsində bütün görkəmli ziyalılar iştirak edirdilər. Xalq dili xəzinəsinin qapıları "Molla Nəsrəddin" vasitəsilə ədəbi dilin üzünə açılırdı. Bu dövrdə yaranan səhnə sənəti də yeni milli-mədəni şəraitdə ədəbi dilə bədii nitq vasitəsilə öz töhfəsini vermişdir. Ana dilinin taleyinə heç bir ziyalının laqeyd qalmadığı bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nəmanzadə kimi görkəmli söz ustaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda fədakarcasına mübarizə aparırdılar. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bundan sonrakı yeni mərhələ sovet dövrü ilə başlayır. Ərəb əlifbasını daha uyğun bir əlifba ilə əvəz etmək məqsədilə 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi yaradıldı və həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtib etmək tapşırıldı. Bir qədər sonra isə yeni əlifbaya keçildi. 1926—cı ildə Bakıda birinci beynəlxalq türkoloji qurultay çağırıldı. Bu, türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyəti olan bir hadisə idi. Qurultayın Bakıda keçirilməsini 20-30-cu illər Azərbaycanının dilçilik sahəsindəki elmi potensialına verilən qiymət kimi səciyyələndirmək olar. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sonralar qurultayın qərarlarının yerinə yetirilməsi yolunda süni maneələr yaradıldı, türkdilli xalqların mədəni integrasiyasına yönəldilmiş bu nəcib iş siyasi məqsədlərə qurban verildi. Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti isə totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbadan kiril qrafikası əsasında yaradılmış yeni Azər-

baycan yazısına qəti və məcburi keçmək haqqında qərar verildi. Beləliklə, 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər keçən on beş il ərzində xalqın yazı mədəniyyətinə bir-birinin ardınca iki ağır zərbə dəydi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dili çətinliklə də olsa, bütün bu illər ərzində yenə öz saflığını qoruya bilmiş, elmi və bədii ədəbiyyatda, publisistikada böyük imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirmişdir. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində müstəqil Dilçilik İnstitutunun yaranması dilçiliyimizin bir elm kimi inkişafına da təkan verdi. Dilçilik elmimiz XX əsrdə sürətli inkişaf dövrü yaşamışdır. Həmin dövrdə ədəbi dilimizi tədqiq edən Bəkir Çobanzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və başqa dilçi alimlərimizin böyük ordusu yaranmışdır. Dərin qürur və fərah hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyinin gərgin əməyi sayəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda Azərbaycan türkoloji araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur. Beləliklə, XX əsr bütünlükdə Azərbaycan dilinin yazı mədəniyyətinin əsl inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir dövrdür. Məhz bu dövrdə dilimizin funksional imkanları genişlənmiş, üslubları zənginləşmiş, dilin daxili inkişaf meyhləri əsasında yazı qaydaları cıllanmışdır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Hər hansı bir dilin dövlət statusu alması, şübhəsiz ki, hər bir dövlətin bir dövlət kimi formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan xalqının tarixində Azərbaycan dili XVI əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxsə da, milli dövlətçiliyin itirilməsi nəticəsində həmin ənənə uzun müddət qırılmışdır.

Yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açıldı. Bu sahədə bəzi addımlar atılsa da, gənc respublikanın ömrünün qısa olması Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə dövlət dili kimi mövqelərinin tam bərqərar edilməsinə imkan vermədi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra qəbul edilmiş ilk Konstitusiyada, ümumiyyətlə dövlət dili haqqında heç bir maddə olmamışdır. SSRİ-nin tərkibinə daxil olduqdan sonrakı dövrdə, daha doğrusu Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında belə bir maddə yox idi. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edildi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımınca qiymətləndirə bilməyərək, hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi uğursuzluğa düşər etdi. Nəhayət, mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi müyəssər oldu. Bu, həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi. Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfqlər açıldı. Təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamankı rəhbərliyinin səriştəsizliyi nəticəsində, xalqın iradəsinə zidd olaraq, dövlət dilinin adı qeyri-qanuni şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşıqlıq, anlaşılmazlıq gətirildi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edildi və dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan antikonstitusion Qanun qəbul edildi. Təəssüf ki, belə taleyüklü məsələnin həlli üçün o zaman Milli Məclisdə cəmi 26 nəfərin lehinə səs verməsi kifayət edirdi. Halbuki dövlət dili haqqında müddəa Konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna görə, ona hər hansı də-

yişiklik edilməsi ümumxalq müzakirəsi, ali Qanunvericilik orqanı üzvlərinin ən azı üçdə iki səs çoxluğu ilə edilə bilərdi. Lakin o zaman adi Qanunvericilik qaydalarına məhəl qoyulmamış, xalqın iradəsi nəzərə alınmadan volyuntarist və məsuliyyətsiz bir qərar qəbul edilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dili, daha doğrusu dövlətin dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektı oldu. Həmin məsələ yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə hərtərəfli müzakirə olundu. Nəhayət, xalq 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi. İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Hazırda ölkəmizdə cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Azərbaycan dili orada rahat işlədilə bilməsin. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının onillik inkişaf yolunun təcrübəsi göstərir ki, digər sahələrdə olduğu kimi, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzərlik və sair sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl edilmir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Kəskin tənqidlərə baxmayaraq, reklam vasitə-

lərinin hazırlanmasında bir çox hallarda xarici dillərə əsassız olaraq üstünlük verilir. Şəhər və qəsəbələrimizin görkəminə xələl gətirən əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir. Kino və televiziya ekranlarında Azərbaycan dilinə dublyaj edilmiş xarici filmlərə nadir hallarda rast gəlmək olar, dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsi isə olduqca aşağıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahələrində, xüsusilə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsi yarıtmaz vəziyyətdədir. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dili dərsləkləri, tədris vəsaiti, ana dilində elmi və bədii ədəbiyyat, mətbuat və sairə ilə təmin olunması qənaətbəxş deyildir. Çox qərribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi bəzən süni olaraq məhdudlaşdırılır. Rəsmi və elmi üslubun vəziyyəti heç də ürəkəçən deyildir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji və sair lüğətlərinin yenidən latın qrafikası ilə hazırlanıb çap olunması, ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi və nəşri məsələləri yubadılır. Latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir. Bütün bu və digər məsələlərin əlaqələndirilməsi və tənzimlənməsinin, onların həlli prosesinə nəzarətin vahid mərkəzləşdirilmiş bir qurum tərəfindən həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqi-

nin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, komissiya haqqında əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanun layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-ə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirilsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsliklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırma-

ların cari və perspektiv planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat təqdim etsin.

7. Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki: — Yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam tabloları, şüarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə arayış versinlər; — Yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.

8. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məmulatının Azərbaycan dilinə dublyajı işinin lazımi səviyyədə qurulması və ölkə ərazisində xarici kino və telefilmlərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri barədə təkliflərini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:

— Ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin;

— Azərbaycan Respublikasında Dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının

tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən Qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

— Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-ə qədər təmin etsin;

— Bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

*Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU

Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır.

Bu Qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

I fəsil

ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maddə 1. Dövlət dilinin hüquqi statusu

1.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur.

1.2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir.

1.3. Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir.

1.4. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai bir-

lik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu Qanuna uyğun olaraq həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır.

1.5. Dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

1.6. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla (və ya onların nümayəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərtlə aparıla bilər.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Maddə 3. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri

3.0. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

3.0.1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu Qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

3.0.2. dövlət dilinin tətbiqi işinə, bu dilin işlənməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiliyin müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsi;

3.0.3. dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması və

dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;

3.0.4. dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi;

3.0.5. dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması;

3.0.6. xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi.

II fəsil

DÖVLƏT DİLİNİN İŞLƏNMƏSİ, QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI

Maddə 4. Dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə işlənməsi

4.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

4.2. Bu Qanunun 4.1-ci maddəsinin tələbləri Azərbaycan Respublikasının təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli rəsmi mərasimlərə və tədbirlərə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçirilən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirə şamil olunmur.

Maddə 5. Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi

5.1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır.

5.2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin

tədrisi məcburidir.

5.3. Azərbaycan Respublikasında ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir.

Maddə 6. Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən, dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməli və səlis danışmaq qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olmalıdır.

Maddə 7. Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi

7.1. Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Öcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarada, plakatlarda və sair) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillərdən də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

7.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir.

7.3. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki etiketlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalıdır.

7.4. Azərbaycan Respublikasına idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etiketlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları barədə izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Maddə 8. Dövlət dilinin xüsusi adlarda işlənməsi

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir.

Maddə 9. İnzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar dövlət dilindən istifadə

"Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin — şəhər, rayon, inzibati ərazi dairəsi, qəsəbə və kəndlərin adları dövlət dilində yazılmalıdır, onların dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu maddədə göstərilən inzibati ərazi vahidlərinin adları dövlət dili ilə yanaşı xarici dillərdə də yazıla bilər. Belə olan halda inzibati ərazi vahidinin adı əvvəlcə dövlət dilində və ondan sonra xarici dildə verilməlidir.

Maddə 10. Coğrafi obyektlərin adlarında dövlət dilinin işlədilməsi

10.1. Azərbaycan Respublikasında coğrafi obyektlərin adlarının dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir.

10.2. Azərbaycan coğrafi adlarının xarici dillərdə verilməsi Azərbaycan dilində səslənməsinə, coğrafi adların beynəlxalq yazılış qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maddə 11. Dövlət dilinin hüquq mühafizə orqanlarında, Silahlı Qüvvələrdə, notariat fəaliyyətində, inzibati icraatda, məhkəmə icraatında və inzibati xətlər üzrə icraatda işlənməsi

11.1. Azərbaycan Respublikasının hüquq mühafizə orqanlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlənir. Dövlət dilini bilməyən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçidən istifadə edə bilərlər.

1 1.2. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, sərhəd qoşunlarında və daxili qoşunlarda, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət dili işlənir.

11.3. Azərbaycan Respublikasının notariat fəaliyyəti üzrə kargüzarlıq dövlət dilində aparılır. "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq notariat hərəkətlərinin aparılması üçün müraciət etmiş şəxs dövlət dilini bilmirsə və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa dildə aparılmasını xahiş edərsə, notarius imkan daxilində tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə bilər və ya mətn tərcüməçi tərfindən ona tərcümə edilə bilər.

11.4. Konstitusiya Məhkəməsində icraat dövlət dilində aparılır. Konstitusiya Məhkəməsində baxılan işin iştirakçısı olan və icraatın aparıldığı dili bilməyən şəxslərə işin bütün materiallarının onların bildiyi dildə tərcüməsi və Konstitusiya Məhkəməsinin iclaslarında ana dilində çıxış etməsi təmin olunur.

11.5. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosesual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatları digər dillərdə aparıla bilər.

11.6. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində mülki işlər, inzibati və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı

dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatları digər dillərdə aparıla bilər.

11.7. Azərbaycan Respublikasında İnzibati xətlər üzrə icraat dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada inzibati xətlər üzrə icraat digər dillərdə aparıla bilər.

11.8. İnzibati aktın qəbul edilməsi, icra olunması, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, habelə inzibati şikayətlərə baxılması üzrə müvafiq inzibati orqanlar tərəfindən inzibati icraat dövlət dilində və ya müəyyən ərazi əhalisinin əksəriyyətinin dilində aparılır. İnzibati icraatda iştirak edən və icraatın aparıldığı dili bilməyən şəxslərə tərcüməçinin xidmətindən istifadə etmək hüququ izah və təmin edilir.

Maddə 12. Dövlət dilinin beynəlxalq yazışmalarda işlənməsi

12.1. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq yazışmaları dövlət dilində aparılır. Belə yazışmalar zəruri hallarda dövlət dili ilə yanaşı, müvafiq xarici dillərdən birində də aparıla bilər.

12.2. Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri dövlət dilində də, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr isə müqavilə bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən dildə (dillərdə) tərtib olunmalıdır.

12.3. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr (sazişlər və s.) və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar (protokollar və s.) dövlət dilində nəşr edilməlidir.

Maddə 13. Dövlət dilinin normaları

13.1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər.

13.2. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.

Maddə 14. Dövlət dilinin əlifbası

Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin əlifbası latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasıdır.

Maddə 15. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi

15.1. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir.

15.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilində nəşr olunan çap məhsulları latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında buraxılmalıdır.

15.3. Azərbaycan yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm rol oynamış ərəb və kiril əlifbalarından xüsusi hallarda (lüğətlərdə, elmi nəşrlərdə ədəbiyyat göstəricisi və s.) istifadə edilə bilər.

Maddə 16. Dövlət dilinin vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən rəsmi və vahid nümunəli sənədlərdə işlədilməsi

16.1. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının doğum və nikah haqqında şəhadətnamələri, şəxsiyyət vəsiqəsi, əmək kitabçası, hərbi bileti və yalnız, ölkə daxilində etibarlı sayılan digər rəsmi və vahid nümunəli sənədlər dövlət dilində tərtib edilir.

16.2. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pasport və təhsil haqqında sənədləri, zəruri hallarda digər sənədləri dövlət dili ilə yanaşı xarici dillərdə də tərtib edilir.

Maddə 17. Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özü-

nüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrin adında işlədilməsi

Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və filiallarının, idarələrin adları Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzarlıqla bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur.

Maddə 18. Dövlət dilinin qorunması və inkişafı

18.1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək, onun tarixən müəyyənləşmiş hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd etmək qadağandır.

18.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki bütün kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, televiziya, radio və s.), kitab nəşri və digər nəşriyyat işi ilə məşğul olan qurumlar Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər.

III fəsil

YEKUN MÜDDƏALARI

Maddə 19. Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət

Bu Qanun pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 20. Qanunun qüvvəyə minməsi

20.1. Bu Qanun dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

20.2. Bu Qanun qüvvəyə mindiyi gündən "Azərbaycan

Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli 413 nömrəli Qanunu qüvvədən düşmüş hesab edilir.

Heydər ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2002-ci il

№ 365-IIQ

Əlavə 16

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir. Bu dildə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olan misilsiz əsərlər yaradılmışdır.

Hər bir azərbaycanlı tarixin ayrı-ayrı dövrlərində dilimizin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsindən böyük qürur hissi keçirir. Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz həttə bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur.

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyələnilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Azərbaycanda müasir mətbuatın, teatrın və təhsil sisteminin təşəkkül tapması, xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər Azərbaycan dilçiliyinin də inkişaf yolunu müəyyən etmişdir. Ana dili ilə bağlı yeni-yeni

dərsliklər, lüğətlər və sanballı elmi tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Bu sahədə görkəmli ziyalılarımız Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli və başqalarının mühüm xidmətləri vardır.

Ana dilimizin tədqiqi xüsusilə ötən əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq bilavasitə diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin dövrdə Üzeyir Hacıbəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Bəkir Çobanzadə, Cavad Axundzadə, Xəlil Səid Xocayev və digərlərinin dilimizin qrammatikasına dair bir çox tədqiqatları işıq üzü görmüşdür. 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi ölkəmizdə dilçilik sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin məntiqi davamı kimi yeni-yeni tədqiqatların meydana çıxmasına təkan vermişdir.

1920-ci illərdə respublikada aparılan dilçilik tədqiqatları Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətində və Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda mərkəzləşmişdi. Sonralar SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin və SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılması ilə həmin tədqiqatlar daha sistemli və əhatəli aparılmağa başladı. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təşkil olunduqdan sonra Azərbaycan dilçiliyi yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1969-cu ildə müstəqil Dilçilik İnstitutunun fəaliyyətə başlaması ilə dilşünaslıq elmimizin sürətli inkişaf yolu tutaraq ardıcıl şəkildə müvəffəqiyyətlər qazanması üçün möhkəm zəmin yarandı. Azərbaycan dilçililərindən Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və digər alimlərimizin yüksək elmi səviyyəli tədqiqatları yalnız dilşünaslığımızı yox, ümumən Azərbaycan ictimai fikrini zənginləşdirdi.

Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev respublikamıza rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan Azərbaycan ədəbi dilinə ayrıca diqqət yetirmiş, ana dilimizin Azərbaycan SSR

Konstitusiyasında dövlət dili kimi xüsusi maddədə göstərilməsinə nail olmuşdu. Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu strategiyasının tərkib hissəsi olan dil siyasətinin nəticəsidir ki, 1970-ci illərdə Azərbaycan dilinin tarixi intensiv şəkildə öyrənilmiş, müasir Azərbaycan dilinin problemləri ilə bağlı çoxsaylı elmi-nəzəri əsərlər yaradılmışdır. Ali məktəblər üçün yazılmış dörd cildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi 1974-cü ildə məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə milli dilçilik elminin inkişafına töhfə kimi qiymətləndirilərək respublikanın Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Azərbaycan dilinə və ümumiyyətlə Azərbaycan dilçilərinin əməyinə verilən qiymət və onlara göstərilən qayğı Azərbaycanın keçmiş sovet məkanında, eyni zamanda beynəlxalq elm aləmində türkologiyanın mərkəzlərindən biri kimi tanınmasına gətirib çıxarmışdır. SSRİ Elmlər Akademiyasının bu istiqamətdə yeganə “Türkologiya” jurnalı məhz Bakıda nəşr edilirdi.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli və “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üsullarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır.

Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər

heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Dublyaj edilən filmlərin, xarici dillərdən çevrilən elmi, bədii və publisistik əsərlərin tərcüməsi bir qayda olaraq yüksək estetik tələblərə cavab vermir, onlar sönük və yarıtmazdır, dilimizin hüdudsuz ifadə imkanları ilə müqayisə edilməyəcək qədər aşağı səviyyədədir. Küçə və meydanlardakı reklamlarda, afişalarda Azərbaycan dilinin ən adi leksik və qrammatik qaydalarının pozulması təkcə dil mədəniyyətinin deyil, ümumi mədəni səviyyənin də arzu edilməz göstəricisinə çevrilmişdir.

Bəzən dilimizin tarixinə aid səslənən səhv fikirlərə vaxtlı-vaxtında cavab verilmir və bu dilin keçdiyi inkişaf mərhələlərini etibarlı tarixi mənbələr əsasında dolğun əks etdirən fundamental əsərlər yaranmır. Elmi tədqiqatlar üçün bəzi hallarda müasir dünya dilçiliyinin nəzəri səviyyəsindən xeyli geri qalan, heç bir ciddi praktik əhəmiyyət daşımayan bəsit mövzular seçilir.

Azərbaycan dilində internet resurslarının qıtlığı, elektron və interaktiv dərsliklərin yoxluğu, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi dilli insanlar üçün tədris vəsaitlərinin bir çox hallarda müasir tələblərə cavab verməməsi narahatlıq doğurur. Sovet dövründə Azərbaycan dilçilərinin dünya elmində gedən proseslərdən təcrid olunması ilə ölkəmizdə dilçilik sahəsindəki nəzərəçarpan boşluq hələ də aradan qaldırılmamışdır.

Dilçilik elmimiz təkcə Azərbaycan dili ilə bağlı deyil, həmçinin onun digər türk dilləri ilə münasibətlərini öyrənmək istiqamətində ciddi addımlar atmalı, müasir dillərin nəzəri cəhətdən araşdırılmasına, eyni zamanda qədim dünya dilləri və mədəniyyətlərinin tədqiqinə yönələn yeni layihələr işləyib hazır-

lamalıdır.

Dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumlarla birlikdə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının layihəsini hazırlayıb 2012-ci il oktyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamın 1-ci hissəsində nəzərdə tutulan Dövlət Proqramının layihəsini 2012-ci il noyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılsın.

4. Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə tərcümə işinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və məqsədyönlü aparılması üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi yaradılsın.

5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 23 may 2012-ci il.
Azərbaycan.— 2011. -9 iyun.— S.11.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QLOBALLAŞMA ŞƏRAITIN- DƏ ZAMANIN TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN İSTİFADƏSİ- NƏ VƏ ÖLKƏDƏ DİLÇİLİYİN İNKİŞAFINA DAIR DÖVLƏT PROQRAMI

*Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə
təsdiq edilmişdir*

1. Giriş

Bu gün Azərbaycan dilinin milli dövlətçiliyin başlıca rəmzlərindən olaraq istifadəsi və əsaslı tədqiqi, ölkədə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaradılmışdır. Eyni zamanda elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir.

Respublikada dil siyasətinin birmənalı şəkildə formalaşdırılması, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolu və nüfuzunun yüksəlməsi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi təsbiti, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli 506 nömrəli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli 552 nömrə-

li fərmanları, eləcə də “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və dil siyasəti sahəsində normativ hüquqi aktlar, həmçinin digər tədbirlər Azərbaycanda dilçilik sahəsinin hüquqi əsaslarını və icra mexanizmini müəyyən etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” 2004-cü il 12 yanvar tarixli 55 nömrəli və “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 2004-cü il 12 yanvar tarixli 56 nömrəli sərəncamlarına əsasən latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbası ilə dərsliklərin, elmi əsərlərin, lüğətlər və bədii ədəbiyyat nümunələrinin çap olunaraq istifadəyə verilməsi milli ədəbi dilin daha da zənginləşməsi ilə yanaşı, dilçiliyin əsaslı inkişafı baxımından da əhəmiyyətli olmuşdur.

Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında hərtərəfli inkişafı baxımından gənc nəslin ana dilinə sevgi və hörmət ruhunda tərbiyə olunması, ədəbi dilin normalarına ciddi surətdə əməl edilməsi, o cümlədən dilçilik elminin müxtəlif sahələri üzrə yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması dövrün tələbi olaraq qalır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli 2236 nömrəli və “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında” 2012-ci il 29 may tarixli 2240 nömrəli sərəncamları ölkədə dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsində mühüm fəaliyyət sənədləridir. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” (bundan sonra —

Dövlət Proqramı) həmin sərəncamlardan irəli gələn məsələlərin həllinə yönəlmişdir və 2013-2020-ci illər ərzində bu istiqamətdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

2. Dövlət Proqramının məqsədi

Dövlət Proqramının məqsədi Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq səylərinin birləşdirilməsini və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etməkdir.

3. Dövlət Proqramının əsas vəzifələri

3.1. Dövlət Proqramının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

3.1.1. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun inkişafı, qorunması, elektron məkanda daha geniş istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişaf etdirilməsi mexanizminin yaradılması;

3.1.2. dilçilik sahəsində yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasının təkmilləşdirilməsi;

3.1.3. dünya dilçilik elminin müasir inkişaf meyillərini nəzərə almaqla, elmi tədqiqatların prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

3.1.4. dilçilik sahəsində dünyanın aparıcı elmi mərkəzləri ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

3.1.5. dilin inkişafı və tədrisi məsələlərinin uzlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;

3.1.6. dilçi alimlərin müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının yaradılmasında iştirakının təmin edilməsi;

3.1.7. dil (ədəbi dil) və mədəniyyət tarixinin daha əsaslı

tədqiqini təmin etmək üçün qədim dillərin tarixinin öyrənilməsi;

3.1.8. dilin inkişafını və ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;

3.1.9. dil və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi;

3.1.10. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin və qrammatik normalarının sistemləşdirilməsi;

3.1.11. Azərbaycanda dil situasiyalarının və dil əlaqələrinin öyrənilməsi.

4. Gözlənilən nəticələr

4.1. Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsindən gözlənilən nəticələr aşağıdakılardır:

4.1.1. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafının dövlət səviyyəsində təmin olunması;

4.1.2. dünya dilçilik elminin müasir inkişaf meyilləri nəzərə alınaraq, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında və respublikanın digər elmi müəssisələrində, ali məktəblərində aparılan fundamental və tətbiqi tədqiqatların prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

4.1.3. dilçiliyin inkişafı sahəsində fəaliyyət göstərən elmi müəssisə və qurumların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;

4.1.4. Azərbaycan dilinin və dilçilik elminin inkişafı ilə bağlı qısamüddətli və uzunmüddətli kompleks elmi proqramların işlənilib həyata keçirilməsi;

4.1.5. Azərbaycan dilçiliyinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

4.1.6. qədim dillərin öyrənilməsi sahəsində dönüş yaradılması və müasir dünya dilçiliyinin nəzəri səviyyəsinə uyğun elmi tədqiqatlar aparılması işinin gücləndirilməsi;

4.1.7. dilçilik sahəsində ixtisaslı kadrların hazırlıq səviyyə-

sinin yüksəldilməsi;

4.1.8. dünyanın aparıcı mərkəzləri ilə beynəlxalq elmi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, dilçiliyin aktualıq kəsb edən müxtəlif problemlərinə dair birgə tədbirlərin həyata keçirilməsi;

4.1.9. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı, tədrisi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, qrammatik quruluşunun qorunması, söz yaradıcılığı prosesinə nəzarətin gücləndirilməsi və nitq mədəniyyəti sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi;

4.1.10. dilin inkişafını və ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;

4.1.11. mətbuat orqanlarında, televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında və sosial şəbəkələrdə ədəbi dil normalarının pozulması hallarının qarşısını almaq üçün mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi;

4.1.12. elmi, bədii və publisistik əsərlərin orijinaldan tərcüməsi, eləcə də filmlərin dublyajı sahəsində qüsurların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi;

4.1.13. reklam, afişa və elanlarda ədəbi dil normalarının pozulması hallarının qarşısını almaq üçün yollar müəyyən edilməsi;

4.1.14. Azərbaycan dilini öyrənən xarici vətəndaşlar və xarici dil öyrənmək istəyən azərbaycanlılar üçün tədris vəsaitlərinin daha intensiv hazırlanmasının təmin olunması;

4.1.15. Azərbaycan dilinin düzgün işlənilməsində çevikliyin təmin olunması üçün müvafiq internet resurslarının yaradılması;

4.1.16. Azərbaycan dilində internet resurslarının, elektron və interaktiv dərsliklərin yaradılması sahəsində işlərin görülməsi.

5. Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsi

Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlər Azərbay-

can Respublikasının dövlət büdcəsində müvafiq dövlət qurumlarının xərclər smetasında elmi tədqiqatların aparılması üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlər, büdcədən kənar vəsaitlər, qrantlar, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

6. Dövlət Proqramının icrasına dair Tədbirlər Planı

Əlavə 18

MƏTBUAT ILK NÖVBƏDƏ DİL HADISƏSİDİR

Azərbaycan Mətbuat Şurası fəaliyyətə başladığı ilk gündən mətbuatımızın bir çox problemləri ilə yanaşı kütləvi informasiya vasitələrinin dil məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirir. Təsədüfi deyil ki, qurumun daimi fəaliyyət göstərən struktur vahidlərindən biri də Dil Komissiyasıdır. Komissiya mütəmadi olaraq keçirdiyi tədbirlərdə diqqəti bu sahədə müşahidə olunan qüsurlara yönəldərək onların aradan qaldırılmasının vacibliyini qeyd edir. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, dil pozuntularının aradan qaldırılması mətbuatımızın peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün ən vacib məsələlərdən biridir.

Mətbuat Şurasının kütləvi informasiya vasitələrində ədəbi dil normalarının pozulması hallarının müəyyənləşdirilməsinə dair son bir neçə ayda apardığı monitoring bu istiqamətdə görülən işlərin ən əhatəlisi olmuşdur. Monitoringin proqramına əsasən, mətbuat səhifələrində müasir Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif yaruslarına aid dil pozuntularının qeydə alınması üçün qəzet materialları beş istiqamət üzrə — leksik, morfoloji, sintaktik, üslubi və texnoloji (qəzetçilik peşəkarlığı) parametrlər baxımından təhlilə cəlb edilmişdir. Müşahidə olunan pozuntu faktları Mətbuat Şurasının hazırladığı xüsusi hesabatda ümumiləşdirilmişdir. İndi qarşıda duran əsas vəzifə mətbuatda yol verilən dil pozuntularının azaldılması və

aradan qaldırılması üçün dilçi mütəxəssis və jurnalistlərin iştirakı ilə müvafiq tövsiyələrin işlənib hazırlanmasıdır.

Bu günlərdə bütün xalqımız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsinin 20 illiyini qeyd edir. Bu illər ərzində dövlət quruculuğu sahəsində əldə etdiyimiz ən mühüm uğurlardan biri də ana dilimizin dövlət dili statusu qazanmasıdır. Dövlət dili statusu hər bir müstəqil dövlətin əsas atributların-

№	Tədbirin adı	İcraçılar	İcra müddəti (illər üzrə)
6.1. Normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi			
6.1.1.	Dövlət dilinin elm və təhsil müəssisələrində istifadəsi və tətbiqi ilə bağlı mövcud normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi	2013-2015
6.1.2.	Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının təhsilin bütün pilləsi üzrə yeni standartlarının hazırlanması	Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	2013-2015
6.1.3.	Qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunun strukturunun təkmilləşdirilməsi və məddi-texniki bazasının müasirləşdirilməsinin təmin edilməsi	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	2013

6.1.4.	Milli transliterasiya standartlarının hazırlanması	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	2013-2014
6.1.5.	Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafında və dilin təmizliyinin qorunmasında, eləcə də arəbi dilin normalına əsas olunmamasının, reklamlarda, ictimai işə obyektlərində Azərbaycan dilinin leksik və qrammatik qaydalarının pozulmasının qarşısının alınmasında ictimaiyyətin iştirakının təmin edilməsi və operativ tədbirlər görülməsi məqsədilə qaynar xəttin yaradılması	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, yerli icra hakimiyyəti orqanları	2013-2014
6.2. Azərbaycan dilinin tədrisinin genişləndirilməsi			
6.2.1.	Azərbaycan Respublikasının xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərində arəbi vətəndaşlar, diaspor nümayəndələri və digər maraq göstərən şəxslər üçün təsərrüfat hesablı Azərbaycan dili kurslarının yaradılmasına dair təkliflərin hazırlanması	Xarici İşlər Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi	2015
6.2.2.	Ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə "Nüqə mədəniyyəti" fənninin tədris olunmasının təmin edilməsi	Təhsil Nazirliyi	mütləq

6.2.3.	Dövlət idarəçiliyində, kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan ədəbi dilinin düzgün tətbiq olunması məqsədilə maarifləndirmə tədbirlərinin və treninglərin təşkil edilməsi	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, Mətbuat Şurası, Milli Televiziya və Radio Şurası	mütləmadi
6.3. Azərbaycan dilinin tətbiqinin genişləndirilməsi			
6.3.1.	Ölkədə tədrisin digər dillərdə aparıldığı ümumtəhsil müəssisələrində dövlət dilinin tədrisinin təmin edilməsi	Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	mütləmadi
6.3.2.	Ölkədə qədim dünya dillərinin və qədim mədəniyyətlərin öyrənilməsi üçün yeni layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi	mütləmadi
6.3.3.	Türk dillərinin fonetika, leksika və qrammatikasının müqayisəli tədqiqi sahəsində işlərin intensivləşdirilməsi, ortaq əlifba, terminologiya və ədəbi dilə bağlı birgə layihələrin hazırlanması	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi	2013-2020
6.3.4.	Azərbaycan dilinə daxil olan yeni elementlərin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi və tətbiqinin genişləndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyalar Nazirliyi	mütləmadi

6.1.4.	Milli transliterasiya standartlarının hazırlanması	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	2013-2014
6.1.5.	Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafında və dilin təmizliyinin qorunmasında, eləcə də arəbi dilin normalına əsas olunmamasının, reklamlarda, ictimai işə obyektlərində Azərbaycan dilinin leksik və qrammatik qaydalarının pozulmasının qarşısının alınmasında ictimaiyyətin iştirakının təmin edilməsi və operativ tədbirlər görülməsi məqsədilə qaynar xəttin yaradılması	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, yerli icra hakimiyyəti orqanları	2013-2014
6.2. Azərbaycan dilinin tədrisinin genişləndirilməsi			
6.2.1.	Azərbaycan Respublikasının xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərində arəbi vətəndaşlar, diaspor nümayəndələri və digər maraq göstərən şəxslər üçün təsərrüfat hesablı Azərbaycan dili kurslarının yaradılmasına dair təkliflərin hazırlanması	Xarici İşlər Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi	2015
6.2.2.	Ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə "Nüqə mədəniyyəti" fənninin tədris olunmasının təmin edilməsi	Təhsil Nazirliyi	mütləq

6.4. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi			
6.4.1.	Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi ümumi informasiya bazasının yaradılması	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi	2013-2015
6.4.2.	Azərbaycan dilinin təkmilləşdirilmiş yeni orfoqrafik, izahlı, frazeoloji, terminoloji, tərcümə, ensiklopedik və tezlik elektron liqətlərinin hazırlanması	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi	2013-2020
6.4.3.	Azərbaycan dilində internet resurslarının, elektron və interaktiv dərsliklərin yaradılması istiqamətində fəaliyyətin gücləndirilməsi	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi	məhkəmə
6.4.4.	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmalardan istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə "Əlyazmaların elektron kitabxanası"nın və internet portalının yaradılması	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi	2013-2015
6.4.5.	Beynəlxalq standartlar əsasında milli terminoloji informasiya sisteminin	Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma,	

6.4.6.	Azərbaycan dilində antiplagiat sisteminin yaradılması	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Müəllif Hüquqları Agentliyi	2013-2016
6.4.7.	Azərbaycan dilinin daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi üçün internet texnologiyalarının, məşin tərcüməsi sistemlərinin və digər müasir tətbiqi linqvistik texnologiyaların yaradılması və inkişaf etdirilməsi	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi	2013-2020
6.5. Azərbaycan dilinin kütləvi informasiya vasitələrində təbliği			
6.5.1.	Kütləvi informasiya vasitələrində dövlət dilinin təbliğinin gücləndirilməsi	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi, Milli Televiziya və Radio Şurası, Mətbuat Şurası	müəmmadi
6.5.2.	Televiziya və radio verilişlərində, yazılı və elektron mətbuatda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına əməl olunmasını təmin etmək məqsədilə teleradio şirkətləri və kütləvi informasiya vasitələri sahəsində çalışan mütəxəssislərin dil hazırlıqlarının yüksəldilməsinin təmin edilməsi	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Milli Televiziya və Radio Şurası, Mətbuat Şurası, Təhsil Nazirliyi	müəmmadi
	Teleradio şirkətlərində dil		

6.5.4.	Qeyri-hökumət təşkilatlarının, kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin iştirakı ilə seminarlar, dəyirmi masalar, konfranslar, televiziya və radio verilişlərinin təşkil edilməsi	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Təhsil Nazirliyi, Milli Televiziya və Radio Şurası, Mətbuat Şurası	məlumatlı
--------	--	---	-----------

dan biri olmaqla yanaşı, həm də hər bir dilin inkişaf tarixində yeni, çox mühüm bir mərhələnin başlanması deməkdir. Dilə bu yüksək statusu verməklə dövlət öz üzərinə onun qorunması, inkişaf etdirilməsi və işləkliyinin təmin olunmasının təminatçısı vəzifəsini götürmüş olur. Azərbaycan dilinin müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında təsbit olunmuş Dövlət dili statusu simvolik yox, dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq tam əməli xarakter daşıyır. Əsas qanunun qəbulundan ötən illər ərzində bu məsələnin ayrı-ayrı konkret cəhətlərinə dönə-dönə qayıdılması, ana dilimizin yüksək statusunun təminatı və tətbiqinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı neçə-neçə qanun, fərman və sərəncamların verilməsi dövlətimizin bu məsələyə nə qədər böyük önəm verdiyini sübut edir.

Respublikamızın əhalisinin böyük əksəriyyəti tərəfindən tam razılıqla qarşılanan bu sənədlər dövlət dilimizin rəsmi statusunun həyatımızın bütün sahələrində qeyd-şərtsiz təmin olunmasını, tədrisinin və öyrənilməsinin yaxşılaşdırılmasını, işləkliyinin genişləndirilməsini və təmizliyinin qorunmasını nəzərdə tutur. Bu sənədlər Dövlət dilinə məhz dövlətçilik atributu kimi yanaşmanın, ən yüksək səviyyədə diqqət və qayğının bariz nümunəsidir.

Həmin sənədlərdən ən mühümünün — “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanunun bəzi müddəalarını yada salaq:

— Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur;

— Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlədilməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir;

— Dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlətin əsas vəzifələrindəndir;

— Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bütün kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, televiziya, radio və s.) kitab nəşri və digər nəşriyyat işi ilə məşğul olan qurumlar Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər;

— Bu qanunu pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyır.

Göründüyü kimi, dil normalarının pozulması, sadəcə olaraq, linqvistik qaydaların yox, həm də dövlət qanununun pozulmasıdır və ona saymazyana yanaşanlar yalnız ictimai rəy qarşısında deyil, həm də qanunvericilik normaları qarşısında məsuliyyət daşmalıdırlar. Qanuna hörmətlə yanaşmaq isə hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun ən mühüm amillərindən biridir.

Artıq on ilə yaxındır ki, ölkəmiz “Dövlət dili haqqında” Qanunun qüvvədə olduğu bir şəraitdə yaşayır. Gündəlik həyatımızda qanunun qeyd olunan maddələrinin hər birinin tez-tez pozulması halları ilə üzləşirik. Ancaq sonuncu maddənin tətbiqini, yəni dövlət dilinin işlədilməsi qaydalarının pozulmasına görə kiminsə məsuliyyət daşdığını, hansı qaydada isə cəzalandırıldığını indiyəcən görən olmayıb. Bu qanuna əməl edilməsinin qəti şəkildə tələb olunması vaxtı çoxdan çatmışdır. Məsələn, analoji qanunu Avropada ilk dəfə tətbiq etmiş Fransada fransız dilinin pozulmasına görə böyük məbləğdə cərimə nəzərdə tutulur. Və bu qanun işləyir! Bizdə də ictimaiyyəti dil haqqında qanuna əməl edilməsinin zəruriliyi yönündə hazırlamaq, dil pozuntularının şüurlarda qanun pozuntusu kimi dərk olunmasına, qiymətləndirilməsinə nail olmaq lazımdır. Bu münasibət ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğunun təbii faktoruna çevrilməlidir.

Bu mənada Mətbuat Şurasının Azərbaycan dilinin qorunması məsələsinə getdikcə daha artıq diqqət yetirməsi təbii və anlaşılandır.

Mətbuatın dil problemlərindən geniş bəhs etməzdən əvvəl son vaxtlar mətbuat barədə diskussiyalarda aktuallıq qazanan bir məsələyə — “yeni mətbuat” adlandırılan elektron mətbuatı məsələsinə də toxunmaq istərdik. Hazırlanma texnologiyası və informasiyanın çatdırılma vasitələrindəki prinsipial fərqlərə baxmayaraq, mahiyyətə çap mətbuatı kimi, elektron mətbuatı da dil materialıdır. Ancaq ifadə tərzində və üslubda qabarıq fərqlər nəzərə çarpır. Elektron mətbuatın dili daha sadə, bəzən hətta SMS səviyyəsində bəsit və primitiv olur. Təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, bir çox hallarda bu cəhət çap mətbuatının dilinə də təsir göstərərək onun zənginliyini və rəngarəngliyini azaldır. Başqa bir ziyanlı təsir isə getdikcə daha çox kütləviləşən elektron mətbuatından, internet informasiya mənbələrindən çap mətbuatına yol tapan köçürmələr, başqa sözlə desək, plagiat nümunələridir. Sadəcə, cümlələri, abzasları yox, bütöv-bütöv xəbərləri, məqalələri, “nöqtə-vergülünə toxunmadan” köçürürlər. Çox vaxt heç mənbəni göstərmədən altına da öz imzalarını qoyurlar. Beləliklə, eyni material müxtəlif qəzetlərdə fərqli imzalarla təqdim olunur. Bu halla istənilən qəzetdə addımbaşı rastlaşmaq mümkündür. Bəzən hətta köçürmə materialı oxucuya “jurnalist araşdırması” adı ilə təqdim edənlər də tapılır

Yeri gəlmişkən, mətbuat səhifələrində müşahidə olunan dil pozuntularının xeyli qismi məhz bu materiallara və informasiya agentliklərinin hazırladığı xəbərlərə aiddir.

Mətbuat Şurasının aparılan monitorinqlə bağlı hazırladığı təlimatda da qeyd olunduğu kimi, bu yoxlamanın əsas məqsədi “ölkəmizin media orqanlarının Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının qorunmasına nə dərəcədə riayət etdiklərini müəyyənləşdirmək, bununla bağlı meylləri izləmək, qarşıya çıxan problemləri qruplaşdırmaq, bu məsələlər barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılmasını təmin etmək” olmuşdur.

Monitorinqin nəticələri göstərdi ki, mətbuatımızda Azər-

baycan ədəbi dilinin bütün sahələrinə aid çoxlu miqdarda “rəngarəng” pozuntu nümunələri müşahidə etmək mümkündür.

Dil pozuntularından bəhs edərkən həm mütəxəssislər, həm jurnalistlər, həm də adi adamlar ilk növbədə və daha çox leksik pozuntu nümunələrini misal gətirirlər. Etiraf etmək lazımdır ki, leksik təbəqə dilin pozuntuya ən tez və ən çox məruz qalan sahəsidir. Bununla belə, leksik pozuntuların aradan qaldırılması da böyük çətinlik törətmir. Dilin daşıyıcıları, sanki “razılığa gəlirlər ki, filan sözü işlətməyə — işlətmirlər” və bununla da problem aradan qalxır.

Son onilliklərdə cəmiyyətimizin həyatında baş verən cildli dəyişikliklərlə bağlı dilimizə külli miqdarda yeni alınma sözlərin daxil olması təbii və qanunauyğun haldır. Bundan narahat olmağa əsas yoxdur. Əvvəla, bu sözlərin çoxuna dilimizin təbii ehtiyacı var. Həm də bu sözlərin böyük əksəriyyəti dünyanın, demək olar ki, bütün dillərində işlənən beynəlmillə sözlərdir. Bununla belə, son dövrlərdə ədəbi dilimizdə geniş şəkildə işlənən öz sözlərimiz ola-ola zəruri ehtiyac duyulmadan onların əcnəbi qarşılığının nitqimizə nüfuz etməsinin də şahidi oluruq.

Mağaza, yaxud dükan əvəzinə — market, təbliğat əvəzinə — piar, marka əvəzinə — brend, qapıçı əvəzinə — qolkipər, hakim əvəzinə — referi, birgə əvəzinə — bahəm sözlərini işlətməyə zəruri ehtiyac varmı?

Müasir dünyanın reallıqlarına uyğun olaraq, dilimizə təzə keçən alınma sözlərin çoxu ingilis mənşəlidir. Ancaq son vaxtlar qəzet səhifələrində dil qanunlarına sığmayan bir hal da müşahidə olunur. İngilis mənşəli nəinki yeni, hətta köhnə sözləri də ingilis transkripsiyası ilə yazmağa başlayıblar (şifahi nitqdə isə buna müvafiq olaraq, həmin sözləri ingilis, daha dəqiqi, Amerika ləhcəsi ilə tələffüz edirlər). İngilis dilini bilməyən, onun hər f birləşmələrindən xəbərsiz olan azərbaycan-

lı oxucu bu mətnlərin qarşısında çaş-baş qalır. Bu hal ən çox xüsusi isimlərin yazılışına aiddir. Məsələn: “Bakıya uzaq məsafəyə uça bilən “Boeing” təyyarəsi gətirildi”, “New-York Times” qəzeti bu çıxışa sərt reaksiya verdi”, “ABŞ-ın ilk prezidenti Corc Vashingtonun abidəsi önünə əklil qoyuldu”.

Yeri gəlmişkən, ölkəmiz paytaxtımızda keçiriləcək Avropa mahnı yarışmasına çox ciddi hazırlaşdığı bir zamanda Azərbaycan mətbuatı bu müsabiqənin adının necə yazılması barədə hələ də vahid rəyə gələ bilmir. Mətbuat səhifələrində bu adın beş variantda yazıldığını müşahidə etmişik: “Avroviziya”, “Yevroviziya”, “Yevrovijn”, “Yevrovizion” və “Eurovision”.

Xüsusi isimlərin yazılmasından bəhs edərkən bir məsələyə də münasibət bildirmək istərdik. Son illər mətbuatımız qədim şəhərimizin adını erməni tərzində Yerevan yox, haqlı olaraq İrəvan yazır. Lakin türk mənşəli bir sıra erməni soyadlarını hələ də dilimizin ənənələrinə uyğun yox, erməni manerasında yazmaqda davam edirik. Ana dilimizin qaydalarına hörmət edərək Demirçyan yox — Dəmirçiyan, Koçaryan yox — Köçəryan, Nalbandyan yox — Nalbəndyan, Şaxnazarov yox — Şahnəzərov yazmalıyıq. Hətta erməni köklü Sarkisyan tipli soyadları da öz dilimizə uyğun Sərkisyan işlətsək, daha düzgün olar.

Mətbuatımızın dilində ərəb mənşəli ad və soyadların yazılışı ilə bağlı da bir systemsizlik müşahidə olunur. Bu məqamda istifadə olunan “ibn”, “əl” və “əbu” artikkelərinin dilimizdə işlədilməsinin çoxəsrlik ənənələri var. Lakin, nədənsə, son illər bu hissəciklərin daha çox “abu”, “al” və “bin” (hətta “ben”) şəklində işlədildiyinin şahidi oluruq.

Göstərilən nümunələr bizə yabançı olan dillərdəndir. Ancaq adların yazılışı ilə bağlı yanlışlıqlar qardaş türk dilinə məxsus xüsusi isimlərin işlədilməsində də müşahidə olunur. Bizcə, Azərbaycan dilli mətnlərdə bu adların Kıbrıs, Kazian-

tep, Çanakkale, Erzurum, Erzincan, Erdahan, Kars, Fatih Terim, Erdoğan, Demirel, Tatlıses, Küçük Emrah, Taştelen, Hakan Şükür şəklində işlədilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur.

Dilçilik elminin qanununa görə, qohum dillərdən bir-birinə keçən sözlər alınma söz sayılmır. İlk növbədə ona görə ki, bu sözlərin böyük əksəriyyətinin kökü ortaqdır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, qohum dillər (və onları daşıyan xalqlar) nə qədər doğma olsalar da, hər bir müstəqil dilin öz inkişaf yolu və formalaşmış ənənələri var.

Son dövrdə Türkiyə türkcəsindən dilimizə keçmiş çoxlu miqdarda zəruri ehtiyac duyulan, yerinə düşən, dilimizin ehtiyacını ödəyən “qurum”, “yetərsay”, “örnek”, “dönəm”, “soyqırım”, “həftəsonu”, “öndər”, “dəstəkləmək”, “açıqlamaq”, “önəmli”, “özəl” kimi sözlər vardır (Hərçənd, zənnimizcə, “özəl” sözünün iki fərqli mənada — həm mülkiyyət forması bildirən “çastnıy”, həm də keyfiyyət bildirən “osobıy”, “spesialnıy” mənalarında işlədilməsi səhvdir. İkinci mənada “xüsusi” sözünü saxlamaq yaxşı olardı).

Bununla belə, Azərbaycan və Türkiyə türkcələri adicə ləhcələr yox, tarixi təkamül prosesində eyni kökdən ayrılaraq formalaşmış müstəqil dillərdir. Onlar son dərəcə yaxın və doğma olsalar da, aralarında fonetikadan tutmuş sintaksisə qədər bütün səviyyələrdə prinsipial fərqlər mövcuddur. Buna görə də öz dilimizdə əsrlər boyu işlədilən qarşılığı ola-ola yaxın, bəzən hətta eyni köklü digər bir kəlmənin türk dilindən alınaraq işlədilməsi dilimizin özünəməxsusluğuna xələl gətirir. Məsələn, yerinə düşdü-düşmədi hər yerdə yazıçı əvəzinə — yazar, duyğu əvəzinə — duyum, maraqlı əvəzinə — ilginç, cavabdeh əvəzinə — sorumlu, yozmaq əvəzinə — yorumlamaq, tüstü əvəzinə — duman, kökəlmək əvəzinə — kilo almaq, arıqlamaq əvəzinə — kilo vermək, sual əvəzinə — soru, sevimli tamaşaçılar əvəzinə — sevgili seyrçilər (yaxud izləyicilər), göstərmək əvəzinə — görüntüləmək, bölüşmək əvəzinə

— paylaşmaq işlətməyə nə ehtiyac var?! Türk dilindən bu sayaq yersiz “mənimsəmələr”, təəssüf ki, yalnız leksik yox, sintaktik səviyyədə də müşahidə olunur. Müxtəlif mətbuat vəsi-tələrinin dilində bu tipli cümlələrə rast gəlinir: *“Sonda baş ba-kan meydana toplaşanlara yeni təkliflə səsləndi”*; *“Mən sizinlə bu mövzunu dartışmaq istəmirəm”*; *“İlk təhlükəli hücum “Neft-çi” komandasından gəldi”*; *“Mən Bakıya ikinci dəfə gəldiyim-də şəhəri tanıya bilmədim”*; *“Qarabağ” Azərbaycan futbolu adına böyük bir qəhrəmanlıq yaşadı”*; *“Rusiyanın cənubunda havanın hərərəti iqlim normalarının bir xeyli üzərindədir”*; *“Maraqlı, amma çox maraqlı bir kitabdır”*; *“Dramaturgiyanın inkişafını söz konusu etmək özü də dartışılacaq bir şey kimi görünür”*; *“Kaş belə bir konserti Cıdır düzündə keçirsəydik”*; *“Bu mövzu türk dövlətləri başçılarının gündəminə danışacaq”*; *“Şahmatçımız bu oyunu qazana bilsə, final mərhələsində çıxış edəcək”*; *“Səfir sadə şəkərlə yetinməli olur”*.

Bu cümlələrdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmamış kəl-mələrin məqamına uyğun olmadan işlədilməsindən əlavə, di-limizin bir sıra qanunları kobudcasına pozulmuşdur. Məsə-lən, arzu məzmunlu cümlənin xəbəri feilin şərt şəkildə işlə-dilir, feilin təsriflənməyən forması olan feli bağlama, dilimi-zin qrammatikasına zidd olaraq, təsrifləndirilərək işlədilir, ədatla bağlayıcı səhv salınır...

Mətbuatımızın dilində alınma sözlərlə bağlı pozuntulara təkcə yeni yox, dilimizdə çoxdan yer tutmuş sözlərin işlədil-məsində də təsadüf olunur. Məsələn, “xəfiyyə” sözü bir çox hallarda tamam əks anlamda, yəni “casus” mənasında işlədi-lir. “Ərəfəsində” sözü yanlış olaraq “ərzində”, “əsnasında” mənalarında istifadə olunur. “rəğmən” sözü də bir çox hallar-da semantikasına tamam zidd mənada işlədilir.

Mətbuatımızda müşahidə olunan leksik pozuntuların bir qismi dilimizdə yeni sözlərin (neologizmlərin) yaradılması və işlədilməsi ilə bağlıdır. Lüğət tərkibində xüsusi yer tutan neo-

logizmlər qrupu həm alınma sözlər hesabına, həm də dilin öz potensialı hesabına formalaşır. Dilimizin öz materialı əsasında meydana gələn neologizmlərin yaranması və işlədilməsi bir sıra linqvistik və üslubi incəliklərlə bağlıdır. Fikirlərimizi bir nümunə əsasında izah etməyə çalışaq: son vaxtlar bir sıra qəzetlərin dilində “narahat” əvəzinə “rahatsız” sözü işlədilir. Zahirən hər şey gözəldir — dilimizdə yer tutmuş fars mənşəli söz doğma türk sözü ilə əvəz olunur. Ancaq bir həqiqət var ki, bəzən dil üçün əcnəbi sözü alıb işlətmək doğma, lakin onun qanunlarına zidd olaraq formalaşmış yeni sözü işlətməkdən daha rahat olur. Məsələ burasındadır ki, söz yaradıcılığının mühüm elementi olan hər bir leksik şəkilçi dilin min illik təkamülü prosesində formalaşmış başa gəlir. Nəzərdən keçirdiyimiz nümunədə isə dilimizin qaydalarına zidd olan incə bir məqam var — şəkilçi sözə öz semantik xarakterinə uyğun olmadan qoşulur, ona görə də bu düzəltmə sözün dilimizin lüğət tərkibində yer tutub işləklilik qazanacağı problemli görünür.

Deyə bilərlər, “nahaq” əvəzinə “haqsız” işləmə bildiyi halda nə üçün “narahat” əvəzinə “rahatsız” işlənməsin? Məsələ burasındadır ki, “-sız” şəkilçisi isimdən sifət düzəldən şəkilçidir. Məlum olduğu kimi, onunla antonim xarakterli “-lı” şəkilçisi də var. Onların vasitəsilə yaradılan sifətlər bir-birinə zidd mənə daşıyır. Məsələn, dadlı — dadsız, ağıllı — ağılsız, yaraşqlı — yaraşıqsız, yağmurlu — yağmursuz və s. Baxdığımız misalda isə “-sız” şəkilçisi isimə yox, sifətə qoşulub, halbuki, dilimizdə sifətdən sifət düzəldən belə bir şəkilçi yoxdur. “Rahatsız” sözü olsa, onda gərək “rahatlı” sözü də ola (“Haqlı” və “haqsız” sözləri kimi).

Dilin daxili potensialı hesabına yaradılan yeni sözlərin həmin dilin qayda-qanunlarına uyğun olması ilə bağlı fikirlərin təsdiqi baxımından “çimərlik” sözünün taleyi ibrətamiz sayıla bilər. Fransız mənşəli beynəlmiləl “plyaj” sözünün qarşılığı kimi təxminən 60 il əvvəl dilimizin bilicisi və təəssübkeşi xalq

şairi Rəsul Rza tərəfindən yaradılmış bu söz zahirən tərtəməz Azərbaycan sözü idi. Kökü də, şəkilçisi də özümüzün idi. Sözü yaradan “-lıq” leksik şəkilçisi məkan məzmunlu isimlərin düzəldilməsində fəal iştirak edir. Məsələn, “çəmənlik”, “ağaclıq”, “yaşillıq” və s. Ancaq “çimərlik” sözü yarandığı gündən bəri bütün kütləvi informasiya vasitələrinin dilində, dərslik və kitablarda işlədilsə də, canlı ümumxalq danışq dilində “plyaj” sözünü sıxışdırıb işləklik qazana bilmədi. Canlı ünsiyyət zamanı xalqın əksəriyyəti bu gün də “plyaj” sözünü işlətməyə üstünlük verir. Bunun səbəbi nədir, niyə dil fonetika-mıza və tələffüzümüzdə yabançı olan əcnəbi sözü işlətməyi öz “doğma” sözü-müzdən üstün tutur? Məsələ burasındadır ki, məkan mənalı isim düzəldən “-lıq” şəkilçisi adlara (isimlərə və sifətlərə) artırılmalıdır, burada isə həmin şəkilçi fələ qoşulub. Bununla da dilin ilk baxışda, demək olar ki, nəzərə çarpmayan incə bir qaydası pozulub. Bu da sözün sonrakı uğursuz taleyini müəyyən edib.

Halbuki dilimizdə analogi semantikaya və daha düzgün tərkibə malik “düşərgə” sözü var. Eynilə “çimərlik” sözündə olduğu kimi, burada da əvvəlcə fələ kökünə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi, sonra isə leksik şəkilçi artırılıb: “Çim-ər-lik” — “düş-ər-gə”. Lakin birinci sözdən fərqli olaraq, ikincidə leksik şəkilçi dilin qaydalarına uyğun seçilib və söz heç bir problemsiz işləklik qazanıb. Güman ki, analogi qayda ilə “çimərlik” yox, “çimərgə” sözü yaradılsaydı, o da leksikonumuza asanlıqla daxil olardı. Bu gün dilimizdə yeni söz yaratmağa cəhd edənlər mütləq belə incə mətləbləri nəzərə almalıdırlar. Məsələn, “olay” sözündəki “-ay”, “duygusal” sözündəki “-sal”, “sayın” sözündəki “-ın”, “Qafqaziya” sözündəki “-iya” nə şəkilçilərdir, belə?

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, leksik pozuntular dildə tez-tez baş verən, eyni zamanda nisbətən asanlıqla aradan qaldırıla bilən bir hadisədir. Dilin varlığı üçün daha ciddi təhlükə

törədən və düzəldilməsi çox çətin olan fəsadlar isə qrammatik, ilk növbədə morfoloji pozuntularla bağlıdır. Bunlar dilin daxili sisteminə çətinliklə, tədricən nüfuz edir, ancaq dilə onun mahiyyətini sarsıdan zədələr vura bilirlər. Bu da təsadüfi deyil, çünki dilin mahiyyətini onun leksik tərkibi deyil, qrammatik sistemi müəyyən edir. Məsələn, Füzulinin *"Aşıyanı-mürği-dil zülfü-pərişanındadır"* misrasında azərbaycanca bircə kəlmə də yoxdur. Burada Azərbaycan dilinə məxsus cəmi üç şəkilçi var: mənsubiyyət — "ın", yerlik hal — "da" və xəbərlilik — "dır" şəkilçiləri. Amma həmin üç şəkilçinin sayəsində bu misra azərbaycandır.

Dildə morfoloji kateqoriyalar nitq hissələri üzrə qruplaşdırılır. Mətbuatın dili üzərində aparılan monitorinq göstərdi ki, morfoloji pozuntuları da həmin prinsip üzrə ümumiləşdirmək daha səmərəli nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Dilimizdəki nitq hissələri içərisində həm leksik məna rəngarəngliyinə, həm də qrammatik kateqoriyaların zənginliyinə görə isimlər xüsusi seçilir. Monitorinq zamanı mətbuatımızın dilində aşkar edilmiş pozuntuların da xeyli qismi isimlərin işlədilməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində bütün isimlər cəm şəkilçisi qəbul edə bilirlər. Ancaq elə isimlər var ki, nitq zamanı onların cəmdə işlədilməsi elə də asan olmur. Bu, ilk növbədə xüsusi isimlərə aiddir. Bəzi başqa dillərdən (məsələn, rus dilindən) fərqli olaraq dilimizdə daimi olaraq yalnız cəm formada işlənən isimlər yoxdur. Və bu hal ümumiyyətlə türk dillərinin qrammatik sistemi üçün səciyyəvidir. Təəssüf ki, Türkiyə türkcəsində həmin ümumi qaydanın pozulması hallarına çox təsadüf edilir və son vaxtlar bu pozuntu Azərbaycan mətbuatının dilində də müşahidə olunmağa başlayıb. Söhbət bəzi coğrafi adların yanlış olaraq cəm formada işlədilməsindən gedir. Məsələn, Altaylar, Qafqazlar, Balkanlar və s. Bizcə, bu, həmin sözləri yalnız cəmdə işlədən slavyan dillərinin türk dilinə lüzumsuz

təsirinin nəticəsidir. Təbii olaraq sual meydana çıxır: O halda nə üçün Pamirlər, Abşeronlar, Anadolular, Skandinaviyalar, Kiprlər və s. işlədilməsin?! Tutaq ki, *Qafqaz* sözünü cəmdə işlətmək üslub və ifadə baxımından dilimizə nə kimi əlavə imkanlar verir?

Xüsusi isimlərlə bağlı nəzərə çarpan pozuntulardan biri də şəxs adlarına qoşulan xan, bəy, mirzə, ağa kimi titulların işlədilməsi ilə bağlıdır. Bəzən həmin titulları səhv olaraq adlara bitişik yazırlar. Titul bildirən həmin sözlər adlara bitişik yazılanda mürəkkəb antroponim yaradır, ayrı yazılanda isə tamam başqa funksiya daşıyaraq məhz titul bildirirlər. Məsələn, Həsən bəy Zərdabi ilə Yusif Həsənbəy, Mirzə Fətəli ilə Mirzəbala Məmmədzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxlı ilə Əliəğa Vahid, Şah İsmayıl Xətai ilə Şahmərdan Xəlilov, Fətəli xan Qubalı ilə Qardaşxan Əzizxanlı adları tamam başqa-başqa dil hadisələridir. Buna görə də qəzetlərimizin dilində rast gəlinən *“Üzeyirbəyin “Arşın malalan” komediyası yenidən tamaşaya qoyuldu”*, yaxud *“Tamaşaçılar “Cavadxan” filmi maraqla qarşıladılar”* tipli cümlələr pozuntu kimi qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan ən çox ziyan görən görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Əli ağa Şıxlınskinin adıdır. Bu ad demək olar ki, hər yerdə səhv olaraq Əlağa Şıxlinski kimi yazılır.

Dilimizin morfoloji qanununa görə, mənsubiyyət şəkilçili sözlər hallanarkən onlara bitişdirici samit olaraq “n” samiti qoşulur: *“Axşam üstü maşınımız Meşəli kəndinə çatdı”*; *“Oyundan sonra topu qonşumuzun oğluna verdim”*. Lakin həmin şəkilçilər öz üzərlərinə leksik funksiya götürüb düzəltmə söz əmələ gətirəndə saitle bitən adi sözlər kimi hallanmalı, bitişdirici samit olaraq “y” samitini qəbul etməlidir. Yəni həmin sözləri mətbuat səhifələrində rast gəldiyimiz *“Həmsədrlər məsləhətləşmələri davam etdirmək üçün Xankəndinə yola düşdülər”*, *“Söz ölkəmizin Rusiyadakı səfiri Polad Bülbüloğluna verildi”* cümlələrində olduğu kimi işlətmək səhvdir. Düzgün

variant olaraq “Xankəndiyə” və “Bülbüloğluya” yazılmalıdır. Necə ki, analogi olaraq “*Bu qəzəl Həsənoğluya məxsusdur*”, “*Sonra Nigar xanım üzünü Koroğluya tutdu*” kimi işlədirik.

Dilimizdə “-lı” şəkilçisi ilə düzələn çoxlu miqdarda toponim — rayon, kənd adı var: Yardımlı, İsmayılı, Əhmədli, Mirzəbəyli və s. Həmin yaşayış məskənlərinin sakinlərini bildirmək lazım gələndə sözə mütləq ikinci “-lı” şəkilçisi artırılmalıdır. Şifahi nitqdə şəkilçinin birini ixtisara salmaq, bəlkə də, olar, ancaq yazıda həmin sözləri bir şəkilçi ilə işlətmək kobud səhvdir. “İşğal gününü qeyd etmək üçün Qubadlılar Fəxri Xiyabana toplaşmışdılar.” -şəklində yazmaq olmaz. Çünki xiyabana toplaşan Qubadlı rayonları deyil, Qubadlının adamlarıdır. Buna görə də mütləq “qubadlılılar” şəklində yazılmalıdır. Bir “-lı” şəkilçisi ilə işlədəndə bu cür sözləri yanlış olaraq böyük hərflə yazmalı oluruq ki, bu da daha bir səhvin meydana çıxmasına səbəb olur.

Hər bir dilin lüğət tərkibində mütəxəssislərin “ilkin sözlər” adlandırdığı söz qrupu olur. Buraya dilin yaranmasının ilkin mərhələsində meydana gələn, həyat və ünsiyyət üçün ən zəruri olan isimlər, əvəzlilər, saylar, fəllər, sifətlər və s. daxildir. Adətən heç bir dildə bu anlayışlar alınma sözlərlə ifadə olunmur və çox zaman qohum dillərlə ortaq olur. Bu cür ilkin zəruri isimlər sırasına bədən üzvlərinin adları da daxildir. Həmimiz şahidik ki, hər bir uşaq dil açanda ilk öyrəndiyi və işlətdiyi sözlər sırasında bədən üzvlərinin adları da olur. Uşağın dil açması ilə xalqın dilinin formalaşması isə yaranma mexanizminə və ardıcılığına görə oxşar hadisələrdir.

Müşahidələr göstərir ki, son illər mətbuatımızın dilində bədən üzvlərini bildirən “qol”, xüsusən də “qıç” (“qılça”) sözləri işləklidən çıxarılmaq üzrədir. Onların əvəzinə müvafiq olaraq “əl” və “ayaq” sözləri işlədilir. Onlar isə, təbii ki, “qol” və “qıç” sözlərinin leksik-semantik mənalarını tam eh-

tiva və dəqiq ifadə edə bilmir. Məsələn, qəzet idman xəbərlərində yazır ki, “top xorvatiyalı futbolçunun əlinə dəydiyi üçün hakim on bir metrlik cərimə zərbəsi təyin etdi”. Milyonlarla tamaşaçı isə gördü ki, top xorvatiyalının dirsəyinə dəyib. Müəllifə və qəzetin redaktoruna başa salan lazımdır ki, dirsək əl deyil, qoldur. Yaxud başqa bir yazıda oxuyuruq: “*Qəza zamanı ayağı dizdən yuxarı zədələnən sərnişin xəstəxanaya yerləşdirilib*”. Yenə izah etmək lazım gəlir ki, diz ayaq deyil, qıçdır, ayaq topuğacan olur. Qəzetlərin biri yazır: “*Ukraynanın ən ucaboy vətəndaşının ayaqları çox uzun olduğuna görə prezidentin bağışladığı avtomobilə yerləşə bilmədi*”. Düşünürsən, görəsən, zavallının ayaqları neçə razmerdir ki, maşına sığmır. Sonra başa düşürsən ki, söhbət ayaqdan yox, qılçadan gedir.

Bizcə, bu da həmin anlayışları “ruka” və “noqa” deyərək eyni bir sözlə ifadə edən rus dilinin təsiri ilə baş vermişdir.

Dilimizdə sayların işlədilməsinin əsas prinsipi budur ki, müəyyən miqdar saylarından sonra işlənən isimlər cəmlilik şəkilçisi qəbul etməməlidir. Lakin monitoring göstərdi ki, mətbuat orqanlarının dilində bu qaydanın pozulması heç də nadir hadisə deyil.

Bir sıra yazılarda ara-sıra — “Qonaq komandanın tərkibində altı nəfər əcnəbi oyunçular iştirak edirdi.” “Rayonumuzun ərazisində yeddi yeni körpülər tikilmişdir” — tipli cümlələrə təsadüf olunur.

“Bir” sayı bəzi sintaktik məqamlarda birbaşa miqdar bildirmək funksiyasından uzaqlaşaraq təxminən ədat kimi işlənir, ancaq saylıq məzmununu da tamam itirmir. Buna görə də ondan sonra gələn isimlərin çoxluq məzmunu bildirməsi dil və məntiq pozuntusuna səbəb olur. Qəzet materiallarının dilində rast gəlinən — “*İdmançılarımız daha bir parlaq qələbələr qazandılar.*” “*Həmin gün bu barədə maraqlı bir söhbətlər eşitdim*” — kimi cümlələr dediklərimizi təsdiq edir.

Nitqdə təxmini saylardan istifadə olunanda onlar mütləq

yuvarlaqlaşdırmalıdır. Yoxsa məzmun dolaşlıq, fikir mənasız görünür. “Ötən il dövlət sifarişi ilə doqquzadək film çəkildi”, “Onun 57-yə yaxın yaşı vardı” — cümlələrində olduğu kimi.

Sayların işlədilməsi ilə bağlı problemlərdən bəhs edərkən həm numerativ söz kimi onlarla yanaşı işlədilən, həm də morfoloji cəhətdən bu kökdən yaradılan “saylı” kəlməsinə də toxunmaq istərdik.

“Nömrə” anlayışı və onu ifadə edən söz beynəlmiləl xarakter daşıyır. Azərbaycan dilində də bu kəlmə on illər boyu işlədilmişdi. Lakin son 10-15 ildə kimlərinsə subyektiv rəyi ilə KİV-lərdə “nömrəli” sözü əvəzinə “saylı” işlədilməyə başladı və tədricən danışlıq dilinə də nüfuz etdi. Hərçənd, dildən baş çıxaranların hamısına aydındır ki, “say” və “saylı” sözləri “nömrə” və “nömrəli” sözlərinin daşdığı mənanı tam ehtiva edə bilmir.

“Say”, “saylı” sözlərinin yersiz işlədilməsi bir çox hallarda gülünc situasiyaların yaranmasına səbəb olur.

Təsəvvür edin, polis zabiti postda dayanmış çavuşdan soruşur:

— *Ə, keçən maşının sayı neçə idi?*

— *Rəis, vallah, çox idi, saya bilmədim.*

Yaxud, bir nəfər digərindən soruşur:

— *Evinizdə telefonun sayı neçədir?*

— *Dörd dənədir, hər otaqda biri var.*

Bunun nəticəsidir ki, bəzi hallarda — “Əlaqə üçün filan, filan saylı nömrələrimizə zəng vurun” — kimi absurd ifadələr-lə qarşılaşmalı oluruq.

Qeyd etdiyimiz kimi, “nömrə” (“nömrəli”) dünyanın, demək olar ki, bütün dillərində işlədilir və hətta işlədilməsinin rahatlığını təmin etmək üçün xüsusi yazı işarəsi də var. Bu yanlışlığı (anlaşılmazlığı da demək olar) aradan qaldırmaq üçün qəzetlər öncə özlərindən başlamalı, “bugünkü sayımız-da”, “davamı gələn sayımızda” kimi ifadələri işlətməyə son

qoymalıdılar. Bu məqamda heç “nömrə” sözünü yazmağa da ehtiyac yoxdur. Sadəcə olaraq, “N” işarəsindən istifadə etmək daha səmərəli olardı. Yeri gəlmişkən, qəzetlərimiz “faiz”, “dərəcə” kimi anlayışları da müvafiq işarələrlə yox, sözlə ifadə etməyi üstün tuturlar. Əgər yazı işarəsi yazıda da işlədilməyəcəksə, onda nədən ötrü yaradılıb?!

Mətbuatımızın dilində isimlərlə bağlı geniş yayılmış pozuntuların böyük qismi xəbərlilik şəkilçiləri ilə bağlıdır. Feli xəbərlərdən fərqli olaraq, ismi xəbərlərdə konkret zaman kateqoriyası olmasa da, məzmunca zaman anlayışı var. İsmi xəbərlərdə indiki zaman anlayışı “-dır” şəkilçisi ilə ifadə olunur. Təəssüf ki, mətbuat orqanlarımızın bir çoxunda bu şəkilçi “-dı” formasında işlədilir. Bunu guya dilin sadəliyinin, təbiiyyətinin təmin olunması kimi izah edirlər. Amma danışq dilinin təsiri ilə yaranan bu pozuntu bir çox hallarda ciddi mənə təhriflərinə səbəb olur. Çünki “-dı” ismi xəbərlərdə keçmiş zaman anlayışı yaradan “idi” hissəciyinin şəkilçiləşmiş formasıdır. “*Elçin mənim dostumdur*” cümləsi indiki zamanı bildirdiyi halda “*Elçin mənim dostumdu*” keçmiş zamanı bildirir. Yəni “*Elçin daha mənim dostum deyil*” mənasını ifadə edir. Bir-mənalı şəkildə yadda saxlamaq lazımdır ki, danışq dilinin öz qayda-qanunları, yazı dilinin isə öz normaları var və bunları heç bir vəchlə qarışdırmaq olmaz.

Şəxsin yazdığı kimi danışması nə qədər süni və qondarma görünürsə, danışdığı kimi yazması da bir o qədər savadsız və zövqsüz görünür.

Monitoring zamanı aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, mətbuatımızın dilindəki pozuntuların böyük bir qismi feillərlə bağlıdır. Bu, təsadüfi deyil — isimlər kimi fellər də qrammatik kateqoriyaların zənginliyinə, işlənmə rəngarəngliyinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənir.

Mətbuatımızın, ümumən kütləvi informasiya vasitələrinin dilində fellərə aid ən ciddi və ən çox yol verilən pozuntu “-

miş” nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin işlədilməsi ilə bağlıdır. Leksik şəkilçilərlə əlaqədar söylədiyimiz fikri qrammatik şəkilçiləri nəzərdə tutaraq bir daha təkrar etmək istəyirik. Hər bir şəkilçi dilin min illik təkamül prosesinin məhsuludur. Onların hər hansı bir subyektiv münasibətlər mövqeyindən dəyərləndirilməsi yolverilməz nadanlıq olardı.

Məlum olduğu kimi, dilimizdə nəqli keçmiş zamanın iki variantı var — “-miş” və “-ıb” şəkilçiləri ilə düzələnlər. Onların hər birinin yerli-yerində işlədilməsi dilimizə ikiqat artıq ifadə imkanları verir.

Bütün şəxslərin həm təkində, həm də cəmində işlənən “-miş” variantından fərqli olaraq, “-ıb” variantı birinci şəxsdə (nə təkdə, nə də cəmdə) işlənmə bilmir. Deməli, bu variant istifadə potensialına və ifadə imkanlarına görə daha məhduddur. Hərçənd ki, təxminən XVII əsrə qədər “-ıb” variantı birinci şəxsdə də işlənirdi. Füzulidən bir beyti yada salaq:

Eşq daminə giriftar olalı zar olubam,

Nə baladır ki, ona böylə giriftar olubam.

Lakin Azərbaycan dili sonrakı təkamül prosesində hətta özünün ən böyük daşıyıcısının xatirinə belə, bu formanı mühafizə edib saxlamağı lazım bilmədi ...

Nəqli keçmiş zamanın “-ıb” variantının birinci şəxsdə işlədilməməsi, istər-istəməz, nitqimizin böyük bir kəsimində (ən azı üç də birində) bu formanın işlədilməsini qeyri-mümkün edir. Təxminən ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq jurnalist dairələrində “-miş” şəkilçisinə qarşı səbəbi tam anlaşılmayan “səlib yürüşü” başlandı və tədricən bu mövqeyi geniş ictimai rəyə də sıırmağa çalışdılar. Etiraf etmək lazımdır ki, dilimizin qayda-qanunlarını yaxşı bilməyən ziyalılar arasında müəyyən uğur qazana da bildilər. Bu gün telekanalların da bu virusa yoluxduğu müşahidə olunur.

Bu gün “-miş”i kinayə, hətta ikrahla “sovet televiziyasının dil elementi” elan etmək qeyri-dəqiq və qərəzli yanaşma ol-

maqla bərabər həm də elementar cahillik və savadsızlıq nümunəsidir. Bu şəkilçi Orxon-Yenisey abidələrində də, “Kitabi-Dədə Qorqud”da da, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında da, Qazi Bürhanəddində də, Nəsimidə də, Xətaidə də, Füzulidə də, Aşıq Qurbanidə də, Vaqifdə də, Mirzə Fətəlidə də, Aşıq Ələsgərdə də, Seyid Əzimdə də, Mirzə Cəlildə də, Sabirdə də, Üzeyir bəydə də, Caviddə də, C.Cabbarlıda da, S.Vurğunda da, M.Müşfiqdə də, Ə.Kərimdə də, M.Arazda da işlənir. İstisnasız olaraq bütün ümumtürk şifahi və yazılı ədəbi abidələrində, müasir türk dillərinin hamısında bu şəkilçi var. Və birdən özünü qəhrəman sayan kimlərsə onun inkarına qalxır ...

Azərbaycan torpağı bizim maddi Vətənimizdirsə, Azərbaycan dili mənəvi Vətənimizdir. Onların hər ikisinin sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumaq hər birimizin eyni dərəcədə müqəddəs borcumuzdur. Bu mənada mənəvi Vətənimizin kiçik bir parçası olan “-mış” şəkilçisini əlimizdən almaq istəyənlərlə maddi Vətənimizin kiçik bir parçası olan Şuşa qalasını əlimizdən almaq istəyənlər arasında elə bir fərq yoxdur.

Monitorinq prosesində “-mış” şəkilçisinə qarşı bu cür anormal, xəstə münasibətin tək-cə nəqli keçmiş zamanlı fellərə yox, həmin şəkilçi ilə düzələn feli sifətlərə qarşı da yönəldiyi müəyyən edildi. Məlum olduğu kimi “-acaq” şəkilçili feli sifətlər gələcək, “-an” şəkilçili feli sifətlər indiki, “-mış” şəkilçili feli sifətlər isə keçmiş zaman anlamı daşıyır. Yəni, “deyilməmiş söz” ifadəsi keçmiş, “deyiləcək söz” gələcək, “deyilən söz” isə indiki zamana aiddir. Nitq prosesində bunların bir-birinin əvəzinə işlədilməsi kobud morfoloji pozuntu olmaqla bərabər, ciddi məntiqi yanlışlığa və üslubi qarışıqlığa gətirib çıxarır.

“Beş yüz il əvvəl tikiləcək bina” deyimi necə yanlışdırsa, “beş yüz il əvvəl tikilən bina” da eyni dərəcədə absurddur. Təəssüf ki, müasir mətbuatımızda bu adi həqiqətin çox tez-

tez nəzərdən qaçırıldığıının şahidi oluruq.

Məsələn, qəzetlərin birində belə bir xəbər oxuyuruq: “Çinin Şanxay şəhərində yeni tikilən binada yanğın baş verib.” Fikirləşirik ki, görəsən, tikilən (yəni, tikilməkdə olan!) binada yanan nə imiş? Sonrakı cümlədə isə yazılıb ki, “binaya cəmi dörd ay qabaq köçmüş ailənin iki uşağı həlak olub.” Belə bir anlaşılmazlığın baş verməməsi üçün jurnalist həmkarımız, sadəcə olaraq, “yeni tikilmiş bina” ifadəsini işlətməli idi.

Yaxud başqa bir qəzətdə belə bir başlıq görürsən: *“Türkiyə universitetlərində təhsil alan azərbaycanlı gənclər Bakıda bir araya gəldilər”*. Düşünürsən ki, görəsən, bu gənclər ilin ortasında dərslərini buraxıb Bakıya niyə toplaşblar? Materialı oxuyandan sonra aydın olur ki, söhbət Türkiyə universitetlərində təhsil almış gənc mütəxəssislərdən gedir.

Başqa bir yazıda belə bir cümlə ilə rastlaşırıq: “Dünyanın inkişaf edən ölkələri sırasında İtaliya layiqli yer tutur.” Dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən biri olan İtaliya bu cümlədən xəbər tutsa, bəlkə də Azərbaycana nota verər. Sonra gəl başa sal ki, bizim jurnalist sizi aşağılamaq istəməyib, sadəcə olaraq, “-mış” şəkilçisindən xoşu gəlmir ...

Əgər “-mış” şəkilçisi ilə düzələn feli sifətlərin yerinə bütün məqamlarda “-an” şəkilçisi ilə düzələnələr işlədilsə, onda gərək dilimizin ən koloritli sözlərindən olan “görməmiş” kəlməsi gözdən əlil mənasını ifadə edən “görməyən” sözü ilə əvəz olunsun. Başqa sözlə, onda gərək bütün görməmişlərə “kor” deyək.

Onda gərək filan yazıçının “Seçilmiş əsərləri” əvəzinə ANS-in filmində olan sayaq “Seçilən” əsərləri deyək. Bu halda xarici dillərdən keçmiş zaman məzmunlu feli sifətlərin tərcüməsində həllolunmaz problemlə üzləşərik. Təsəvvür edin, hər hansı bir informasiyada noyabr ayında ABŞ prezidenti seçilmiş Barak Obamanı dekabrda ABŞ-ın “seçilən” prezidenti adlandırmaq necə səslənər?! O, yalnız seçki günü “seçi-

lən” prezident idi, bir gün sonra isə artıq “seçilmiş” prezidentdir.

Cümlənin qrammatik əsasını sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr təşkil edir. Məhz bu bağlılıq hesabına ayrı-ayrı sözlər bir toplu halında birləşərək bitmiş fikir ifadə etmək keyfiyyəti qazanır və cümlə üzvünə çevrilirlər.

Mətbuatımızın dilində müşahidə olunan sintaktik pozuntular da ən çox elə bu cəhətlə, yəni cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqələrin təmin olunmaması ilə bağlıdır.

Uzlaşma və idarə əlaqələrinin pozulması nəticəsində cümlə bir çox hallarda mənasız və rabitəsiz söz yığımına çevrilir:

“İmtahanlardan uğurla keçəcəyinizə bütün qəlblə inanın”.

“Mən ömrü boyu kitabla bağlı olmuşam”.

Bu cümlələrdə uzlaşma əlaqəsi pozulub: birincidə “bütün qəlbinizlə”, ikincidə isə “ömrüm boyu” olmalı idi.

“Məşqçi bu planın həyata keçəcəyindən əmin idi”.

“Biz Azərbaycanın siyasətini dəstəkləyir və onunla əməkdaşlığı davam edirik”.

Bu cümlələrdə isə idarə əlaqəsi düzgün qurulmayıb. Birincidə “həyata keçəcəyinə”, ikincidə isə “əməkdaşlığa” yazılmalı idi.

Qeydə alınan sintaktik əlaqə pozuntularının bir qismi də qoşmaların düzgün işlədilməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, bu cümlədə olduğu kimi: *“İkinci hissənin əvvəlində milli komandamız Əfran İsmayılova hesabı açdı”.*

İndi təqdim edəcəyimiz mətn parçaları ölkəmizin tanınmış, təcrübəli müəlliflərinin qələminə məxsusdur. Etiraf edək ki, bu cümlələrin hər hansı bir şəkildə islah edilərək Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması bizə ümumiyyətlə mümkünsüz görünür.

“Beləcə, müəllif zamanında aramsız olaraq profanasiyanı sakral tekstin faktına çevirən təsəvvüf eyləmləri yapır: kobudluğu, qabalığı mistik diskurslara çevirən bektəşilər kimi. Əslin-

də bu tekstdə mümkün deyil ki, hər “niyə belə söylədi” sorusu ilə girişib dərin nəsnələrə çıxasan. Ancaq yazıçı blef estetikasında səpələyə-səpələyə düzmək, düzə-düzə caydırmaq, düzə-düzə qıvrıqlar vurmaq (bu qədər mötərizə olar?) eyləmini yapır ki, heç nələrdən hər nə isə çıxsın ...”

“Baş götürüb gəlmisən Bakıya kimsəsiz və qərib burada universitetə imtahan verəndə mənimlə birgə adlı-sanlı yazarların uşaqlarının imtahan verdiyini və o anda ya bilgilərinə görə ya da atalarına görə “beşləri” alıb qırağa çıxdıqlarını görəndə və mənsə attestatda bir dörd (qalanları beş) kəsilib geri gedəndə daha başqa şey düşünmək üçün heç bir məqam qalmır və bir gün bu məqamın ən üst qatına çıxıb aldım qarşıma və dedim ...”

Necə deyərlər, şərhə ehtiyac yoxdur.

Çağdaş mətbuatımızın dilində qeydə alınan sintaktik qüsurların xeyli qismi də cümlələrdə söz sırasının pozulması ilə əlaqədardır. Belə bir cümləni nəzərdən keçirək: “Aparılan qazıntılar nəticəsində bir ədəd çiy kərpicdən tikilən bina aşkar olunub”. Burada “tikilmiş” bina əvəzinə “tikilən” bina işlədilməsini bir kənara qoyub həmin binanın bir ədəd kərpicdən necə tikildiyi barədə baş sındırmağa dəyməz. Pozuntunu hamı dərhal görür, müəllifdən və redaktordan başqa.

Aparılan monitorinqin nəticələri göstərir ki, mətbuatın dilində ən çox rast gəlinən sintaktik pozuntulardan bir qrupu da frazeoloji ifadələrin düzgün və yerli-yerində işlədilməməsi ilə bağlıdır.

Bir neçə belə nümunəni nəzərdən keçirək:

“Onun yazıları jurnalın oxucu sevgisi qazanmasına bais olmuşdu”.

“Bais olmaq” ifadəsi yalnız mənfi anlamda işlənə bilər və “sevgi qazanmaqla” bağlı ola bilməz.

“Bakıya gələndən sonra onun bütün arzuları çin çıxdı”.

“Çin çıxmaq” ifadəsi yalnız yuxuya aiddir, qalan bütün

hallarda işlədilməsi yanlışdır. İfadənin bu cür işlədilməsi mətbuatımıza televiziya aparıcılarının dilindən keçib.

“Adanalılar ağızlarına gələnı yeməzlər.”

Dilimizdə “ağına gələnı yemək” yox “ağına gələnı danışmaq” ifadəsi var.

“Sovet hökumətinin qılınının arxası da, qabağı da kəsən zamanlar idi”.

Hacı Qəmbərin sözü olmasın, məsəl elə deyil, məsəl belədir: *“qılınının dalı da, qabağı da kəsir”.*

“Əziz-xələflərimiz Bakı şəhəri günü-gündən gözəlləşir”.

Ərəb mənşəli “xələf” sözü övlad, varis deməkdir. Bakıya isə nə qədər gözəlləşsə də “övlad” demək olamaz. Müəllif sentimentalizmin ən dərin qatlarına yuvarlansa, Bakıya uzaq başı “ana” deyə bilərdi.

Frazeologiya dilin elə bir sahəsidir ki, ondan düzgün istifadə etmək üçün dili lap incəliklərinə qədər bilmək lazımdır. Bizim qəzetlərin səhifələrində isə bəzən elə yazılara rast gəlik ki, müəllifin ana dilimizi heç orta səviyyədə bilməsinə belə şübhə yaranır.

Belə olmasaydı, *“Paytaxtımızın global problemlərindən biri də kanalizasiya xətlərinin yeniləşdirilməsi məsələsidir”;* *“Bu il texnikumlara ötən ildəkindən çox sənəd verilmişdir”;* *“Zəlzələnin episentri 40 kilometr dərinlikdə yerləşib”;* *“Qəhrəman akademiki evinin qarşısında güllələdilər”;* *“Kitab həddindən artıq maraqlı idi”;* *“AXCP-nin bütün üzvləri, o cümlədən müsavətcilər onun bu fikrinə şərik çıxdılar”;* *“Şimşək vurması nəticəsində Daşkəsən rayonunda bir nəfər həlak olub”* kimi cümlələr mətbuat səhifələrinə yol tapa bilməzdi. Bu cümlələrdəki mənə və dil pozuntuları o dərəcədə primitiv səviyyədən soraq verir ki, nəyisə izah etməyə heç ehtiyac qalmır.

Adətən, dili yaxşı bilməyən jurnalistlərdə bununla bağlı psixoloji kompleks olur və onlar bu kompleksi dəf etmək, pərdələmək üçün mətbuatda dil faktorunun vacibliyini inkar

edirlər.

Mətbuatımızdakı dil qüsurlarının əsas səbəblərindən biri də jurnalistlərin müraciət elədikləri mövzunu, bəhs etdikləri predmeti yaxşı bilməmələrindən irəli gəlir. Bir az mübaliğəli səslənsə də, mən deyərdim ki, predmeti bilməmək bizim çağ-daş jurnalistikamızın ən geniş yayılmış “peşə xəstəliyidir” və bu xəstəliyin fəsadları ilə mətbuat səhifələrində hər an üzləşirik.

Qloballaşma ilə integrasiyanın fərqlərini bilməyən siyasət-dən, kreditlə investisiyanın fərqlərini bilməyən iqtisadiyyatdan, əkinlə səpinin fərqlərini bilməyən kənd təsərrüfatından, ictimai təşkilatla qeyri-hökumət təşkilatının fərqlərini bilməyən sosial həyatdan, fərmanla sərəncamın fərqlərini bilməyən hüquqdan, snayperlə avtomatın fərqlərini bilməyən hərbidən, partitura ilə klavirin fərqlərini bilməyən musiqidən, güləşlə döyüşün fərqlərini bilməyən idmandan, etüdlə eskizin fərqlərini bilməyən rəssam-lıqdan, tədrislə təlimin fərqlərini bilməyən təhsildən, yazıçı ilə nasirin fərqlərini bilməyən ədəbiyyatdan, fəsadla interyerin fər-qini bilməyən memarlıqdan, tamaşaya qoymaqla səhnələşdir-məyin fərqlərini bilməyən teatrda, quruluş verməklə ekranlaş-dırmağın fərqlərini bilməyən kinodan, müayinə ilə müalicənin fərqlərini bilməyən tibbdən yazır. Əslində predmeti bilsən, bü-tün bunlar çox sadə məsələlərdir. Amma nə qədər acınacaqlı olsa da etiraf etməyə məcburuq ki, bu halla istənilən qəzetin hər bir nömrəsində üzləşmək mümkündür. Bu tipli qüsurların və ümumiyyətlə dil pozuntularının aradan qaldırılması, ya da heç olmasa azaldılması üçün ilk növbədə qəzet əməkdaşları-nın peşə hazırlığını yüksəltmək, qəzetçilik işinin texnologiya-sına düzgün əməl etmək lazımdır. Bir çox qəzetləri oxuyarkən istər-istəməz belə qənaətə gəlirsən ki, materiallar redaktə olunmur, korrektə işi ümumiyyətlə aparılmır.

Görürsən ki, eyni bir söz, ya ifadə eyni bir səhifədə bir yer-də düz, başqa yerdə səhv işlədilib. Bir xəbər qəzetinin eyni bir

nömrəsində iki dəfə səhifəyə qoyulub, bir şəxsin əvəzinə başqasının şəkli verilib. Korrektura səhvlərindən, durğu işarələrinin işlədilməsi ilə bağlı pozuntulardan isə heç danışmağa dəyməz ... Bu baxımdan ən acınacaqlı vəziyyət vergül işarəsinin işlədilməsi ilə bağlıdır. Mübaligəsiz demək olar ki, mətbuatımızın səhifələrində vergül səhvlərinə yol verilməyən bir dənə də material tapmaq mümkün deyildir. Əslində dilçiliyin bir neçə qaydasını yadda saxlaya bilsən, vergülün işlədilməsində çətin heç nə yoxdur. Bütün xırdalıqları ümumiləşdirsək, vergülün işlədilməsinin cəmi dörd qaydası var:

1) Həmcins üzvlər arasında vergül qoyulur;

2) Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında vergül qoyulur;

3) Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər cümlənin əsas mətnindən vergüllə ayrılır;

4) "O", "bu" işarə əvəzlilikləri mübtəda yerində işlədildikdə, təyinlə qarışıq düşməsin deyə, onlardan sonra vergül qoyulur.

Əslində ana dilimizi qanı-canı, ailə mühiti ilə uşaqlıqdan mükəmməl öyrənmiş adama dilçilik qaydalarını bilmək heç vacib də deyil. Onun düzgün danışması, yaxud yazması normal nəfəs alması kimi təbii bir şeydir. Ancaq dili yaxşı bilməyənün peşə səviyyəsini yüksəltmək üçün qaydaları izah etməkdən başqa yol qalmır. Fəqət çox zaman heç bunun da köməyi olmur, çünki qaydaları anlamaq üçün şəxsin dilçilikdən heç olmasa elementar təsəvvürlərə malik olması lazımdır. Lakin jurnalistlərimizin bir çoxunun savad (daha doğrusu, savadsızlıq) səviyyəsi heç buna da imkan vermir. Həmcins üzvün nə olduğunu bilməyən oradakı vergülün yerini hardan bilsin?!

Təbii ki, mətbuat sahəsindəki bu acınacaqlı vəziyyətdən sui-istifadə edən dələduzlar da tapılır. Bir də görürsən ki, cahilin biri bilici ədası ilə jurnalistlərə necə yazmaq barədə "dəyərli tövsiyələr" verir. Məsələn, deyirlər ki, "müəllimə", "şairə", "katibə" kimi sözləri işlətmək olmaz, çünki Azərbaycan

dilində cins kateqoriyası yoxdur. Doğrudur, türk dillərində qrammatik cins kateqoriyası yoxdur. Amma o da aydındır ki, yuxarıdakı məsləhəti verənin cins kateqoriyası haqqında biliyi də elə o qədərdir. Cins qrammatik kateqoriya deyil. Onun olmaması dilimizdə qadın mənsubluğu bildirən sözlərin mövcudluğunu qətiyyənlə mümkün etmir. Cins kateqoriyası o deməkdir ki, məsələn, rus dilində belə işlədilir: “Uçitel xoroşiy”, “uçitelnitsa xoroşaya”, “uçitel prişol”, “uçitelnitsa prişla”. Leksik vahidin məzmunca hansı cinsə aid olmasının isə cins kateqoriyasına heç bir aidiyyəti yoxdur: “yaxşı müəllim”, “yaxşı müəllimə”, “müəllim gəldi”, “müəllimə gəldi”. Dilimizin lüğətində nəinki “müəllimə”, “şairə”, “katibə”, “aktrisa”, hətta “artistka” sözü də var. Təbrizdə isə “rəisə”, “həkimə” və “müğənniyə” sözləri də işlədilir.

Yaxud başqa bir misal. Deyirlər ki, guya cümlədə “nə”, “nə də” inkarlıq bağlayıcıları işlədilibsə, onun xəbəri feilin inkarında ola bilməz. Guya iki inkarın yanaşı işlədilməsi təsdiq mənası verir. Belə çıxır ki, “*Nə mən sizə gəlmədim, nə də sən zəng vurmadin*” cümləsi “*Həm mən sizə gəldim, həm də sən zəng vurdun*” kimi anlaşılmalıdır. Fikrin mənasızlığı göz qabağındadır.

Bu ideya ötən əsrin 40-50-ci illərində sovet elmində hökm sürmüş məntiqi dilçilik nəzəriyyəsinin qalığıdır və riyazi sillogizm qaydalarının dilə mexaniki tətbiqindən ibarətdir. Dilimizin praktikasısı isə minlərlə nümunə ilə birmənalı şəkildə sübut edir ki, tərkibində inkarlıq bağlayıcısı olan cümlənin xəbəri həm təsdiqdə, həm də inkarda ola bilər.

Füzulinin

*Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə,
Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri.*

*Arif məclisində bir söz söylərəm,
Nə hədyan, nə çaşqın, nə qələt olmaz*

misraları ədəbi dil normalarına eyni dərəcədə uyğundur.

Mətbuat Şurasının təşkil etdiyi dil pozuntuları ilə bağlı monitoring, Şuranın təlimatında vurğulandığı kimi, mediada ədəbi dil normalarının pozulmasına qarşı ictimai qınaq metodlarının effektivliyinin artırılmasını, bununla əlaqədar neqativ cəhətlərin aradan qaldırılmasında ictimai aktivliyin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Mətbuatımızın fəaliyyətinə rəhbərlik edən bir qurumun dil məsələlərinə bu cür önəm verməsi, bu amilin vacibliyini yüksək dəyərləndirməsi ilk növbədə millətimizin və cəmiyyətimizin həyatında Azərbaycan dilinin aparıcı rol oynaması ilə bağlıdır.

Mətbuat orqanlarının yolu, mövqeyi hər şeydə, istənilən məsələdə bir-birindən fərqli ola bilər. Ancaq dil məsələsində bizim həmrəy, həmfikir olmaqdan başqa yolumuz yoxdur. Çünki ana dili bizi həqiqətən birləşdirən ən böyük dəyərdir.

Hər bir xalqın tarixi taleyinin müəyyənləşməsində onun malik olduğu mənəvi dəyərlərin həlledici əhəmiyyəti vardır. Bu dəyərlər içərisində isə dilin müstəsna yeri və mövqeyi xüsusi qeyd olunmalıdır. Xalqın həyatında dilin önəmliliyi digər mənəvi dəyərlərin hər birindən (adət-ənənə, musiqi, mətbəx, ədəbiyyat, jurnalistika və s.), hətta hamısından bir yerdə daha üstündür. Bir xalq bütün mənəvi dəyərlərini, hətta torpağını itirsə, təkcə dilini saxlasa, öz varlığını qoruya biləcəkdir. Yox, xalq bütün mənəvi dəyərlərini saxlayıb təkcə dilini itirsə, deməli, məhvə məhkumdur.

Mətbuat da dili yaşadan, onun varlığını, qorumasını, inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir. Mətbuatın daşdığı bütün funksiyalar (məlumatlandırma, maarifləndirmə, ideo-

loji, əyləndirmə və s.) törəmə funksiyalardır. Gərək mətbuat mövcud ola ki, bütün bu funksiyaları yerinə yetirə bilə. Mətbuatın var olması isə birbaşa dil hadisəsidir.

*İlham ABBASOV,
Azərbaycan Mətbuat Şurasının layihə üzrə
monitorinq qrupunun rəhbəri
“525-ci qəzet”, 27.09.2011, 28.09.2011*

Nəsir Əhmədli
“JURNALİSTİN NİTQ
MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASLARI”
(*Dərslik*)

Kompüter dizaynı: Ramiz Hümətov
Korrektor: Arzu Əhmədova
Operator: Elnarə İslamlı

Yığılmağa verilmişdir: 14.01.2014. Çapa imzalanmışdır: 17.02.2014.
Kağız formatı 60x84_{1/16}. Şərti çap vərəqi 17,5. Tirajı: 500.

Akf-282070